

BALTISKT *dilemma*

PER SANDSTRÖM
med förord av Anders Åslund

SNS FÖRLAG

BALTISKT
dilemma

BALTISKT

dilemma

PER SANDSTRÖM

med förord av
Anders Åslund

SNS FÖRLAG

SNS Förlag
Box 5629
114 86 Stockholm
Telefon 08-23 25 20

Baltiskt dilemma
Per Sandström
1:a upplagan
1:a tryckningen

© 1991 Per Sandström och SNS Förlag
Omslag: Nyeboelle Grafisk Form AB
Sättning: Melanders Fotosätter AB
Tryck: Norstedts Tryckeri, Stockholm 1991

ISBN 91-7150-398-6

Innehåll

Förord av Anders Åslund 5

Författarens förord 7

Del 1 — Mot politisk självständighet

Vad är det som händer i Baltikum? 10

Historisk tillbakablick 14

Varför just nu? 19

Politisk demografi 21

Det politiska spelet kring frigörelsen 27

Folkfronterna segrar i demokratiska val 39

På tröskeln till självständighet 42

Del 2 — Arvet från 50 års planekonomi

Ekonomisk utveckling 50

Näringslivets nuvarande struktur 56

— råvaror 59

— energi 60

— transportväsende 63

— allunionell industri 65

— republikledd industri 69

— jordbruk 73

— privat sektor 76

Miljöproblem 78

Beroendet av Sovjetunionen 84

Del 3 — Strävan efter ekonomisk frigörelse

Från självstyre till systemskifte 95

Blockaden av Litauen 107

De allunionella företagen 111

Privatisering 116

Egen valuta 123

Framtida ekonomisk politik 127

Mot en baltisk marknad? 134

Slutord 137

Noter 140

Litteratur 162

Förteckning över några baltiska organisationer 163

Personregister 164

Karta över Baltikum (industri) 165

Förord

Få utrikes affärer angår oss i Sverige mer än vad som sker i Baltikum. I historiskt och geografiskt avseende är Baltikum — åtminstone Estland och Lettland — en del av Norden. Det är fullt möjligt, ja rent av troligt, att Baltikum även politiskt och ekonomiskt åter kan bli en del av Norden. Baltikum lever i en brytningstid och har anslagit sin egen väg. Vad vi än gör kommer Sveriges handlingar att bli av största betydelse för Baltikum.

En rad stora frågor gör snabbt sin entré. Är det realistiskt att tro att de baltiska staterna kommer att bli självständiga? Hur snart kan de bli självständiga? Vilka är de värsta farorna som lurar längs vägen? Hur bör de bemötas? Hur kan och bör Sverige bistå dessa nygamla grannländer? Kommer de verkligen att bli demokratier? Hur kan förhållandet till Sovjetunionen/Ryssland lösas? Vilken är deras ekonomiska nivå idag? Hur snabbt kan de bli normala marknadsekonomier? Hur tänker de klara övergången? Vilka avtal bör Sverige sluta med de baltiska staterna? När bör Sverige ge dem diplomatiskt erkännande?

Frågorna är många, men få kan ännu besvaras annat än hypotetiskt och tentativt. Däremot är det mycket vi kan utröna om Baltikum i dagens öppenhet. Innan avgörandet bör vi förbereda oss så långt som möjligt. Litteraturen om Baltikum på västliga språk är emellertid knapphändig och framför allt politiskt och historiskt orienterad. Tidigare var informationen alltför ringa för att möjliggöra adekvat ekonomisk analys. Därför finns det knappast några ekonomer som varit beredda att gripa sig an analysen, när ekonomisk information och statistik blivit tillgänglig. De senast årens skeende har dessutom varit så snabbt att det svårigen låtit sig dokumenteras och analyseras.

Det är mot denna bakgrund Östekonomiska Institutet hösten 1989 — strax efter att det etablerats — beslöt att göra en studie av Baltikums ekonomi. Den har utförts av Per

Sandström. Han har lyckats över måttan väl. Detta är en sann pionjärstudie av de baltiska staternas ekonomier inför frigörelsen.

Per Sandströms bok är i bästa mening populärvetenskaplig, d.v.s utan att våldföra sig på sanningen klargör den en komplicerad verklighet på ett enkelt och lättbegripligt vis. Det är svårt att läsa boken utan att ryckas med. Ändå är ambitionen givetvis inte att driva någon särskild politisk tes utan tvärtom att presentera aktuella utvecklingslinjer och något av deras förhistoria.

Även om denna studie är ekonomisk, måste den politiska bakgrunden presenteras, vilket sker i bokens första del. Den andra delen söker så långt som möjligt ge en bild av hur den baltiska ekonomin faktiskt ser ut. Den tredje delen är nog intressantast, eftersom den diskuterar reform- och frigörelseprocessen inom ekonomin och anger utvecklingens riktning.

Boken är rikligt dokumenterad med ett mycket stort antal källhänvisningar. På grund av att så litet litteratur finns att tillgå, har det framstått som angeläget att visa varför vi faktiskt kan veta så mycket om vad som händer i Baltikum. I huvudsak har Per Sandström arbetat med rikhaltiga ryskspråkiga källor.

De åsikter som återfinns i boken är givetvis Per Sandströms egna, men det är svårt att inte instämma i dem. Den sovjetiska krisen är idag så svårartad och självständighetssträvandena i Baltikum så starka att vi tids nog bör förbereda oss för de baltiska staternas självständighet. Deras frigörelse kostar sannolikt mindre än att delta i den sovjetiska ekonomins allt brantare fall.

Per Sandströms bok förtjänar att läsas av en bred allmänhet och bör utgöra en grund för vår syn på Baltikum och dess ekonomi under de närmaste åren.

Stockholm i november 1990

Anders Åslund

Professor vid Handelshögskolan i Stockholm

Chef för Östekonomiska Institutet

Författarens förord

Syftet med denna bok är att belysa de ekonomiska förutsättningarna för Baltikums självständighet.

Jag har i min studie försökt att teckna en provisorisk men heltäckande bild av Baltikums ekonomi. Mitt perspektiv är sovjetspecialistens, en bakgrund som både innebär fördelar och vissa problem. När jag inledde arbetet, hösten 1989, sträckte sig min kunskap om Baltikum knappast längre än hos den genomsnittlige sovjetvetaren. Ett par kortare resor i området gav mig en något bättre utgångspunkt. Framför allt fick jag tillfälle att på plats genomföra ett antal värdefulla intervjuer samt själv känna stämningen — historiens vingslag — i Tallinn, Riga och Vilnius.

Frånsett dessa utflykter bygger min Baltikumstudie till största delen på tryckta baltiska och sovjetiska källor. Eftersom jag varken behärskar estniska, lettiska eller litauiska har jag fått nöja mig med ryskspråkigt material (undantagsvis har texter på baltiska språk översatts av andra eller forcerats med hjälp av lexikon). Detta innebär självfallet ett problem. Som "husorgan" har jag förlitat mig på fem ryskspråkiga tidningar som utges i Baltikum: *Sovjetskaja Estonija* (Tallinn), *Sovjetskaja Latvija* (Riga), *Sovjetskaja molodjozj* (Riga), *Atmoda/Baltijskoje vremja* (Riga), samt *Sovjetskaja Litva/Echo Litvy* (Vilnius). Av dessa är idag alla utom *Sovjetskaja Latvija* positivt inställda till de baltiska republikernas frigörelse från Moskva. Inte desto mindre påverkas både nyhetsvärdering och politisk tendens av att dessa tidningar riktar sig till en ryskspråkig publik.

Så långt det är möjligt baseras min bild av den baltiska ekonomin på "hårda" fakta och primärkällor (reformdokument, lagar, officiell statistik). Detta tillvägagångssätt har varit både en dygd och en nödvändighet — det fanns helt enkelt nästan ingen användbar ekonomisk forskning att utgå ifrån. Helt annorlunda var läget på det politiska området, där jag också tacksamt har utnyttjat en lång rad västliga Baltikumspecialisters arbeten.

För analysens skull har jag valt att beskriva Baltikum som en mer eller mindre homogen region. Republikerna behandlas sål-
lan var för sig, men deras individuella särdrag kommer ändå
fram genom detaljerade exempel i den tematiska texten.

Trots att jag själv tidigare sysslat med Sovjetunionens eko-
nomi (åren 1984-1989 var jag utredare på Öst Ekonomiska
Byrån), tenderar jag att betrakta den ekonomiska reform-
processen i Baltikum som autonom från de marknadsrefor-
mer som på senare tid lanserats i Moskva. Någon koppling
till den ekonomiska perestrojkan görs därför inte i denna
bok.

En annan förenkling, som jag tillåter mig, är att helt
bortse från de militära aspekterna av Baltikums frigörelse.
Til syvende og sidst framstår frågan om de baltiska republi-
kernas självständighet som en politisk och inte som en mili-
tär angelägenhet.

Med detta sagt vill jag slutligen tacka alla dem som hjälpt
mig att gå iland med studien om Baltikums ekonomi. Även
om det inte alltid märks i notapparaten har ett tjugotal baltis-
ka ekonomer och politiker bistått mig med muntlig och
skriftlig information. Till dem jag särskilt vill framhäva hör
Jānis Ābolpiņš, Ojārs Blumbergs, Rein Kaarepere, Edmun-
das Kačkus, Arvo Kuddo, Heiki Lindpere, Olev Lugas,
Liudvikas Mikulskis, Vytautas Šarka, Liina Tõnisson, Stasys
Uosis, Rein Veidemann, Trivimi Velliste samt Eduardas Vil-
kas. Ett speciellt tack också till Murray Feshbach som gene-
röst lät mig kopiera de statistiska rariteter han samlat på sig
under en rundresa i Sovjetunionen.

Ändå hade det knappast blivit någon Baltikumbok om
inte Anders Åslund styrt in mig på de centrala problemen,
för att sedan ge mig fullständigt fria händer. Det färdiga
manuskriptet har — förutom av Anders Åslund — lästs och
detaljkommenterats av Jan Åke Dellenbrant, Stefan Eriks-
son, Jan Leijonhielm, Sten Luthman, Susanne Oxenstierna
och Jürgen Salay. Stort tack till dem! För alla eventuella
återstående fel och egendomligheter svarar jag själv.

Stockholm i november 1990

Per Sandström

I

Mot politisk självständighet

Historien lär oss att stora imperier inte varar i evighet. Trots detta fanns det knappast någon som vid mitten av 1980-talet skulle ha vågat förutspå Sovjetunionens snara sönderfall. När Michail Gorbatjov kom till makten i mars 1985 framstod tvärtom det mångnationella väldet som en politiskt synnerligen stabil konstruktion. Och även om den ekonomiska tillväxten under de sena Brezjnevåren stagnerade på en nivå som endast obetydligt översteg folkökningstakten, fanns det fortfarande anledning att tro på återhämtning så snart landet fått en liberalare och mer dynamisk ledning.

Som vi vet gick det inte alls som förväntat. Oavsett om man väljer att betrakta Gorbatjov som en fullt medveten "återtågets hjälte"¹ eller föredrar att se honom som en usel strateg och en "mer reaktiv än aktiv" ledargestalt², är det ett faktum att han initierat en reformprocess som lett till frigörelse och demokratisering i Sovjetimperiets periferi. Ur Moskvas synvinkel kan perestrojkans resultat emellertid lika gärna te sig som ekonomiskt kaos och hotande politisk anarki.

Hela systemet är således i gungning: kommunistpartiets makt är kraftigt undergrävd, nationalismen ersätter stegvis socialismen som dominerande politisk kraft, flera delrepubliker har deklarerat sin avsikt att träda ut ur unionen, och den ekonomiska reformen har hittills endast lett in i ett inflatoriskt ingenmansland mellan plan och marknad.

Logiken säger därför att själva Sovjetunionen, i likhet med det redan prisgivna randstatsimperiet i Östeuropa, på sikt går mot en upplösning. Att åtminstone de tre baltiska republikerna kommer att återerövra full politisk självständighet är alldeles uppenbart.

När Litauens nyvalda parlament antog sin självständighetsförklaring den 11 mars 1990³ inleddes den sista, formella fasen i Baltikums frigörelse från Moskva. De baltiska folkens krav på politiskt och ekonomiskt självbestämmande går så långt att det inte längre finns något utrymme för kompromiss inom Sovjetunionens gränser. Utvecklingen har dessutom fått så stor politisk dynamik att den nu endast kan hejdas med militära medel — och just där går gränsen för vad den nuvarande sovjetledningen kan tillåta sig. Ett militärt ingripande i Baltikum skulle betyda slutet för perestrojkan, nedrustningen och Gorbatsjovs anseende i väst.

Att Estland, Lettland och Litauen under 1990-talet verkligen uppnår full självständighet är något av en utgångspunkt för den här boken. Med detta förutsätter jag också att Sovjetunionen, efter en tids inledande friktion, bestämmer sig för att erkänna de baltiska republikernas fria status. Innan detta skett är det ju knappast meningsfullt att tala om en reell självständighet.

Vad är det som händer i Baltikum?

Den samhällsrörelse vi bevittnar i Baltikum är ingalunda något slags specialfall av perestrojka, vilket länge varit en utbredd tolkning såväl i väst som i Sovjetunionen. Det är snarare fråga om ett *nationellt uppvaknande* av i princip samma typ som svepte över Europas mångnationella imperier under senare hälften av 1800-talet.

Liksom den gången kan utvecklingen mot politisk självständighet enklast sammanfattas i tre steg: (1) ett förberedande skede av nationellt medvetandegörande, värnande om den lokala ursprungsbefolkningens språk, historia, religion och kultur; (2) en ekonomisk fas där kontrollen över

näringslivet helt eller delvis övergår i lokala händer; samt (3) en öppen strävan efter politiskt självbestämmande.

För att det över huvud taget skall bli aktuellt att upprätta nya nationalstater fordras emellertid vanligen också imperiets sammanbrott, antingen genom krig (Österrike-Ungern), revolution (Ryssland) eller inre kollaps (Osmanska riket). Det är till den sistnämnda kategorin vi kan hänföra Gorbajtjovs Sovjetunionen. Införandet av *glasnost* och ett begränsat mått demokrati har i detta fall visat sig tillräckligt för att utlösa krafter som hotar den ideologiskt motiverade unionsstatens fortsatta existens.

Det språkliga och kulturella återuppvaknandet har de baltiska republikerna redan klarat av. Denna utveckling satte igång i slutet av 1950-talet, och fullbordades under 1980-talets tidiga år.⁴ Nästa skede inleddes hösten 1987, då ett program för införande av regionalt ekonomiskt självstyre började diskuteras i estnisk press. Redan året därpå hade konceptet spritt sig till både Lettland och Litauen, och i slutet av 1989 lyckades balterna med gemensamma krafter även få det ekonomiska självstyret godkänt av Högsta Sovjet i Moskva.⁵

Den tredje, renodlat politiska fasen tog sin början i februari 1989. Här var det Litauen som tog ledningen. Från det att folkfronten *Sąjūdis* ("Rörelsen") inför valen till Sovjetunionens folkkongress för första gången öppet gick ut med krav på återupprättande av den litauiska republikens självständighet⁶, gick det inte mer än drygt ett år innan det oberoende Litauen hade utropats. Och detta blev i sin tur den katalysator som behövdes för att driva på utvecklingen i grannrepublikerna. Även Estlands och Lettlands parlament tog som bekant under våren 1990 steget att förklara sovjetmakten olaglig från första stund.

Nationalism som politisk kraft är något mycket främmande för de flesta svenskar. Vid en analys av den postsovjetiska verkligheten måste man emellertid frigöra sig från uppfattningen att nationalism skulle utgöra en negativ företeelse i sig.

Dels är ett litet, hotat folks "defensiva" nationalism en

helt annan och mycket mer sympatisk sak än ett stort folks expansiva "chauvinism".

Men inte ens den ryska nationalismen är med nödvändighet destruktiv: det är således stor skillnad mellan kryptotalistiska företrädare för "Rysslands samhällspatriotiska rörelser"⁷, marginella fascistoida grupper som *Pamjat* ("Minne")⁸ och den ojämförligt mycket starkare strömningen för en demokratisk rysk nationell pånyttfödelse, såsom den kommer till uttryck i de ryska folkfronternas⁹ eller i Boris Jeltsins politiska program.¹⁰ Karaktäristiskt för de nationaldemokratiska rörelserna är för övrigt att de samverkar över hela Sovjetunionen. Baltikums folkfronter har täta kontakter med motsvarande grupperingar i Ryssland och andra delrepubliker.

I de baltiska republikerna har den nationella rörelsen en synnerligen *stark demokratisk prägel*. Visst förekommer samtidigt ett visst latent förakt för den ryskspråkiga minoriteten som grupp¹¹, men detta förefaller snarast ha avtagit sedan det nationella uppvaknandet tog fart och balterna därmed kunde återta det politiska initiativet.

Motsättningarna mellan ursprungsbefolkning och invandrare är till största delen samtidshistoriskt betingade, och har därmed ytterst lite med rasism eller allmän främlingsfientlighet att göra. Ett antal fall av kyrkogårdsvandalism och slagsmål mellan estniska och ryska ungdomsgäng har dock rapporterats.¹² I Litauen förekommer dessvärre också en del obehagliga inslag av antisemitism.¹³ I det stora hela har emellertid de baltiska folkens "sjungande revolutioner" emellertid hittills — åtminstone fram till våren 1990 — förlöpt på ett sällsynt värdigt och civiliserat sätt.

Av de incidenter som inträffat efter självständighetsförklaringarna kan man tyvärr befara en period av dramatiskt ökad konfrontation. Fram till dess att Sovjetunionen slutgiltigt accepterat de baltiska republikernas självständighet, kommer prosovjetiska grupper inte att dra sig för att med jämna mellanrum iscensätta (eller delta i) aktioner som kan verka destabiliserande på den allmänna ordningen.

Stödet för de militanta "interrörelserna" och liknande

prosovjjetiska grupper förefaller dock vara tämligen begränsat. Opinionsundersökningar som redovisats under våren 1990 pekar på att den "hårda kärnan" bland den icke-estniska befolkningen i Estland utgör ca 7 procent¹⁴; motsvarande andel bland icke-letterna i Lettland kan skattas till kanske 15 procent.¹⁵ En undersökning från Litauen (Vilnius) efter självständighetsförklaringen visar att sympatierna för det Moskvatrogna kommunistpartiet och interrörelsen *Jedinstvo* ("Enhet") där ligger kring 15 à 20 procent bland de ryska och polska minoriteterna.¹⁶

Intressant är emellertid att just dessa undersökningar även visar att en anseelig del av minoritetsbefolkningen idag accepterar idén om politisk självständighet. I Estlands fall är andelen 20—25 procent, i Lettland 45 procent och i Litauen (Vilnius) hela 50 procent.

Om medlemmarna av de slaviska minoriteterna således i huvudsak inte reagerar med aktivt motstånd, utan i många fall tydligen även sympatiserar med de demokratiska målen i balternas frigörelseprogram, är det uppenbart att de inte heller alltid förstår de djupare drivkrafterna bakom kraven på fullständig politisk självständighet.

Typisk för många "upplysta" ryssars inställning är en debattartikel av lettlandsryssen Vladimir Bepalko. Efter att inledningsvis ha visat stor förståelse för letternas längtan efter att fritt få utveckla sin kultur, försöker denne utifrån ett strikt ekonomiskt resonemang bevisa att Lettland trots allt skulle tjäna på att stanna kvar inom en löst sammansatt sovjetisk konfederation:

"Det står alldeles klart, att ett förenat Europa, som uppmärksamhet iakttar den gränslösa sovjetiska marknaden med dess rika råvarukällor, inte har något behov av ett Lettland utan intima förbindelser med SSSR. Billig arbetskraft, utbyggd konsumtionsvaruindustri samt utvecklade kommunikationer gör Baltikum till en idealisk buffertzoon mellan de östliga och västliga marknaderna. Vad beträffar graden av självständighet, så måste den motsvara denna buffertfunktion."¹⁷

Poängen är att Bepalko ur en rent ekonomisk synvinkel mycket väl kan ha rätt (åtminstone på kort och medellång sikt). Det är bara det att utvecklingen i Baltikum knappast låter sig förklaras i materialistiska termer. I stället är det idéer och inte rationella kalkyler som styr. Och letternas mål skiljer sig inte från sina baltiska grannars: drömmen är en egen demokratisk stat — varken mindre eller mer.

Historisk tillbakablick

Vägen fram till politisk självständighet har varit mycket lång för de baltiska folken. Endast litauerna lyckades före modern tid etablera en egen stat. Denna uppstod på 1200-talet, men kom efter ett par hundra år att övergå till en integrerad och allt mindre självständig del av det polska kungadömet. Den estniska och lettiska historien har präglats av tysk kolonisation. Efter den tyska ordensstatens fall 1561 följde i nuvarande Estland och norra Lettland (Livland) en kort period av svensk dominans, innan Ryssland från 1700-talets början målmedvetet lade under sig hela det nuvarande Baltikum.

I det ryska imperiet erhöll de nordliga baltiska provinserna (Estland, Livland och Kurland) en långtgående administrativ självständighet. Ända från högmedeltiden fram till det senaste sekelskiftet styrdes de i praktiken av den tysk-baltiska adeln. Dessa delar av Baltikum är sedan reformationen i huvudsak protestantiska. Ännu idag har de en märkbart mer västeuropeisk prägel än det katolska Litauen samt östra delen av nuvarande Lettland (Lettgallen), där det ryska inflytandet på kultur och förvaltning varit väsentligt större.

Att de baltiska folken efter första världskriget kunde upprätta egna stater var en kombinerad effekt av först tysk ockupation, och därefter den ryska oktoberrevolutionen med åtföljande kaotiska inbördeskrig.

Före 1914 strävade Baltikums framväxande medelklass efter politiskt inflytande i form av lokalt självstyre, men däremot knappast efter självständighet.¹⁸ Det nationella

uppvaknandet hade vid denna tid långt ifrån fullbordats — och det vore en lögn att hävda att de nyfödda staterna från början avspeglade hela befolkningens vilja. Särskilt i Lettland fanns starka kommunistiska sympatier (Riga var en av Tsarrysslands viktigaste industristäder). En bolsjevikisk grupp lyckades där i december 1918 ta makten och utropa ett första Sovjetlettland. Med sovjetryskt stöd överlevde denna stat till maj 1919, då Riga erövrades av den balttyska frikåren Landeswehr.

Krigstillstånd rådde ända fram till 1920, då fredsfördrag slöts mellan de baltiska staterna och Sovjetryssland.

Liksom i Finland kom de första åren av självständighet att präglas av starka interna motsättningar. De baltiska regeringarnas viktigaste politiska åtgärd blev därför att genomdriva en radikal jordreform. Storgodsen splittrades upp och jorden fördelades bland lantarbetare och hemvändande krigsveteraner. Detta gav upphov till en självmedveten och föga revolutionär småbrukarklass.¹⁹ Kommunistpartierna förbjöds dessutom på ett tidigt stadium, i Estland efter att ett sovjetstött försök till statskupp slagits ned år 1924. Trots detta fick samtliga baltiska republiker från början ett utpräglat parlamentariskt styrelseskick. Den politiska kulturen var dock ganska outvecklad, något som bl a tog sig uttryck i ett extremt stort antal småpartier (hela 26 partier valdes in i Lettlands parlament år 1925). Makten låg vanligen i händerna på mer eller mindre vacklande borgerliga koalitioner: i genomsnitt överlevde regeringarna inte heller mer än 8—10 månader.²⁰

Motreaktionen på denna politiska instabilitet blev en övergång till auktoritärt styre under ledning av tre ”starka män” — först i Litauen 1926 (Antanas Smetona), och från 1934 också i Estland (Konstantin Päts) och Lettland (Kārlis Ulmanis). En mild högerdiktatur kom därmed att råda i alla tre republikerna fram till den sovjetiska annekteringen 1940.

Mellankrigstidens baltiska ekonomi var utpräglat agrar. I början av 1920-talet uppges jordbruket ensamt ha svarat för hela 79 procent av Litauens sysselsättning; motsvarande siffror för Lettland och Estland var 66 respektive 59 procent.²¹

Genom jordreformen ersattes storgodsens extensiva brukningssystem med ett intensivt, men ganska resursfattigt och ineffektivt familj jordbruk. Den maskin- och textilindustri som redan i slutet av 1800-talet vuxit fram i städer som Riga, Liepāja, Tallinn och Narva, blev i stor utsträckning sysslolös efter det att självständigheten 1918 berövat Baltikum tillträde till den forna ryska hemmamarknaden. Industrisys-selsättningen i Estland och Lettland nådde först mot slutet av 1930-talet upp till 1913 års förrevolutionära nivå (se tabell 1).

Efter en svår inledande omställning började under slutet av 1920-talet en ny och mer småskalig baltisk exportindustri att etableras. Samtidigt övergick jordbruket efter danskt mönster till produktion av animalier för utförsel till England och Tyskland. Detta visade sig vara ett lyckodrag. Trots att de handelsberoende baltiska ekonomierna drabbades förhållandevis hårt av världsdepressionen 1930—1933, kunde en dynamisk tillväxt återställas mot slutet av självständig-hetstiden.

Tabell 1
Estlands och Lettlands industrisys-selsättning 1900—1939
(tusental arbetare)

	1900	1913	1922	1929	1932	1934	1937	1939
Estland	24	43	31	36	30	35	52	59
Lettland	61	108	36	72	62	85	112	118

Anm: Motsvarande uppgifter för Litauen saknas.

Källor: Albert Pullerits (red.), *Estland. 20 Jahre Selbständigkeit*, Tallinn, 1938; Krinal V., Karma O., Ligi H. & Sauks F., *Eesti NSV majandusa jalugu*, Tallinn, 1979; *Sovjetskaja Latvija* (encyklopedi), Riga, 1985.

När Molotov-Ribbentroppakten ingicks den 23 augusti 1939, delades den östra Östersjökusten upp i en tysk och en sovjetisk intressesfär.²² Därmed kunde Hitler och Stalin i bästa sämja angripa Polen, och Stalin gavs dessutom fria händer att ånyo införliva Finland och de baltiska republikerna med det ryska väldet. Metodiken var enahanda; att Finland klarade sig beror enbart på att landet till skillnad från sina grannar värjde sig med vapen. Estland, Lettland och

Litauen saknade dock alla förutsättningar för strid. De böjde sig därför i september-oktober 1939 inför Sovjetunionens krav på upprättande av militärbaser på baltiskt territorium.

Efter ett drygt halvårs spänd samexistens med de främmande trupperna, i skuggan av det pågående finsk-sovjetiska vinterkriget, följde i juni 1940 en fullständig sovjetisk annektering av de baltiska staterna. Tre speciella emissarier (Zjdanov, Vysjinskij och Dekanozov) sändes ut från Moskva för att övervaka den skenbart legala processen. Statsledningarna i Tallinn, Riga och Kaunas anklagades för att bryta mot ingångna avtal och deras avgång krävdes. Nya truppstyrkor sändes in, demonstrationer anordnades och sovjetvänliga regeringar trädde till. I mitten av juli hölls manipulerade val som resulterade i 93—99 procents stöd för "folkets kandidater".²³ Tre veckor senare var Estland, Lettland och Litauen redan införlivade med Sovjetunionen. Som en sovjetestnisk informationsbroschyr lakoniskt uttrycker saken: "Den socialistiska revolutionen segrade (— — —) utan blodsutgjutelse eller inbördeskrig. De sovjetiska truppernas närvaro förklarade bourgeoisins motstånd".²⁴

Första perioden av sovjetmakt varade ungefär ett år. Enbart under denna korta tid hann hela industrin nationaliseras, kollektiviseringen av jordbruket påbörjas och kanske 80 000 "kulaker och antisovjetiska element" avrättas eller deporteras.²⁵ Den tyska ockupationen sommaren 1941 avbröt tillfälligt processen. I stället drabbades Litauens och Lettlands judar (200 000 respektive 70 000 personer) av förintelse.²⁶ När Röda armén på våren 1944 åter hotade Baltikum valde många balter att försvara sitt land på tyskarnas sida. Ett par hundra tusen människor av baltiskt ursprung lyckades fly till väst. Med sovjetarméns återintåg följde ett helt decennium av repressalier, deportationer och utdraget gerillakrig (särskilt i Litauen). Sammantaget beräknas de baltiska republikernas befolkning ha decimerats med ytterligare ca 700 000 personer under stalintidens skräckvælde mellan 1944 och 1953.²⁷ Dessa siffror kan jämföras med en totalbefolkning om 5,8 milj år 1939.²⁸

Under efterkrigstiden har Baltikum underkastats en for-

cerad sovjetisk industrialiseringsprocess. Tonvikten har, trots bristande naturliga förutsättningar, kommit att ligga på tung och råvaruintensiv industri. Sysselsättningen inom Estlands och Lettlands industrisektor är idag 3 à 4 gånger så stor som före kriget. Den allra snabbaste tillväxten har uppnåtts i Litauen, där antalet sysselsatta inom industrin nästan tiofaldigats sedan 1940.²⁹

Många balter anser att satsningen på ”överindustrialisering” av Estland och Lettland samtidigt var ett led i en medveten förryskningspolitik. Bristen på inhemsk arbetskraft har nämligen i dessa republiker öppnat dörren för en omfattande immigration från andra delar av Sovjetunionen. Nettoinvandringen enbart till Estland (som omedelbart efter krigsslutet hade en befolkning om 854 000 människor³⁰) uppgick således till hela 270 000 personer under tioårsperioden 1946—1955. Ytterligare 180 000 huvudsakligen ryskspråkiga invandrare tillkom fram till 1986.³¹ I Lettland torde nettoinflödet av arbetskraft under det första decenniet efter kriget ha varit så stort som 500 000 människor.³²

Litauens utvecklingsväg sedan 1945 skiljer sig på några punkter från de nordliga grannrepublikernas. Dels hade landet en väsentligt större folkmängd (lika stor som Estlands och Lettlands tillsammans), vilket nästan eliminerade behovet av att importera industriarbetskraft. Dels var den infrastrukturella utvecklingsnivån så låg att den egentliga industrialiseringsfasen inte kan sägas ha börjat förrän omkring 1960. Sett ur dagens perspektiv har detta enbart varit fördelaktigt för den litauiska ekonomin, som jämfört med de nordliga grannrepublikerna fått en mer högteknologisk och mindre resursintensiv profil.

Också beträffande den politiska situationen uppvisar Litauen vissa intressanta särdrag. Medan Estland och Lettland under praktiskt taget hela efterkrigstiden styrts av en identitetslös Moskvaanpassad partiapparat, kunde Litauen bevara en större självständighet — till stor del tack vare partiordföranden Antanas Sniečkus. Denne infödde litauiske förkrigskommunist inte bara överlevde stalintidens alla utrensningar, utan lyckades dessutom hålla sig kvar som de litauiska

kommunisternas obestridde ledare under en så osannolikt lång tid som 1936—1974.³³

Om ester och letter således i högre grad än litauerna varit utsatta för sovjetisk integrationspolitik, bör man dock betänka att även dessa folk nu är i ett väsentligt bättre utgångsläge för politisk självständighet än de var 1918. De kan för det första se tillbaka på mer än 70 år i följd med förvaltning och högre undervisning på sitt eget språk. Och trots ytterligare ett halvsekels främmande överhöghet existerar alltså de tre republikerna Estland, Lettland och Litauen.³⁴ Allra viktigast är kanske ändå att erfarenheterna från sovjettiden verkar ha resulterat i större politisk mognad samt en förmåga till sammanhållning mot yttre tryck.

Varför just nu?

Vid första påseende förefaller rubrikens fråga nästan otillåtligt naiv. Svaret måste helt enkelt bli: när annars? Omvälvningen i Baltikum kan, som den hittills utvecklats, inte förklaras utifrån endogena faktorer. Den är tvärtom en del av en större historisk process — en långsam men obönhörligt framåtskridande händelsekedja som började med Pragvåren, mognade i form av polska Solidaritet, och slog ut i full blom efter att en reformsinnad ledare kommit till makten i Kreml.

Sovjetsystemets söndervittrande inleddes alltså ett par decennier innan Michail Gorbatsjov trädde in på världspolitikens arena. På verkligt lång sikt hade kanske resultatet också blivit ungefär detsamma även honom förutan. Samtidigt måste man fastslå att just *Gorbatsjov personligen utgör den viktigaste förutsättningen* för den extremt snabba utveckling som vi bevittnat i Östeuropa och Baltikum.

För Baltikums del kan det ändå finnas skäl att återkomma till frågan "varför just nu?". Eller, som den mot bakgrund av ovanstående resonemang väl snarare borde formuleras: Hur kom det sig att balternas frihetsrörelse kunde ta fart redan två år före Berlinmurens fall?

De flesta försök att finna en förklaring tenderar att återkomma till ett par utlösande faktorer, nämligen *hotet från miljöförstörelsen* samt det för ester och letter allt allvarigare *demografiska läget*.³⁵ Den fortgående invandringen av ryskspråkig arbetskraft har i Estland och Lettland nu reducerat ursprungsbefolkningens andel av totalbefolkningen till blott 62 respektive 52 procent (i Litauen ligger andelen däremot stadigt på 80 procent). Därmed riskerar både ester och letter snart att bli minoriteter i sitt eget land.

Miljöprotester spelade en viktig roll för att fokusera det folkliga missnöjet i Baltikum under perestrojkans första tid. Efter att *glasnost* under 1986 gjort sitt intåg i den sovjetiska politiken (omorienteringen påskyndades av Tjernobylnakatastrofen³⁶), dröjde det mindre än ett år innan de baltiska republikerna fått varsin brännande miljöfråga som rörde upp människornas sinne. I Litauen gällde uppståndelsen planer på oljeutvinning i Östersjön utanför Kuršių nerija (Kurische Nehrung), en smal landtunga som ingärdar ett känsligt lagunområde söder om Klaipėda. Efter massiva protester under sommaren och hösten 1986 inhiberades detta projekt.³⁷ Motsvarigheten i Lettland var en kampanj som genomfördes 1986—1987 för att stoppa bygget av ett vattenkraftverk nära Daugavpils. En av initiativtagarna till denna, likaledes framgångsrika, aktion var Dainis Īvāns, vilken senare valdes till den lettiska folkfrontens ordförande.³⁸ Oerhört starka blev slutligen den estniska allmänhetens reaktioner när detaljerna kring ett projekt för storskalig fosforitbrytning i närheten av Rakvere läckte ut i massmedia våren 1987. Även dessa planer hejdades till sist, efter en sommar fylld av häftig debatt, talrika möten och demonstrationer.³⁹

Framgången för dessa miljöprotester måste rimligen ha haft ett avsevärt psykologiskt inflytande på den fortsatta utvecklingen i Baltikum.

Men på ett djupare plan fanns redan långt före Gorbatjovs maktillträde en latent beredskap i de baltiska republikerna för en kommande period av aktiv självständighetskamp. Som tidigare nämnts kan man på kulturens område tala om tendenser till nationellt återuppvaknande redan fr o m av-

staliniseringen i mitten av 1950-talet. Även ekonomin kom vid denna tid under lokal kontroll, genom det av Chrusjtjov införda systemet med *sovnarchozer*, dvs territoriella ekonomiska planeringsorgan (1957—1965). I Lettland hann t o m en "nationalkommunism" börja etableras inom den existerande maktstrukturen, men denna utveckling avbröts tvärt av de utrensningar som företogs i det lettiska kommunistpartiet 1959.⁴⁰

Fram till Pragvåren och den sovjetiska invasionen av Tjeckoslovakien verkar de flesta baltiska intellektuella ha varit inställda på att arbeta för reformer inom systemet. Efter 1968 inleddes däremot en desillusionerad och motsägelsefull period⁴¹, som kännetecknas av såväl ökande passivitet (flertalet) som aktiv opposition (ett modigt fåtal).

Betydelsen av *1970-talets dissidentgrupper* för radikaliseringen av dagens baltiska frihetsrörelse kan emellertid knappast överskattas. I likhet med KOR i Polen och Charta 77 i Tjeckoslovakien har även i Baltikum människorättsaktivister medvetet lagt en etisk grund för ett nytt, efterkommunistiskt samhällssystem. Det är ingen tillfällighet att det var just en liten människorättsgrupp, kallad *Helsinki 86*, som initierade de första öppet politiska demonstrationerna i Riga sommaren och hösten 1987.⁴² I alla tre republikerna är det också forna dissidenter som, så snart förföljelsen upphört, först av alla gått ut offentligt med krav på fullständig politisk självständighet.⁴³

I sökandet efter hållbara förklaringar bör man därför även uppmärksamma *Helsingforsavtalet 1975*, och den följande ESK-processen. De långtgående utfästelser om mänskliga rättigheter som Sovjetunionen och Östeuropa där tvingades acceptera, har kanske i lika hög grad som *glasnost* bidragit till att underminera det sovjetiska imperiet.

Politisk demografi

För att rätt förstå den politiska utvecklingen i dagens Baltikum är det nödvändigt att känna till vissa basfakta om be-

folkningens nationella sammansättning. Av regionens totalt 7,9 milj invånare (1989) utgör nationella minoriteter så mycket som en tredjedel.⁴⁴ Att övertyga också denna — huvudsakligen ryskspråkiga — befolkningsgrupp om att den har mer att vinna än förlora på självständighet, är en av de mest angelägna uppgifter som de baltiska politikerna nu ställs inför.

Den stabilaste utgångspunkten har därvidlag Litauen, vars befolkning både är störst (3,7 milj) och etniskt mest homogen. Grannrepublikerna Lettland (2,7 milj) och Estland (1,6 milj) har minoritetspolitiska problem av en helt annan dignitet.

Invandringen av ryskspråkig arbetskraft har i Estland och Lettland lett till kraftiga förskjutningar i befolkningens nationella sammansättning. I dessa republiker bor idag faktiskt färre ester och letter än under självständighetsperioden. Samtidigt har antalet invånare med östslavisk bakgrund (ryssar, ukrainare och vitryssar) under sovjetisk tid ökat från 0,3 till 1,7 milj. Den estniska och lettiska befolkningsandelen har därmed sjunkit dramatiskt, till 61,5 respektive 52,0 procent år 1989 (se tabell 2).

Att Litauen, inom dagens gränser, under samma period kunnat utvecklas från etnisk heterogenitet till en hög och stabil andel litauer (79,6 procent år 1989) beror på ett flertal särskiljande faktorer.

Dels har Litauen, som ju före kriget var betydligt mindre utvecklat än sina baltiska grannar, först nyligen fullbordat den sk demografiska transitionen. Detta torde vara huvudförklaringen till att den naturliga befolkningstillväxten bland litauerna under större delen av efterkrigstiden tycks ha varit fem gånger så hög som bland ester och letter (ca 10 promille per år jämfört med 2 promille per år, mätt mellan 1959 och 1989).⁴⁵ Dels har nettoinvandringen i relation till befintlig befolkningens mängd länge legat på en väsentligt lägre nivå än i de två andra baltiska republikerna. Ytterligare ett skäl till befolkningens litauiska dominans idag är förstås att mellankrigstidens stora judiska minoritet (ca 220 000 personer år 1923) nästan helt förintades under den tyska ockupationen.

Tabell 2
Baltikums befolkning och nationalitetsfördelning 1923—1989
(tusental personer; procentandel inom parentes)

	1923—1934*	1959	1989
Estland	1 058 (100,0)	1 197 (100,0)	1 566 (100,0)
— ester	977 (92,4)	893 (74,6)	963 (61,5)
— ryssar	42 (3,9)	240 (20,1)	475 (30,3)
— övriga	39 (3,7)	64 (5,3)	128 (8,2)
Lettland	1 900 (100,0)	2 093 (100,0)	2 667 (100,0)
— letter	1 395 (73,4)	1 298 (62,0)	1 388 (52,0)
— ryssar	202 (10,6)	556 (26,6)	906 (34,0)
— övriga	303 (16,0)	239 (11,4)	373 (14,0)
Litauen	2 620 (100,0)	2 711 (100,0)	3 675 (100,0)
— litauer	1 813 (69,2)	2 151 (79,3)	2 924 (79,6)
— ryssar	66 (2,5)	231 (8,5)	344 (9,4)
— polacker	401 (15,3)	230 (8,5)	258 (7,0)
— övriga	340 (13,0)	99 (3,7)	149 (4,0)

*) Siffrorna för mellankrigstiden avser dagens territorium. De baseras på folkräkningar 1923 (Litauen), 1930 (Lettland) och 1934 (Estland).

Källor: Tõnu Parming, "Population Changes and Processes", i *A Case Study of a Soviet Republic*, Boulder, Co., 1978; *Sovjetskaja Latvija* (encyklopedi), Riga 1985; *Litva. Kratkaja entsiklopedija*, Vilnius 1989; *Rahva Hääli*, 5 april 1990; *Sovjetskaja Latvija*, 22 mars 1990; *Sovjetskaja Litva*, 3 mars 1990.

Och slutligen måste man komma ihåg att östra delen av dagens Litauen — däribland huvudstaden Vilnius — fram till andra världskriget tillhörde Polen. I den litauiska stat som existerade mellan 1918 och 1940 var befolkningen minst lika homogen som idag. Enligt folkräkningen 1923 uppgick den litauiska majoriteten inom dåtidens gränser till drygt 84 procent.⁴⁶

Att esternas och letternas reproduktionstal länge varit extremt låga beror i första hand på kulturella faktorer (fenomenet var märkbart redan under mellankrigstiden⁴⁷), samt en med tiden allt mer ålderstung befolkningspyramid. Men även den politiska situationen tycks ha spelat in. Under Brezjnevepokens senare hälft, då förryskningstrycket växte och KGB inledde en offensiv för att krossa den baltiska

oppositionen, vände födelseöverskottet bland ester och letter till ett underskott. Först 1986 blev saldot åter positivt. Sedan dess har tillväxten på nytt stabiliserat sig på en nivå kring 2 promille per år.⁴⁸

Uppgifter från de senaste folkräkningarna (1979 och 1989) visar att nettoinvandringen till de baltiska republikerna under 1980-talet knappast minskat, men att den däremot ändrat riktning jämfört med tidigare år. Något förvånande är det således Litauen som under det senaste årtiondet fått ta emot flest invandrare, i medeltal ca 10 000 per år, medan Lettland och Estland legat på en lägre nivå (9 300 respektive 5 500 per år). Detta är en stor förändring jämfört med 1960-talet. Lettland och Estland fick då ta emot 50 respektive 30 procent av den ryskspråkiga flyttningsströmmen från öst. Siffrorna illustrerar hur flödet påverkats av investeringsaktiviteten inom den Moskvastyrda tunga industrin. Tidigare kanaliserades större nyinvesteringar gärna till de nordliga republikerna, eftersom infrastrukturen där var bäst. Från mitten av 1970-talet är det emellertid framför allt i Litauen som utbyggnaden ägt rum.

Allt tyder på att arbetskraftinvandringen till Estland och Lettland nu praktiskt taget upphört. Detta torde i första hand vara en bieffekt av den politiska situationen (få ryssar vill idag flytta till Baltikum), men omsvängningen kan delvis också förklaras med de skärpta regler för invandring som 1988—1989 infördes i dessa båda republiker. Företag som hädanefter importerar arbetskraft måste betala ett slags straffskatt, i Estlands fall på 10 000—16 000 rubel och i Lettland på 15 000—25 000 rubel per person.⁴⁹ Nettoinvandringen till Estland mer än halverades första året de nya reglerna var i kraft (1988), och nedgången tycks ha fortsatt även 1989.⁵⁰ Sommaren 1990 skärptes invandringspolitiken ytterligare. Det estniska parlamentet antog då en immigrationslag som stipulerar att den årliga inflyttningen av icke-ester i republiken inte får överstiga 0,1 procent av befolkningen (dvs maximalt 1 600 personer per år).⁵¹ I Lettland förbereds såvitt bekant ingen motsvarande hård kvoteringslag. Invandringsnettot har ändå reducerats kraftigt på senare år:

från en toppnotering om 16 200 personer 1987 till 11 200 år 1988, 2 300 år 1989 och faktiskt -2 900 personer under första halvåret 1990.⁵²

Migrationssaldot berättar en viktig del, men inte hela historien om den ryskspråkiga invandringen till Baltikum. Det är i själva verket snarare en fråga om *genomvandring* än regelrätt invandring; under åren 1956—1987 anlände enbart till Estland 770 000 personer, medan utflödet samtidigt uppgick till 560 000.⁵³ Exakt samma mönster kännetecknar Lettland, men där tycks flödenas totalstorlek ha varit ungefär dubbelt så stor.⁵⁴

Ur politisk synvinkel är det också angeläget att försöka klarlägga var den ryskspråkiga befolkningen finns, samt om möjligt även vilken roll den spelar i Baltikums samhällsliv.

Den baltiska landsbygden är i princip fortfarande ett ohotat reservat för ursprungsbefolkningen och dess kultur. I Litauen ligger andelen litauer i de flesta landsbygdsdistrikt så högt som 95 procent. Enda undantaget är egentligen det gamla Vilnaområdet, i Litauens sydöstra del, dit den polska minoriteten är koncentrerad. Idag svarar polacker och litauer där för vardera ca 40 procent av befolkningen.⁵⁵ I ett par enskilda distrikt, landsbygden kring Vilnius samt Šalčininkai, finns t o m en polsk majoritet (64 respektive 80 procent).

Andelen ester på Estlands landsbygd uppgår enligt senaste folkräkning till 87 procent. Den lettiska landsbygdsbefolkningens ställning är däremot väsentligt svagare (72 procent), vilket framför allt beror på att den östra landsdelen — Lettgallen — under sovjetisk tid alltmer kommit att förryskas. I landsdistriktet Daugavpils utgör letterna idag en minoritet om endast 36 procent.

I städerna är situationen för balterna betydligt mindre fördelaktig. Esterna svarar således för knappt hälften av befolkningen i Tallinn (49 procent), och ännu mindre i industristaden Kohtla-Järve (26 procent). Nästan inga ester bor längre i Narva (5 procent), Sillamäe (4 procent) eller örlogsstaden Paldiski (3 procent).⁵⁶ I Lettland är t o m själva huvudstaden utpräglad rysk. Letternas andel i Riga hade år 1989 fallit till blott 36,5 procent. Andra svaga punkter på den

lettiska nationens karta är de lettgalliska industristäderna Rēzekne (37 procent letter) och Daugavpils (13 procent letter).

Inte ens i Litauens huvudstad Vilnius har den baltiska titulärnationen en riktigt klar majoritet. Vid den senaste folkräkningen registrerades där 51 procent litauer, 20 procent ryssar och 19 procent polacker. En relativt stor andel ryskspråkiga återfinns också i hamnstaden Klaipėda (63 procent litauer, 28 procent ryssar). Dessutom finns även i Litauen en nästan helt ryskspråkig enklav, staden Sniečkus (9 procent litauer), vilken vuxit upp invid kärnkraftverket Ignalina.

Den ryskspråkiga befolkningen i Baltikum spelar en viktig ekonomisk roll, eftersom den är kraftigt överrepresenterad inom nyckelsektorer som energiförsörjning, transportväsende och tung industri. Andelen ester och letter i Estlands och Lettlands industriarbetskraft var 1987 inte större än 43 respektive 38 procent; i Litauen svarade litauererna samma år för 71 procent.⁵⁷ Siffrorna döljer dock det faktum att den tunga allunionella verkstadsindustrin i såväl Estland som Lettland ofta till ungefär fyra femtedelar sysselsätter ryskspråkig arbetskraft. Och i de företag som tillverkar krigsmateriel är andelen balter praktiskt taget noll.

Järnvägen, sjöfarten och hamnarna har likaså konsekvent bemannats med ryskspråkig arbetskraft. I Estland var andelen ester vid järnvägen 1987 drygt 30 procent, och inom sjötransportsektorn så låg som 15 procent.⁵⁸ Den lettiska representationen inom Lettlands transportväsende torde ligga 5 à 10 procentenheter lägre.

Balterna är i gengäld väl företrädna inom jordbruket, småindustrin och den tertiära sektorn. Inom den kulturella sfären (inklusive massmedia) dominerar de totalt, med runt 80 procent av de sysselsatta i alla tre republikerna. Även i företagsledande befattningar finns intressant nog en gedigen baltisk övervikt — för Estland anges den till 75 procent, för Lettland till 65 procent och för Litauen till 87 procent.⁵⁹

Intrycket av ett i grunden polariserat samhälle förstärks om man till sist även granskar säkerhetsapparaten och kom-

munistpartiets nationella sammansättning. Arbetarmakten har, föga förvånande, hittills främst skyddats av ryssar. Inom Tallinns miliskår (= polis) utgör esterna således en minoritet om 18 procent.⁶⁰ Och i Riga är andelen lettiska milismän ännu lägre, endast 14 procent.⁶¹ Det finns anledning att misstänka en genomgående något högre andel baltiska medarbetare inom KGB — den litauiska avdelningen har i ett sällsynt anfall av *glasnost* meddelat att kvoten litauer där faktiskt ligger på hela 54 procent.⁶²

Kommunistpartierna i Baltikum har medvetet försökt rekrytera medlemmar i överensstämmelse med republikernas nationella sammansättning. Trots detta har den ryskspråkiga befolkningsgruppen alltsedan sovjetmakten utropades varit överrepresenterad. Aktuella siffror saknar för en gångs skull intresse, eftersom de tidigare så mäktiga partierna nu förlorat nästan allt inflytande, och befinner sig i olika stadier av upplösning. Före den stora oredan noterades i Litauen en medlemsandel om drygt 70 procent litauer (1986), i Estland knappt 51 procent ester (1981), och i Lettland något mindre än 40 procent medlemmar av lettisk nationalitet (1989).⁶³

Förbittringen över den obönhörligt framskridande förryskningen är utan tvekan en viktig förklaring till balternas kompromisslösa strävan efter självständighet. Om friheten inte kan återerövas nu, resonerar många, så kan det helt enkelt bli för sent.

Det politiska spelet kring frigörelsen

Den spända situation som uppstod i Baltikum under 1987 kan utan större överdrift karaktäriseras som förrevolutionär. Gorbatsjov bidrog själv till en *nationalistisk jäsning* bland de intellektuella, när han under ett besök i Riga och Tallinn i början av året brännmärkte "reaktionära emigrantkretsar" för deras "hatfyllda lögn", samt framhöll värdet av fortsatt "internationalistisk fostran" i Lenins anda.⁶⁴ Av balter kom detta att uppfattas som ett förebud om skärpt förryskningspolitik.

Flera händelser samverkade sedan till att bygga upp ett starkt folkligt förändringstryck. De framgångsrika miljöprotesterna har redan berörts. I två estniska kulturtidskrifter, *Vikerkaar* ("Regnbågen") och *Sirp ja Vasar* ("Hammaren och skäran"), började förryskningspolitiken öppet kritiserars.⁶⁵ Och trots myndigheternas motstånd kunde stora demonstrationer genomföras i såväl Tallinn, Riga som Vilnius på årsdagen av Molotov-Ribbentroppaktens undertecknande den 23 augusti. Vid denna tid var den officiella inställningen till nationella krav fortfarande uttalat fientlig: organisationerna fördömdes som "nationella extremister" och ett par av dem tvingades emigrera till väst.⁶⁶

I slutet av september 1987 publicerade den frispråkiga Tartutidningen *Edasi* ("Framåt") ett första principförslag till ekonomiskt självstyre för Estland (det som senare blev känt som IME-projektet).⁶⁷ Efter ett halvårs livlig debatt kom detta självstyreskoncept att omfattas av praktiskt taget hela det estniska etablissemanget — inklusive den konservativa partiledningen under Karl Vaino.⁶⁸ Att nomenklaturen och byråkratin genast accepterade IME (förkortningen står för *Ise Majandav Eesti*, dvs ett "självhushållande Estland") beror förmodligen på den antagonism som ofta kännetecknar förhållandet mellan sovjetisk förvaltning på regional och central nivå. Och genom att konsensus så snabbt kunde etableras på det ekonomiska området, blev *IME-förslaget en viktig politisk hävstång* i den framväxande baltiska rörelsen mot självständighet.

Förslaget om ekonomiskt självstyre spred sig sedan under 1988 till Lettland och Litauen.

Nästa stora genombrott kom våren 1988, i samband med förberedelserna inför det sovjetiska kommunistpartiets 19:e partikonferens. Vid denna tidpunkt tycktes konservativa krafter inom partiapparaten formera sig till ett generalangrepp på Michail Gorbatsjovs reformpolitik. Endast genom att mobilisera massmedia och de intellektuella i en intensiv kampanj för perestrojkan (i praktiken *mot* de konservativa, med Jegor Ligatjov och Nina Andrejeva som mest kända namn), kunde kretsen kring Gorbatsjov säkra en reformsin-

nad majoritet i de interna partivalen till sommarens konferens.

Priset för perestrojkans fortbestånd var att de sista fördämningarna mot de demokratiska och nationella krafterna brast. Ur den störtflod av *glasnost* som nu välldes fram, skapades inte bara de tre baltiska folkfronterna, utan också en lång rad andra svårkontrollerbara politiska rörelser över hela Sovjetunionen.

Vi kommer knappast att få reda på i hur hög grad Moskva redan i förväg välsignat de baltiska initiativen. Något slags tyst godkännande fanns sannolikt när Estlands kulturarbetarförbund vid ett möte 1—2 april 1988 gick till storms mot de missförhållanden som kännetecknade Vainos fögderi. Det estniska kommunistpartiets nye ideologisekreterare Indrek Toome var själv närvarande vid mötet, och mycket talar för att han spelade en central roll i den snabba utveckling som sedan följde.⁶⁹ I ett TV-program den 13 april föreslog Edgar Savisaar, en av männen bakom IME-förslaget, att en estländsk folkfront skulle bildas "till stöd för perestrojkan". Idén godkändes egendomligt snabbt av det estniska kommunistpartiets centralkommitté⁷⁰, trots att kretsen kring Vaino rimligen måste ha uppfattat initiativet som ett dödligt hot.

Bildandet av Estlands folkfront, *Eestimaa rahvarinne*, är utan tvekan en av de viktigaste politiska händelserna i Sovjetunionens historia. För första gången tolererade kommunistpartiet — och detta beslut *måste* ha tagits i Kreml — tillkomsten av en öppet verkande, parallell politisk struktur inom systemets ram. Äran för detta kan möjligen tillskrivas den inflytelserike liberale politbyråmedlemmen Aleksander Jakovlev. Föreställningen om en "lojal opposition" i perestrojkans tjänst visade sig dock snart vara en illusion.

En del ester betraktade till en början folkfronten med viss misstro, eftersom initiativet kommit från kända medlemmar i kommunistpartiet (Savisaar, Lauristin, Palm).⁷¹ Snart insåg dock de flesta rörelsens enorma potential. Under juni månads "sjungande revolution" samlades på Tallinns sångarfält vid ett tillfälle 150 000 personer för att stödja folkfrontens krav.⁷² Dagen före detta möte avsattes Karl Vaino. Hans

efterträdare som partichef, Vaino Väljas, lanserade under sommaren ett reforminriktat nationalkommunistiskt program.

Utvecklingen i Estland inspirerade litauiska intellektuella att försöka åstadkomma något liknande. Även Litauen styrdes av en konservativ partiledare, Ringaudas Songaila (nyttillträdd 1987). Precis som sin estniske kollega Vaino försökte Songaila manipulera valen till den 19:e partikonferensen, och detta utlöste de reformsinnades vrede. Impulsen till handling kan eventuellt ha kommit vid en träff mellan estniska och litauiska ekonomer i Vilnius i slutet av maj.⁷³ En vecka senare, den 3 juni 1988, samlades ca 500 prominenta litauer till ett stormöte i vetenskapsakademiens stora sal. I denna föga revolutionära miljö valdes den första initiativgruppen till *Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis*, den "Litauiska rörelsen för perestrojka", vilken vi ju i dag enbart känner som *Sąjūdis* ("Rörelsen"). Folklig anknytning fick folkfronten först under sommaren. En serie massmöten avlöste då varandra: den 24 juni för att sända iväg delegaterna till partikonferensen (50 000 personer), den 9 juli för att möta dem vid återkomsten (100 000 personer), och den 23 augusti på årsdagen av Molotov-Ribbentroppakten (250 000 personer).⁷⁴

Det dröjde inte länge innan *Sąjūdis* tog intryck av den folkliga missnöjesvågen och började anta en öppet nationalistisk profil. Konflikten med det litauiska kommunistpartiet eskalerade samtidigt till en punkt, där Moskva tvingades ingripa för att skapa samförstånd. Helt klart finns ett samband mellan Aleksander Jakovlevs resa till Lettland och Litauen (8–13 augusti), och den serie av eftergifter som båda dessa republikers partiledningar gjorde under perioden augusti–oktober 1988. I Vilnius uppmanade Jakovlev den litauiska ledningen att utnyttja den "nationella faktorn" som en positiv kraft i reformarbetet.⁷⁵ Och vid ett tillfälle lär han ha fastslagit att "om majoriteten är för *Sąjūdis*, så är det regeringen som måste ändra på sin politik".⁷⁶

Songailas politiska öde var därmed i praktiken avgjort, även om det kom att dröja till den 20 oktober innan Algirdas Brazauskas avlöste honom på partichefsposten.

Initiativet till Lettlands folkfront, *Latvijas Tautas fronte*, togs något senare än i grannrepublikerna. Samtidigt kan man i Lettland tydligare urskilja mönstret av manipulation från den reformsinnade partifraktionens sida. Det viktiga första steget togs vid ett plenum den 1—2 juni i Lettlands författarförbund, där ungefär samma krav på nationell suveränitet och demokratisering formulerades som två månader tidigare i Estland. Närvarande vid mötet var inte bara partiets ideologisekreterare Anatolijs Gorbunovs, utan också partichefen Boriss Pugo (en duglig och relativt liberal karriärst, tidigare KGB-chef i republiken⁷⁷). Pugo distanserade sig senare från de nationalistiska argumenten, men gjorde förvånansvärt snabbt flera av de konkreta förslagen till sina egna.⁷⁸ Förslaget att bilda en folkfront kom dock inte från kretsen kring författarförbundet. Idén framfördes först den 21 juni i ett upprop undertecknat av 17 frispråkiga intellektuella, varav några var öppet oppositionella. Av okända skäl inskred i detta läge den inflytelserike ordföranden i författarförbundet, poeten Jānis Peters (enligt uppgift själv med ett förflutet som KGB-agent⁷⁹). Han ställde sig omedelbart bakom själva förslaget, men bytte ut flera av undertecknarna mot ”pålitligare” personer.⁸⁰

En kort tid under sommaren 1988 föreföll det som om Lettland skulle begåvas med tre—fyra olika folkfronter. En mer regimtrogen, ”patriotisk” front föreslogs av de officiella ungdomsförbundens centralorganisation, och en mindre regimtrogen, ”informell” variant tog form i kretsen kring den oberoende miljörörelsen VAK.⁸¹ Först i början av september klarnade läget. Det stod då klart att den av Jānis Peters organiserade fronten skulle komma att bli en demokratisk paraplyorganisation med utrymme för många olika åsiktsriktningar.

I oktober 1988 fullbordades den första akten i det politiska spelet om Baltikums frigörelse. De tre folkfronterna höll denna månad varsin konstituerande kongress, vilka direkt sändes i lokala etermedia och bevakades av journalister från hela världen. Samarbetet fronterna emellan var redan från starten intensivt. Den gamla maktstrukturen omorienterade

sig raskt: ny språklagstiftning antogs för att göra estniska, lettiska och litauiska till statsspråk, mellankrigstidens nationella flaggor tilläts åter (i Litauen blev den gul-grön-röda trikoloren omedelbart statssymbol), och folkfronternas krav på att förvandla de baltiska republikerna till "suveräna demokratiska stater" (inom Sovjetunionens ram) omfattades plötsligt av varje politiker med självbevarelsesdrift.

Som ny ledare för kommunistpartiet i Lettland installerades 4 oktober Jānis Vagris (Pugo befordrades till politbyrå i Moskva). När alla tre republikerna fått nya, av det förflutna obelastade partiledare inleddes en period av *modus vivendi* mellan folkfronterna, det civila samhället och makten. I tiden sammanföll denna samexistens (i Estlands fall kan man t o m tala om samförstånd) med detaljutformningen av de baltiska programmen för ekonomiskt självstyre. Det sistnämnda arbetet kom att få en viktig samlande funktion, eftersom det förmådde ena och radikaliserade de tre republikernas teknokratiska etablissemang.

Inför den våg av nationell eufori som blommade upp sommaren och hösten 1988, kände sig säkert de flesta invandrade ryssar fullständigt främmande. Vissa element av folkfronternas politik uppfattades som odemokratiska (språklagarna, förslag till nya vallagar, införande av särskilda baltiska medborgarskap). Många reagerade dessutom kraftigt på balternas "borgerliga" historierevision, som ju på ett föga fin-känsligt sätt ifrågasatte den ryska närvarons legitimitet.

Man behöver således knappast söka en konspirativ förklaring till uppkomsten av de internationalistiska ryska motfronterna i Baltikum. Fenomenet uppträdde först i Estland, där den grupp som senare skulle döpas till *Interdvizjenie* ("Interrörelsen") höll ett möte redan 12 juli 1988.⁸² Även detta initiativ spred sig söderut: i Lettland skapades en *Interfront* i oktober⁸³, och i Litauen slöt sig polacker och ryssar samman i rörelsen *Vienybė-Jedinstvo-Jedność* ("Enhet") i början av november.⁸⁴ Till följd av sina ofta militant pro-sovjetiska ståndpunkter, har dock ingen av dessa grupper egentligen förmått attrahera den tysta majoriteten bland icke-balterna.

En mer seriös framtoning har då den sammanslutning för ryskspråkiga arbetskollektiv — *Objedinjonnyj Sovjet Trudovykh Kollektivov (OSTK)* — som först uppstod i Estland (1988), och senare fick en avläggare även i Lettland (i början av 1990). Till OSTK kollektivansluts arbetarna vid de stora allunionella industriföretagen. I Estland ingår enligt uppgift 43 företag med 166 000 anställda.⁸⁵ Och vid sammanslutningens första kongress i Lettland deltog representanter för hela 109 företag.⁸⁶ Det är denna toppstyrda ”direktörsklubb” som kan bjuda det mest effektiva motståndet mot esternas och letternas nationella aspirationer. Upprepade gånger har arbetarna vid de anslutna storföretagen, ivrigt påhejade av sina egna företagsledningar, såväl demonstrerat som gått ut i politisk strejk på uppmaning av OSTK.

Mot slutet av 1988 började problemen hopa sig. Dels hade den inrikespolitiska situationen i Baltikum polariserats efter nationella skiljelinjer; dels visade centralmakten nu sitt växande missnöje med den vändning som utvecklingen tagit. En av de första sura kommentarerna från Moskva kom i slutet av oktober, då politbyråmedlemmen Aleksander Jakovlev i en intervju för *New York Times* deklarerade att många av folkfronternas idéer var ”utan kontakt med verkligheten”.⁸⁷

Det kan för övrigt vara frestande att sätta Jakovlevs egen förflyttning från posten som inrikes chefsideolog till utrikespolitisk rådgivare (en förändring som beslutades vid ett centralkommittémöte i september) i samband med hans agerande i Baltikum tidigare under året.

Mot slutet av oktober publicerades också ett förslag till ändringar i Sovjetunionens konstitution, vilket föreföll inskränka republikernas rättigheter och i praktiken göra det omöjligt för dem att lämna unionen.⁸⁸ Detta skapade givetvis stor oro i Baltikum. Folkfronterna protesterade och startade namninsamlingar mot förslaget. Totalt skrev minst 3,7 milj människor på dessa listor⁸⁹, ett resultat som givetvis sågs med mycket oblidla ögon i Kreml. För att stävja en hotande utveckling mot öppen separatism, skickades tre politbyråmedlemmar (Tjebrikov, Medvedjev och Sljunkov) iväg på en övertalningsresa till de ohörsamma republikerna.⁹⁰ Trots det-

ta vågade Estlands Högsta Sovjet vid ett laddat sammanträde den 16 november 1988 förekomma Moskva genom att förklara republiken suverän gentemot unionslagstiftningen.⁹¹ Resten av året utvecklades till en konstitutionell envig mellan Estland — Sovjetunionens minsta republik — och centralmakten, vilken den 26 november deklarerade att Estlands suveränitetsbeslut var ogiltigt.⁹²

Varför var det just Estland som tog detta radikala steg? Svaret måste bli tvådelat. För det första var den politiska enigheten mycket större i Estland än i Lettland och Litauen. Folkfront, parlament, regering och kommunistparti var där redan i slutet av 1988 sammanlänkade i ett politiskt nätverk. För det andra uppfattades suveränitetsfrågan vid denna tid som viktigare i Tallinn än i Riga och Vilnius. Skillnaden var att IME-konceptet hunnit mycket längre i sin utveckling än motsvarande ekonomiska program i Lettland och Litauen. När det senare blev aktuellt att anta lagar om ekonomiskt självstyre även i dessa republiker, i juli respektive maj 1989, passade man samtidigt också på att i estnisk efterföljd deklarerera sin suveränitet över unionslagstiftningen.⁹³

Novemberkrisens betydelse som vattendelare kan knappast överskattas. Tron på perestrojkans förlösande kraft förflyktigades så gott som omedelbart. Hela perioden från hösten 1988 till våren 1990 kan därför karaktäriseras som en radikaliseringsfas.

Tanken på fullständig självständighet framfördes fortfarande sommaren 1988 främst av personer med dissidentbakgrund, organiserade i mindre grupper som "Estlands nationella självständighetsparti" (*ERSP*), "Lettlands rörelse för nationellt oberoende" (*LNNK*) samt det "Litauiska frihetsförbundet" (*LLL*). Dessa tre rörelser uppskattades ha en samlad medlemskår om ca 3 000 personer.⁹⁴ Den konstitutionella krisen i november-december fick dock snabbt även många "vanliga" balter att ta ställning för självständighet. Inför parlamentssessionen den 16 november 1988 talades det således allmänt i Estland om möjligheten att republiken skulle anmäla sitt utträde ur Sovjetunionen.⁹⁵ Och i Litauen fick kommunistpartiets försiktiga agerande i konflikten —

dess "svek mot Estland" — till följd att *Sqjūdis* började orientera sig mot fullständig politisk självständighet. Som den första av de tre folkfronterna gick den offentligt ut med detta krav den 16 februari 1989, på själva årsdagen för den litauiska mellankrigsrepublikens utropande. Svaret från kommunistpartiet blev ett snabbt och entydigt fördömande.⁹⁶

Medan *Sqjūdis* i Litauen riktade in sig på att vinna republikens första fria val på mer än 50 år, först i mars 1989 till den nya folkkongressen i Moskva och därefter republikvalet i februari 1990, lanserades i Estland en alternativ handlingsväg. Det var fornminnessällskapets ledare Trivimi Velliste som i ett tal på Estlands nationaldag den 24 februari 1989 uppmanade ursprungsbefolkningen att börja registrera sig i lokala medborgarkommittéer. Även invandrade ryssar var välkomna att registrera sig, men då inte som "medborgare" utan "sökande". Tanken var att skapa en oberoende kommunal primärstruktur samt en representativ församling (Estlands kongress), vilka tillsammans skulle kunna återropa kontinuitet från den estniska mellankrigsrepubliken. Till skillnad från folkfronten ansåg Velliste och hans allierade — däribland ERSP — att det vore principiellt fel ("omoraliskt") att söka uppnå Estlands frihet genom arbete inom ockupationsmaktens förvaltningsorgan.⁹⁷

Såväl den estniska folkfronten som kommunistpartiet försökte till en början att ignorera medborgarkommittéerna.⁹⁸ Men de flesta ester tycktes ändå anse att idén var attraktiv, eller åtminstone värd att pröva som en av flera parallella vägar till frigörelsen. I valen till Estlands kongress, vilka hölls den 24 februari 1990, deltog inte mindre än 550 000 registrerade "medborgare" samt 34 000 icke-ester som ansökt om medborgarskap.⁹⁹ När Estlands kongress väl samlades 11–12 mars 1990 blev det till en mäktig nationell manifestation; t o m ledningen för folkfronten betraktar numera detta "folkparlament" som den enda lagliga representationen för Estlands folk.¹⁰⁰

Huvudströmningen inom den baltiska nationalismen har alltså inte bara växt i styrka, utan också ändrat riktning tre

gångar på fyra år: från oppositionell aktivism (1987), till att i perestrojkans tecken söka självstyre inom Sovjetstaten (1988), till att söka frigörelse från densamma genom att erövra regeringsmakten i sovjetiska val (1989), och så slutligen till att betrakta de baltiska republikerna som ockuperat territorium med statsrättslig kontinuitet (1990).

Valen till Sovjetunionens folkkongress i mars 1989 blev en storseger för de baltiska folkfronterna. I Litauen erövrade *Sqjūdis* 36 av de 42 mandat som stod på spel (86 procent); i Lettland tog folkfrontens kandidater hem 32 av 40 platser (80 procent); och i Estland blev utbytet 29 av 36 mandat (81 procent).¹⁰¹

Under trycket från folkviljan accelererade utvecklingen i Baltikum. Det litauiska kommunistpartiet svängde på kort tid nästan 180 grader, från motvillig tolerans till närmast entusiastiskt samarbete med *Sqjūdis*. I sak dikterades detta naturligtvis av en önskan att inte fullständigt förlora initiativet inför den valrörelse som förestod i början av 1990. Ett första tecken på samsyn var en suveränitetsdeklaration av estnisk modell, vilken tillsammans med en lag om ekonomiskt självstyre antogs av Litauens Högsta Sovjet den 18 maj 1989.¹⁰² Senare, under sommaren och hösten, vidtog en omprövning av partiets hela dittillsvarande politik. Resultatet är känt — på partikongressen i december 1989 togs det oerhörda steget att bryta med moderpartiet i Moskva (röstskillnad: 855 mot 160), vidare övergavs leninismen för ett socialdemokratiskt färgat program.¹⁰³ I ett valmanifest som publicerades i januari 1990 fastslog så slutligen även kommunistpartiet att dess viktigaste mål var att återupprätta en oavhängig litauisk stat.¹⁰⁴

En så stark enighet har på grund av den demografiska situationen inte kunnat uppstå i Estland och Lettland. Påverkan från radikala smågrupper samt medborgarkommittéernas agitation har i bägge dessa republiker bidragit till att radikalisera folkfronterna, medan kommunistpartierna däremot paralyserats av inre motsättningar (mellan balter och ryssar) och varit oförmögna att ta ställning.

Att Estland och Lettland i politiskt hänseende är kommu-

nicerande kär!l, framgår tydligt av självständighetsfrågans utveckling under 1989. Det estniska initiativet att inrätta medborgarkommittéer spred sig redan efter någon månad till Lettland, där projektet introducerades av LNNK tillsammans med miljörörelsen VAK, *Helsinki 86* och en radikal fraktion inom folkfronten. Anslutningen blev visserligen inte riktigt lika massiv som i grannrepubliken; ungefär 700 000 lettiska "medborgare" hade registrerats när den Lettiska kongressen samlades 30 april—1 maj 1990.¹⁰⁵ Men effekten på folkfronten blev desto större, i synnerhet som den lettiska självständighetsrörelsen samtidigt började växa till en verklig politisk kraft. Våren 1989 hade LNNK redan värvat drygt 8 000 medlemmar.¹⁰⁶

Folkfrontsledningen i Lettland svarade på utmaningen genom att i maj 1989 uppmana till en diskussion om huruvida självständighet borde vara även folkfrontens mål.¹⁰⁷ Med det starka opinionstryck som förelåg kunde resultatet förstås bara bli ett. När folkfrontens andra kongress samlades i Riga 7—8 oktober 1989 antogs således ett nytt program, där Lettlands återupprättande som oberoende och demilitariserad stat utan omsvep anges som rörelsens främsta målsättning.¹⁰⁸ Utvecklingen i Lettland tycks i sin tur ha påverkat Estlands folkfront. I ett manifest inför de kommande valen, fastställt just den 8 oktober, anslöt sig också *Rahvarinne* för första gången till kraven.¹⁰⁹

Trots att det teknokratiska etablissemangt domineras av balter, verkar detta välanpassade ledarskikt i rätt liten utsträckning omfatta folkfronternas "moraliska" värderingar. Men en tydlig parallell radikalisering kan skönjas även inom denna grupp. Så vanns t ex den baltiska regeringsbyråkratin, republikernas Högsta Sovjet och stora delar av kommunistpartiernas apparat (med undantag för Lettland) under vintern 1989/90 i allt högre grad för tanken på självständighet. Detta kan ses som en följd av Moskvas segdragna motstånd mot planerna på ekonomiskt självstyre.

Det politiska samarbetet mellan folkfronterna fick under 1989 en mer institutionaliserad form. På våren (13—15 maj 1989) anordnades i Tallinn en första gemensam sittning med

de tre folkfronternas styrelser, varvid bl a en deklaration om de baltiska folkens rätt till självbestämmande antogs. Denna "Baltiska församling" är tänkt att bli ett årligt återkommande evenemang. En mindre, flexibelt sammansatt samrådsgrupp ("Baltiska rådet") möts ungefär en gång i månaden.¹¹⁰ Tillsammans arrangerade folkfronterna också årets stora solidaritetsmanifestation — en mänsklig "Baltisk kedja" från Tallinn till Vilnius på årsdagen av Molotov-Ribbentrop-pakten den 23 augusti 1989. Hela 1,7 milj människor deltog enligt arrangörernas uppgifter i denna uppseendeväckande protest mot sovjetisk ockupation.¹¹¹

Av skäl som inte är svåra att förstå, utlöste den "Baltiska kedjan" en ytterst frän motreaktion från Moskva. Redan tidigare under sommaren hade tonen skärpts, särskilt efter ryska proteststrejker mot Estlands nya vallag (denna ställde krav på minst två års bosättning för att få rösta). Den 27 augusti följde så en hotfullt formulerad resolution mot den "nationalistiska hysterin", utfärdad av den sovjetiska centralkommittén.¹¹² Gorbatsjov var vid detta tillfälle på semester, vilket utlöste spekulationer om att resolutionen skulle vara resultatet av ett slags kupp från de mer konservativa medlemmarna av politbyrån (Zajkov, Tjebrikov, Ligatjov). Sovjetledaren uppges senare själv, i ett telefonsamtal med Litauens partichef Brazauskas, ha sagt att han "inte helt understödde den skarpa tonen" i fördömandet.¹¹³ Det råder dock knappast någon tvekan om att det verkligen tagits ett kollektivt beslut om att varna balterna.

Att gränsen konkret går vid utträde ur Sovjetunionen framkom när de tre republikernas ledningar kallades till Moskva för ett möte med Gorbatsjov den 13 september 1989.¹¹⁴ Detta underströks ytterligare i partiledarens anförande vid centralkommitténs plenum om nationalitetsfrågor en vecka senare. Trots Molotov-Ribbentroppakten, hävdade Gorbatsjov, "finns inga grunder att ifrågasätta (— — —) beslutet om de baltiska republikernas inträde i SSSR, det val deras folk träffade".¹¹⁵

Illusionen om den frivilliga anslutningen var i november 1990 en helig dogm i Sovjetunionens Baltikumpolitik.

Ett annat oeftergivligt krav som Gorbatsjov underströk i samtalen med de baltiska ledarna, var kommunistpartiets enighet och odelbarhet. Detta krav har emellertid nu förlorat all relevans. Konflikten mellan nationellt sinnade och Moskvatrogna har i alla tre republikerna lett till splittring. På partikongressen i Litauen bröt som redan nämnts det befintliga partiet med Moskva, medan en bitter minoritet tågade ut och bildade en alternativ prosovjetisk centralkommitté (december 1989).¹¹⁶ I Lettland valde i stället de nationellt reformistiska kommunisterna att grunda ett nytt oberoende parti, vilket fick till följd att det gamla partiet "kapades" av en konservativ grupp under ledning av Rigas avsuttne borgmästare Alfreds Rubiks (april 1990).¹¹⁷ Och i Estland, slutligen, nåddes en kompromiss: partiet skulle i princip bli självständigt, men de enskilda medlemmarna fick sex månader att fundera på om de ville förbli anslutna till Sovjetunionens kommunistparti (mars 1990).¹¹⁸

Vad som i september 1989 fortfarande var otänkbart och i december samma år en sensation, utlöste efter folkfronternas valseger på våren 1990 knappast mer än förströdda axelryckningar. Inför valen avskaffade alla tre republikerna sovjetkonstitutionens passus om "kommunistpartiets ledande roll" (§ 6). Fältet öppnades därmed för ett stort antal nya partier. Socialdemokrater, gröna, liberaler och kristdemokrater är bara några av de rörelser som konstituerat sig och hoppas kunna ta över den politiska arenan när folkfrontsepoken nu rimligt att döma går mot sitt slut. Valutgången visade emellertid tydligt att de baltiska folken varken tilltror dessa outvecklade "protopartier" eller de nyss omvända nationalkommunisterna att framgångsrikt kunna fullborda frigörelsen.

Folkfronterna segrar i demokratiska val

De parlamentsval som hölls i Litauen den 24 februari, och i Estland och Lettland den 18 mars 1990, var de första fria och demokratiska valen på mer än ett halvsekel. Valresultaten

gav ett entydigt besked: i alla tre republikerna erövrade folkfronterna tillsammans med andra nationella krafter mer än två tredjedelar av mandaten i Högsta Sovjet. Med stöd av denna kvalificerade majoritet kan de nu genomföra förändringar i konstitutionen mot Moskvas och den prosovjetiska minoritetens vilja.

Av de 133 ledamöter som tog plats i Litauens Högsta Sovjet den 10 mars 1990 kunde *Sqjūdis* räkna med stöd från 91 (eller 68 procent). Det självständiga litauiska kommunistpartiet fick 37 platser (28 procent), medan den Moskvatrogna utbrytargruppen endast tog 5 mandat (4 procent). I *Sqjūdis* majoritet ingår då drygt 20 representanter för andra partier som gått till val under folkfrontens enhetsparaply.¹¹⁹

Lettlands nyvalda parlament öppnade 4 maj och räknade då 197 ledamöter. Av dessa tillhörde 131 folkfrontens fraktion (66 procent). Ett röstetal på 134 erfordrades dock för att kunna genomföra författningsändringar (församlingen består av nominellt 201 ledamöter). Folkfronten blev därmed beroende av en grupp oberoende deputerade. Återstoden, eller 59 ledamöter (30 procent), utgör en prosovjetisk parlamentsfraktion som kontrolleras av det lettiska kommunistpartiet under Alfreds Rubiks. Nästan lika många kommunister stöder emellertid Lettlands självständighet och räknas in i folkfrontens underlag.¹²⁰

Den bräckliga folkfrontsmajoriteten har försvårat lagstiftningsarbetet i Lettlands parlament. Så snart något tiotal majoritetsledamöter varit frånvarande, har den prosovjetiska minoritetsfraktionen kunnat blockera varje omröstning genom att helt enkelt tåga ut (för beslutsmässighet krävdes ursprungligen två tredjedels närvaro). För att eliminera denna möjlighet röstade majoritetsgruppen fram nya voteringsregler vid en dramatisk session den 23 oktober 1990. Från och med detta datum krävs bara enkel majoritet av de närvarande — dock minst 67 röster — för att stifta en lettisk lag. Ändringar av författningen kan genomdrivas av två tredjedelar av de närvarande. I det sistnämnda fallet erfordras också enkel majoritet av det totala antalet ledamöter, dvs minst 101 avlagda röster.¹²¹ De nya omröstningsreglerna kan

kanske skynda på reformerna i Lettland, men nyordningen kan knappast betecknas som helt demokratisk. En uppenbar risk är att åtgärden dessutom ökar minoritetens benägenhet för utoparlamentarisk konfrontation.

De 105 platserna i Estlands Högsta Sovjet fördelades redan den 18 mars. Resultatet blev en radikal folkfrontsflygel om 49 mandat (47 procent), ett estniskt centrumläger med 29 ledamöter (28 procent) och en prosovjetisk grupp på 27 deputerade (26 procent). Den politiska differentieringen är dock större än vad som framgår av ovanstående siffror. I det estniska parlamentet återfinns åtminstone tio urskiljbara politiska krafter, och således föreligger redan idag en grundval till ett flerpartisystem. Kommunistpartiet är dock märkligt frånvarande. Dess liberalt nationella falang kring Indrek Toome gick till val under förklädnaden *Vaba Eesti* ("Fria Estland"), men utdelningen blev i detta fall blott 13 mandat. De Moskvatrogna röstades in under rubriken OSTK, bortsett från fyra platser som redan på förhand var vikta för militären.¹²²

I och med att regeringsmakten i hela Baltikum efter valen övergick från kommunistpartierna till folkfronterna, minskade möjligheterna till taktiska kompromisser. Respekterade pragmatiker som i någon mån visat sig "ha Gorbatsjovs öra" — Litauens partichef Brazauskas och Estlands premiärminister Toome — sköts resolut åt sidan för mindre kompromissbenägna folkfrontspolitiker. Till nya regeringsbildare utsågs i Estland och Litauen folkfronternas mest framstående ekonomer, Edgar Savisaar respektive Kazimiera Prunskienė. Någon motsvarighet med ekonomisk kompetens fanns inte i Lettland, där premiärministerposten i stället besattes med folkfrontens andreman Ivars Godmanis.

Såväl i Estland som i Lettland valde man att behålla de två mest populära personerna ur den gamla ledningen, Arnold Rüütel och Anatolij Gorbunovs, som ordförande i respektive republiks Högsta Sovjet.

Motsvarande post som "president" i Litauen fick en betydligt mer exekutiv funktion, i och med att den övertogs av *Sąjūdis* ordförande Vytautas Landsbergis. Möjligen har

denne musikprofessors principfasthet på ett inte oväsentligt sätt bidragit till den låsning som efter valen och självständighetsförklaringen uppstått i Litauens relationer med Moskva.¹²³

På tröskeln till självständighet

Den direkt utlösande faktorn till Litauens självständighetsförklaring var ett förslag till ”lag om utträde ur Sovjetunionen”, vilket oväntat förutskickades av Michail Gorbatjov när han besökte Vilnius i januari 1990 för att tala de litauiska kommunisterna till rätta.¹²⁴ Få hade tidigare hört talas om att en sådan lag överhuvudtaget förbereddes. När detaljerna började sippra ut, i slutet av februari, visade det sig att lagen uppställde en rad hårda villkor som i praktiken torde bli nästan omöjliga för de baltiska republikerna att uppfylla.

Lagen har utformats av *Gosplan* (den statliga plankommissionen), helt utan insyn från vare sig delrepublikerna eller Högsta Sovjets relevanta kommissioner.¹²⁵ Och Sovjetunionens motsvarighet till lagråd fick endast två dagar på sig att granska lagförslaget innan det lades fram för behandling.¹²⁶ Ändå godkändes utträdeslagen av det sovjetiska parlamentet den 3 april 1990, märkligt nog med en förkrossande majoritet. Endast 26 nej röster registrerades efter att de baltiska republikernas ledamöter beslutat bojkotta omröstningen.¹²⁷

Vad lagen om utträde konkret föreskriver är dels folkomröstning i de aktuella republikerna (för utträde fordras *två tredjedels majoritet av de röstberättigade*), vidare att Sovjetunionens folkkongress — efter hörande av övriga delrepublikers mening — godkänner utbrytningen. Om så sker vidtar en övergångsfas om upp till fem år, då militära installationer och viss annan allunionell egendom skall evakueras. De utträdande republikerna förutsätts dessutom betala för de företag och den infrastruktur som lämnas kvar. Ekonomisk gottgörelse krävs till de inflyttade sovjetmedborgare (främst ryskspråkiga) som väljer att repatrieras. Och slutligen stipulerar lagen att koncentrerade minoritetsbosättningar vid

folkomröstningen skall redovisas var för sig, vilket implikerar att gränsdragningen förutsätts ske på etnisk och inte historisk grund.¹²⁸

Som framgår bygger den nya utträdeslagen helt på föreställningen att *status quo* är det normala och legitima tillståndet. Balterna hävdar å sin sida rätten till *status quo ante*, och menar att denna lag omöjligen kan gälla dem, eftersom de inkorporerats med våld och aldrig frivilligt valt att tillhöra Sovjetstaten.

Bortsett från de principiella aspekterna av denna tvist har de baltiska republikerna allt att förlora på att försöka lämna Sovjetunionen enligt lagen om utträde. Med största sannolikhet skulle varken Lettland eller Estland kunna klara gränsen om två tredjedels majoritet *av de röstberättigade* i en folkomröstning (om valdeltagandet blir 80 procent krävs exempelvis 83,3 procent av alla avgivna röster). Föreskriften om separaträkning av koncentrerade minoritetsbosättningar medför vidare att nordöstra Estland, Lettgallen, Riga och Vilnaområdet löper stor risk att avsöndras. De ekonomiska villkoren förefaller dessutom bli drakoniska. För att kyla av litauerna presenterade Moskva i början av mars 1990 en ”räkning för självständigheten” som slutade på 21 mrd rubel¹²⁹ — en summa som är mer än dubbelt så stor som Litauens årliga nationalinkomst. Av allt att döma räknas inte de militära installationerna in i detta belopp. Enbart den sovjetiska marinens baser i Baltikum värderas till 35 mrd rubel.¹³⁰

För att undkomma denna fälla valde den litauiska folkfronten att pressa igenom en självständighetsförklaring innan utträdeslagen hunnit antas av Högsta Sovjet i Moskva. Den 11 mars 1990 deklarerade sig så Litauen självständigt, eller rättare sagt: man återupprättade självständigheten på grundval av 1918 års deklaration och 1938 års författning.¹³¹ I och med detta markerades sovjettidens karaktär av okkupation.

Reaktionen från Moskva kom med ett par dagars fördröjning, och sköt då in sig på det alldeles självklara i att Litauens agerande stod i strid med Sovjetunionens konstitu-

tion.¹³² Successivt ökade därefter trycket, republiken avskärmades från kontakter med omvärlden och från mitten av april till slutet av juni iscensattes även en ekonomisk blockad (mer om blockadens effekter längre fram).

Det litauiska exemplet möttes först med förskräckelse i Tallinn och Riga, där man under senvintern 1990 varit inställd på att försöka få igång någon typ av självständighetsförhandlingar med Moskva. Efter hand blev det dock uppenbart att Litauenkrisen ur hela Baltikums synvinkel snarast hade en konsoliderande effekt. Den fungerade som katalysator för en utveckling som ändå måste komma snart, den underströk behovet av politiskt och ekonomiskt samarbete mellan de baltiska republikerna, och den torde ha medfört en mer realistisk syn både på de egna ekonomiernas sårbarhet samt på möjligheten att få hjälp från väst.

Även i Estland och Lettland har de nyvalda parlamentsmajoriteterna för självständighet nu utnyttjats till att avge ett slags deklarationer om oberoende på mellankrigsrepublikernas grund. Estlands Högsta Sovjet antog således 30 mars 1990 ett uttalande om sovjetmaktens olaglighet, och utropade därefter (försiktigtvis) en "övergångsperiod" under vilken Estniska Socialistiska Sovjetrepubliken (ESSR) skulle omvandlas till en Estnisk republik. Ansatsen har sedermera skärpts genom uppföljningsbeslut av den 8 och 16 maj, varvid också valda delar av 1937 års författning återinförts.¹³³ Lettland gick nästan lika långt som Litauen när republikens parlament under sin inledande session den 4 maj 1990 antog en deklaration om återupprättad självständighet på grundval av 1922 års konstitution. Den främsta skillnaden ligger i att Lettland i likhet med Estland valde att införa en "övergångsperiod", då den gamla (återantagna) författningen till stora delar läggs i malpåse, medan under tiden de flesta sovjetiska lagar fortsätter att gälla.¹³⁴

Sålunda åter i linje med varandra har de baltiska republikerna utvidgat sitt samarbete genom att återuppliva den "Baltiska ententen", känd från historien som ett tämligen misslyckat alliansförsök från 1934. Den nu aktuella versionen, kallad "Baltiska staternas råd" (ej att förväxla med

”Baltiska rådet”, som är folkfronternas samarbetsorgan), tillkom vid ett möte mellan Estlands, Lettlands och Litauens statsöverhuvuden i Tallinn den 12 maj 1990.¹³⁵ Planer på att inrätta en gemensam baltisk marknad har också börjat ta fastare form.

På många sätt är alltså de baltiska staterna redan en realitet. Men om drömmen om självständighet skall kunna förverkligas på ett meningsfullt sätt, är det nödvändigt att uppnå en förhandlingslösning med Moskva. I detta ligger ett verkligt dilemma, eftersom dagens sovjetledning över huvud taget inte är beredd att diskutera frågan om självständighet.

Under sommaren och hösten 1990 gav den baltiska hoppfullheten långsamt vika för en nattsvart pessimism. Tilltron till västmakterna grusades redan i samband med Litauenkrisen, då USA:s mångåriga stöd för Baltikum visade sig bestå mest av tom retorik. Toppmötena mellan USA:s president George Bush och Michail Gorbatsjov i Washington (30 maj—3 juni) samt Helsingfors (9 september) gav en bitter eftersmak i Tallinn, Riga och Vilnius. Särskilt efter det sista mötet, där Gorbatsjov försäkrade USA om politisk samsyn inför ett hotande storkrig i Mellersta Östern, insåg balterna att sovjetledaren i utbyte fått fria händer på hemmaplan.¹³⁶

Sovjetpolitikens kraftfält förändrades i grunden när Boris Jeltsin 29 maj 1990 valdes till ordförande i Ryska rådsrepublikens Högsta Sovjet. I Baltikum väckte detta förhoppningar om en alternativ väg till självständighet. Jeltsin reste i slutet av juli på en ”arbetssemester” till den lettiska badorten Jūrmala, där han sammanträffade med sina ämbetsbröder Rüütel, Gorbunovs och Landsbergis. Vid detta fyrpartsmöte förklarade Jeltsin att han var beredd att sluta ekonomiska och politiska avtal direkt mellan Ryssland och de baltiska republikerna.¹³⁷

Men betydelsen av Jeltsins utspel har övervärderats i såväl Sovjetunionen som i väst. För Baltikums del är trots allt den ”ryska faktorn” ännu av helt underordnad dignitet. Ett par ekonomiska avtal har visserligen kommit till stånd: dels mellan RSFSR och Litauen (15 augusti)¹³⁸, och dels mellan RSFSR och Lettland (14 september).¹³⁹

På det politiska området tycks de baltisk-ryska samtalen emellertid ha kört fast. I månadsskiftet oktober/november 1990 förelåg inga som helst tecken på att den Ryska rådsrepubliken skulle vara redo att "köra över" centralmakten genom att erkänna Estland, Lettland och Litauen som självständiga stater.¹⁴⁰

Det råder ingen tvekan om att Boris Jeltsin — precis som Gorbatsjov — helst skulle vilja se en "reformerad union av suveräna stater". Med en sådan lösning skulle Baltikum kunna beredas större självbestämmande än övriga unionsrepubliker. Oavsett innebörden av det nya unionsfördrag som förväntas träda i kraft under 1991, kommer dock alla de baltiska republikerna att ställa sig utanför.¹⁴¹

Blockaden av Litauen avblåstes den 30 juni 1990, efter att parlamentet i Vilnius fattat beslut om ett moratorium för självständigheten under exakt den tid som "mellanstatliga förhandlingar" pågår med Moskva.¹⁴² En rad sonderande "samtal" och "konsultationer" har ägt rum sedan den 2 oktober 1990, då de officiella förhandlingsdelegationerna för första gången sammanträffade.¹⁴³ Vägen till genuina självständighetsförhandlingar förefaller dock vara stängd. Efter mötet den 2 oktober uttalade sig en av den sovjetiska delegationens medlemmar, Filipp Bobkov (förste vice ordförande för KGB), på följande vis:

"Båda parter insåg, enligt min mening, att detta arbete utgör en del av förberedelserna inför ett nytt unionsfördrag. (— — —) Man kan inte betrakta Litauens införlivande med Sovjetunionen som en annektion!"¹⁴⁴

Samma kompakta mur av oförståelse mötte de estniska företrädarna vid de "förhandlingar" mellan Estland och Sovjetunionen som tog sin början den 23 augusti 1990. Efter bara tre torsdagsmöten i Kreml bröt dessa samman och ersattes av "konsultationer" på tjänstemannanivå.¹⁴⁵ Den sovjetiska sidan ville över huvud taget inte diskutera det förflutna, utan hävdade att Estlands inträde i Sovjetunionen skett på frivillig väg.¹⁴⁶

I och med att förväntningarna från våren 1990 nu allmänt börjat bytas i besvikelse, har den inre sammanhållningen bland balterna satts på svåra prov. Folkfronterna faller långsamt men säkert sönder, nya partier och parlamentsfraktioner bildas och det politiska spektrumet polariseras.

På ena kanten återfinns de prosovetjetiska grupperna, som under sommaren och hösten 1990 blivit allt mer aktiva och välorganiserade. Efter ett möte i lettiska Daugavpils, den 23 augusti, började företrädare för sju slaviskt dominerade städer och distrikt i Baltikum att samverka för att kunna uppträda som part i förhandlingarna med centralmakten om ett nytt unionsfördrag.¹⁴⁷ Till viss del verkar detta ha lyckats. Åtminstone i Estlands fall förde den sovjetiska sidan i slutet av oktober parallella "konsultationer" med en officiell estnisk samt en regional ryskspråkig delegation.¹⁴⁸

På den andra kanten växer sig nu den radikala självständighetsrörelsen allt starkare. Efter valen till Estlands och Lettlands kongress uppstod under sommaren 1990 ett slags "dubbelmakt", där medborgarkongresserna i egenskap av nationella "samvetsparlament" tog avstånd från många inslag i det realpolitiska spelet kring frigörelsen. Folkfronternas reaktion på detta skiljer sig väsentligt. I Lettland radikaliserades folkfronten ytterligare, vilket manifesterades på dess tredje kongress (6—7 oktober 1990). Hela 96 procent av delegaterna var letter. Resultatet blev att folkfronten separerade från Godmanis regering och i stället anpassade sin politik till att nära nog sammanfalla med Lettlands nationalistiska medborgarrörelse.¹⁴⁹

Den estniska folkfronten framstår däremot alltjämt som "centristisk" i relation till radikalerna inom Estlands kongress. När sistnämnda organ sammanträdde 26—27 oktober 1990 restes krav på regeringen Savisaars avgång, eftersom denna sades ha gjort alltför litet för att förverkliga Estlands självständighet. Folkfrontens ledamöter protesterade genom att lämna sessionen.¹⁵⁰ Två veckor senare, 9 november, återkom kravet i republikens parlament. Ansvariga för detta försök att fälla Savisaar var en märklig koalition av höger- och vänsterkrafter, där "Vaba Eesti" (den gamla kommu-

nisteliten) med den förre premiärministern Indrek Toome tycktes vara pådrivande.¹⁵¹ Personangreppen i parlamentet fördes delvis på en mycket låg nivå. Bland annat hänvisades till dokument som påstods visa att ledande politiker samarbetat med CIA eller KGB.¹⁵²

Balternas inre splittring är oroväckande i ett läge där nästan alla vägar mot självständighet förefaller vara blockerade. Det ligger nära till hands att misstänka Moskva för att aktivt söka manipulera och söndra självständighetsrörelsen. Syftet skulle vara att vinna tid och därigenom kanske kunna rädda unionens fortbestånd.

Men även om det allra sista steget i Baltikums frigörelse ser ut att dröja ytterligare någon tid, bör vi betänka vilken oerhört lång väg som tillryggalagts sedan 1987. Det mesta talar trots allt för att Estland, Lettland och Litauen kommer att gå in i nästa sekel med återupprättad självständighet.

II

Arvet från 50 års planekonomi

Under innevarande sekel har den baltiska ekonomin redan transformerats två gånger. Hela mellankrigstiden kan betecknas som en period av anpassning till en osäker världsmarknad, efter att de traditionella handelsförbindelserna med Ryssland abrupt klippts av. Och förändringen efter sovjetmaktens utropande var ännu mer genomgripande. Handelsflödet reverserades ånyo från väst till öst, alla företag förstatligades, jordbruket tvångskollektiviserades, och i enlighet med Stalinepokens utvecklingsstrategi nyetablerades en tung råvaruintensiv industri. Som en bieffekt sovjetiserades det erövrade territoriet med invandrad arbetskraft, och det låstes fast i ett ekonomiskt beroendeförhållande till Sovjetunionen. Ursprungligen var detta beroende ensidigt. Men i takt med att planhushållningen gradvis blivit allt mer specialiserad, har den sovjetiska ekonomin som helhet i viss utsträckning också blivit beroende av Baltikum.

Tanken med detta kapitel är att skissera utgångsläget inför ytterligare en grundläggande omvandling — nu från planekonomi till marknadsekonomi, från råvaruintensiv till kunskapsbaserad industri, och från "socialistisk integration" till ett balanserat handelsutbyte med både öst och väst. Tonvikten kommer att läggas vid strukturella faktorer i nuet, snarare än vid den utveckling som lett fram till dagens situation.

Bristen på tillförlitlig statistik gör det för övrigt vanskligt

att uttala sig om ekonomin ur ett dynamiskt perspektiv. Planekonomins tvivelaktiga beräkningsmetoder och snedvridna prissystem medför att varken västliga forskare eller balterna själva för närvarande kan säga hur stor välstandsökningen egentligen varit under sovjetisk tid. De uppgifter som anförs nedan syftar därför främst till att möjliggöra en jämförelse mellan de baltiska republikerna, samt mellan Baltikum och Sovjetunionen i sin helhet.

Ekonomisk utveckling

När de baltiska staterna annekterades befann de sig redan på en högre ekonomisk nivå än Sovjetunionen. Särskilt gäller detta Estland och Lettland, där levnadsstandarden vid mellankrigstidens slut tycks ha motsvarat situationen i Finland (nivån var dock lägre än i Sverige).¹ Litauen var visserligen betydligt fattigare, men jämfört med Sovjetunionen — där de första femårsplanerna pressat konsumtionen i botten — måste levnadsstandarden ha varit märkbart bättre även där.

Fortfarande efter ett halvt sekels Moskvastyrd planekonomi uppvisar de baltiska republikerna en avsevärt högre utvecklingsgrad än genomsnittet för unionen. Siffror för 1988 visar att nationalinkomsten per capita i såväl Estland som Lettland idag ligger ca 20 procent över, och i Litauen omkring 10 procent över medelnivån (se tabell 3).

Skillnaden blir ännu mer uttalad om man i stället för produktion jämför nationalinkomstens användningssida (konsumtion och investeringar). Mätt på detta sätt uppgick 1988 års försprång per capita i Estland till 36 procent, i Lettland till 29 procent och i Litauen till 23 procent.² Och om enbart konsumtionen jämförs låg Estland samma år 45 procent över, och Lettland 33 procent över Sovjetunionens genomsnittsvärde.³

Ungefär samma nivåskillnad kännetecknar även de baltiska republikernas industri- och jordbruksproduktion per capita (se tabell 3). Undantaget är Litauen, där produktionsvärdet mätt per invånare inom industrin är lägre och inom

jordbruket högre än i Estland och Lettland. Anledningen är dels republikens något mer agrara prägel, dels att produktiviteten inom den litauiska industrin (produktionsvärde per sysselsatt) ligger ca 20 procent lägre än hos grannarna.

Tabell 3
Utvecklingsindikatorer för sovjetiska delrepubliker 1988
(relativ produktion per capita, index)

Index SU = 100	National- inkomst	Industri- prod	Jordbruks- prod	Konsumtions- varuprod	Kooperativ prod
Sovjetunionen	100	100	100	100	100
RSFSR	119	115	91	97	107
<i>Estland</i>	<i>117</i>	<i>145</i>	<i>146</i>	<i>205</i>	<i>306</i>
<i>Lettland</i>	<i>119</i>	<i>133</i>	<i>142</i>	<i>209</i>	<i>336</i>
<i>Litauen</i>	<i>110</i>	<i>106</i>	<i>171</i>	<i>171</i>	<i>152</i>
Vitryssland	117	133	151	144	66
Ukraina	90	104	121	101	82
Georgien	86	78	78	95	177
Moldavien	81	80	143	112	172
Armenien	79	93	55	111	321
Kazachstan	74	71	123	51	79
Azerbajdzjan	71	60	71	57	46
Turkmenistan	61	46	95	29	31
Kirgisien	53	50	87	55	70
Uzbekistan	48	42	71	40	54
Tadzjikistan	43	34	66	43	33

Källor: SSSR i *sojuznyje respubliki v 1988 godu*, Moskva 1989; *Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1988 g.*, Moskva 1989; *Narodnoje chozjajstvo Estonskoj SSR v 1988 godu*, Tallinn 1989; *Narodnoje chozjajstvo Latvijskoj SSR v 1988 godu*, Riga 1989; *Vestnik statistiki*, nr 5/1990; *Sojuz*, nr 37/1990; Egna beräkningar.

När man diskuterar förutsättningarna för en exportorienterad övergång till marknadsekonomi, är det viktigt att också uppmärksamma Baltikums potential för konsumtionsvaruexport och privata ekonomiska initiativ. I båda dessa avseenden intar Estland och Lettland en särställning inom unionen (se tabell 3). Räknat per invånare framställs dubbelt så mycket konsumtionsvaror som i Ryssland och resten av landet. Uppsvinget för de nya producentkooperativen är ännu mer anmärkningsvärt. I detta fall måste förklaringen

sökas i kulturella faktorer — det är knappast någon tillfällighet att det förutom i Baltikum främst är i tre andra kristna icke-slaviska republiker (Moldavien, Georgien och Armenien) som den kooperativa sektorn blommat upp.

Att Estland och Lettland idag har en efter sovjetiska förhållanden hög levnadsstandard, beror som ovan antytts mer på utgångsläget än på den ekonomiska utvecklingen efter 1940. Detta påstående stöds även av den inflaterade sovjetiska statistiken. Lettlands nationalräkenskaper visar således att nationalinkomsten, räknat per invånare, vuxit långsammare än Sovjetunionens under perioden 1940—1988 (att ökningstakterna officiellt anges till osannolika 4,9 respektive 5,3 procent per år bör man däremot fästa mindre avseende vid).⁴ I Estlands fall föreligger ännu inga uppgifter om nationalinkomsten för tiden fram till 1956, men andra indikatorer pekar på att makrotillväxten även där varit lägre än genomsnittet för Sovjetunionen.

Allra mest uppenbart är förkrigsarvet inom jordbrukssektorn, vilken under självständighetstiden utgjorde grunden för det relativa välstånd som då växte fram i Baltikum. Produktionsnivån från 1940 överträffades efter kollektiviseringen inte förrän mot slutet av 1950-talet. Och den sammantagna utvecklingen under perioden 1940—1988 har i alla tre republikerna varit långsammare än genomsnittet för Sovjetunionen.⁵ Ännu idag är emellertid Baltikums jordbruksnäring högproduktiv i jämförelse med resten av unionen.

Den enda sektor som kan uppvisa en dynamisk tillväxt under sovjetisk tid är industrin. Genom massiva investeringar i ny produktionskapacitet och ett ständigt tillflöde av arbetskraft utifrån har produktionen inom Baltikums industri faktiskt kunnat expandera snabbare än i någon annan utvecklad del av Sovjetunionen. För perioden mellan 1940 och 1970 anger den officiella statistiken en årlig genomsnittstillväxt om 12 procent i alla tre republikerna, vilket kan jämföras med 8,6 procent för unionen i sin helhet.⁶ Också mätt som antalet industrisysselsatta var uppgången imponerande, men ökningstakten visar sig då ha varit betydligt lägre i Estland och Lettland än i Litauen (se tabell 4).

Tabell 4
*Estlands, Lettlands och Litauens
 industrisysselsättning 1940—1988
 (tusental arbetare och tjänstemän)*

	1940	1950	1960	1970	1980	1985	1988
Estland	73	106	164	226	240	242	230
Lettland	113	171	279	397	414	416	392
Litauen	57	97	212	415	501	526	524

Anm: Dessa siffror är till följd av skiljaktiga definitioner inte fullt jämförbara med Estlands och Lettlands mellankrigsstatistik (se tabell 1).

Källor: *Promysljennost SSSR. Statistitjeskij sbornik*, Moskva 1988; *Narodnoje chozjajstvo Estonskoj SSR v 1988. godu*, Tallinn 1989; *Narodnoje chozjajstvo Latvijsoj SSR v 1988 godu*, Riga 1989; *Liaudies ūkis* (Vilnius), nr 6/1990.

Från att ha varit tämligen svagt industriellt utvecklat har Baltikum under sovjetisk tid snarast blivit "överindustrialiserat". Sammantaget arbetar idag inte mindre än 1,1 milj människor inom områdets industri, eller ungefär lika många som den svenska industrin sysselsatte under rekordåren i mitten av 1960-talet. Koncentrationsgraden är dock högre i Baltikum. I Lettland förfogar det genomsnittliga industriföretaget över 970 anställda. Och medelstorleken i Litauen och Estland är endast obetydligt mindre (890 respektive 790 anställda).⁷ Drygt 30 procent av den baltiska arbetskraften hämtar för närvarande sin utkomst inom industrin. Sektorns andel av den producerade nationalinkomsten är ännu större: i Litauen 35 procent och i Estland och Lettland 44 procent.⁸

Under senare år har de baltiska ekonomierna i ungefär lika hög grad som den sovjetiska kännetecknats av stagnationstendenser. Endast Litauen har på 1980-talet skilt ut sig genom en markant högre tillväxttakt (se tabell 5). Den litauiska ekonomins vitalitet kan förklaras med tre faktorer: att arbetskraften fortsatt växa i snabbare takt än i grannrepublikerna, att jordbruket återhämtat sig efter en svacka runt 1980, och dessutom att två stora industriprojekt kunnat tas i drift (kärnkraftverket i Ignalina och oljeraffinaderiet i Mažeikiai). I så små ekonomier som de baltiska kan enstaka

industriföretag ibland faktiskt påverka tillväxten på ett märkbart sätt.

Tabell 5
Ekonomisk utveckling i Baltikum och Sovjetunionen 1966-1989
(officiell statistik; genomsnittlig årlig tillväxt i procent)

	1966- 1970	1971- 1975	1976- 1980	1981- 1985	1986- 1988	1989
Nationalinkomst						
— Estland	7,5	5,6	4,2	3,2	2,6	3,6
— Lettland	7,7	5,8	3,6	3,7	3,6	3,4
— Litauen	9,4	5,6	2,3	4,7	7,0	2,4
— Sovjetunionen	7,8	5,7	4,3	3,2	2,8	2,4
Statlig sysselsättning						
— Estland	1,6	1,0	1,0	0,4	-1,4	-4,0*
— Lettland	2,4	1,8	1,3	0,5	-0,3	-3,3
— Litauen	4,2	2,6	2,0	1,3	0,7	-1,5
— Sovjetunionen	3,2	2,5	1,9	0,9	-0,2	-1,1

*) Egen skattning, baserad på utvecklingen januari—september 1989
Källor: *Narodnoje chozjajstvo Estonskoj SSR v 1988 godu*, Tallinn 1989; *Narodnoje chozjajstvo Latvijskoj SSR v 1988 godu*, Riga 1989; *Narodnoje chozjajstvo Litovskoj SSR v 1987 godu*, Vilnius 1988; *Narodnoje chozjajstvo SSSR v 1988 g.*, Moskva 1989; *Sovjetskaja Estonija*, 1 november 1989; *Sovjetskaja Latvija*, 6 februari 1990; *Sovjetskaja Litva*, 2 februari 1990; *Planovoje chozjajstvo*, nr 4/1990.

Med perestrojkans ekonomiska reformer har sovjetföretagen äntligen fått incitament att rationalisera bort överflödiga anställda. Effekten av detta märktes första gången 1987, och sedan dess sjunker den statliga sysselsättningen trots att den tillgängliga arbetskraften fortsätter att öka. Som så många andra nya tendenser har genomslaget blivit störst i Estland och Lettland, där sysselsättningen inom statssektorn år 1989 minskade med så mycket som 3 å 4 procent. Många söker sig över till den kooperativa sektorn. Men för de kvinnor och lågutbildade som friställts och söker nytt statligt arbete, börjar läget åtminstone i Lettland nu se tämligen problematiskt ut.⁹

Ekonomins avmattning är i verkligheten mycket värre än

de siffror som redovisas i tabell 5. Den dolda inflationen i nationalräkenskaperna har under Gorbatsjovs tid vid makten mer än fördubblats, från 1 à 2 procent årligen under 1980-talets första hälft till åtminstone 4 procentenheter år 1989. I praktiken betyder detta att de baltiska republikernas ekonomiska "tillväxt", precis som Sovjetunionens, realt sett måste ha varit negativ år 1989.

Det kan slutligen vara på sin plats att något beröra frågan om huruvida Sovjetunionen i ekonomiskt hänseende "subventionerat" eller "sugit ut" Baltikum under det halvsekel som passerat. Många balter tenderar att vara av den senare meningen. Såvitt jag kan bedöma pekar det mesta på motsatsen, alltså att sovjetekonomin tillfört Baltikum mer resurser än den fått tillbaka. Rent intuitivt blir detta intrycket redan när man betänker den massiva industrialisering som genomförts. En viss nettohemtagning av vinsten kan eventuellt ha gjorts under 1950- och 1960-talen, men uppgifter om producerad och använd nationalinkomst under senare år ger vid handen att såväl Estland som Litauen konsekvent haft ett negativsaldo gentemot resten av unionen åtminstone sedan 1973. En viss omfördelning kan därefter sägas ha skett inom Baltikum, eftersom Lettland fram till mitten av 1980-talet fortfor att producera mer än vad som absorberades inom republiken.¹⁰ Men från 1987 uppvisar även den lettiska ekonomin ett växande underskott i bytet med omvärlden.¹¹

Att det sovjetiska prissystemet är snedvridet ändrar i praktiken inte grunderna för detta resonemang. Eftersom råvarupriserna alltid satts extremt lågt i relation till priserna på förädlade varor, är det helt klart de baltiska ekonomierna som skulle förlora på en avräkning till realistiska marknadspriser. Den verkliga omfattningen av Sovjetunionens "subventioner" är följaktligen långt större än vad som kan utläsas av sovjetisk statistik.

Förlusterna för Baltikums ekonomi under sovjetiskt styre ligger på ett helt annat plan. Det är effekterna av systemet som sådant — i utebliven tillväxt, effektivitetsförluster, vanskötsel och miljöförstöring — som är det verkliga priset för 50 års planekonomi.

För att förstå Baltikums ekonomiska problem måste man känna till något om den sovjetiska planekonomins funktionssätt. Som bekant styrs denna efter femårsplaner (och mer detaljerade årsplaner) i ett administrativt system, där direktiven ytterst utgår från den sovjetiska regeringen och dess plankommission *Gosplan*. Den operativa ledningen utövas av ett stort antal ekonomiska branschministerier. De viktigaste av dessa är belägna i Moskva (de s k allunionella ministerierna), men vissa mindre centrala ansvarsområden har helt eller delvis delegerats till unionsrepublikernas myndigheter. Branschministerierna har ingen likhet med regeringsorgan av västerländsk modell. De kan bäst karaktäriseras som ett slags jättelika koncerner, med hundratals företag i olika delar av landet. Materialflödena mellan dessa mäktiga imperier kontrolleras av ransoneringsorganet *Gossnab*, och de finansiella transaktionerna övervakas lika noga av statsbanken *Gosbank*.

Utrymmet för initiativ från företagsnivån blir i ett system som detta inte särskilt stort. Än mindre inflytande har de lokala myndigheterna, vars uppgift traditionellt begränsats till att efter bästa förmåga söka lindra de negativa sidoeffekterna (miljöförstöring, bostadsbrist, sociala problem) av landets industrialisering.

Ovanstående beskrivning är i stort sett lika aktuell idag som innan perestrojkan tog sin början. Den ekonomiska reformens inledningsskede (1987—1990) kan knappast sägas ha rubbat planekonomins fundament. Det mesta är hittills en fråga om gradskillnad: företagets och de lokala myndigheternas befogenheter har utvidgats något, branschministeriernas antal och personalstyrka har skurits ned, och den centrala byråkratin förlitar sig nu mer än förut på ekonomiska styrmedel.

Ett annat sätt att närma sig den sovjetiska ekonomin vore att se på den som ett system av fem koncentriska cirklar. I navet återfinns *Gosplan* och de andra statliga kontrollorganen. Den första, mest prioriterade kretsen består av *det mili-*

tär-industriella komplexet. Organisatoriskt är detta avgränsat till nio branschministerier och en statskommitté, om sammanlagt några tusen företag. Nästa krets omfattar *den centralstyrda civila ekonomin*, vars 17 allunionella ministerier kontrollerar närmare tiotusen företag. Till någon av dessa huvudgrupper räknas praktiskt taget alla viktiga sovjetiska industriföretag (andelen av industrins totalproduktion uppgick 1988 till 62 procent¹²). Dessutom ingår där en stor del av landets infrastruktur. Återstoden av ekonomin har, något tillspetsat, i uppgift att förse befolkningen med mat och kläder. Den tredje kretsen består således av jordbruk, livsmedelsindustri och lätt industri, samt andra *servicefunktioner som delegeras till republikerna*. Som en fjärde cirkel kan man betrakta den officiellt godkända sektor med *icke-statliga företag* som nyligen har börjat växa fram (kooperativ, privata småföretag, familjejordbruk, joint ventures). Och till sist existerar förstås alltså en stor *olaglig sektor*, vilken fungerar som ett smörjmedel för den reguljära ekonomin.

Med hjälp av denna modell skall vi nu se närmare på hur den baltiska ekonomin är strukturerad. Till att börja med återfinns i alla tre republikerna ett antal allunionella industriföretag som hör hemma i det militär-industriella komplexet. I Litauen är deras antal exakt 24 (enligt *Gosplans* ordförande Masljukov¹³), i Lettland förmodligen närmare 40, och i Estland ungefär 10. Att dessa företag lyder under militär-industriella ministerier innebär ingalunda att de enbart skulle tillverka krigsmateriel; tvärtom torde den civila produktionen hos flertalet vara betydande. Inte desto mindre lyder de under speciella regler, de favoriseras vid tilldelning av knappa insatsvaror, och arbetskraften är nästan uteslutande rysk.

I nästa krets befinner sig återstående allunionella företag. Mycket av striden om ekonomiskt självstyre har i själva verket gällt inflytandet över denna grupp. Och man kan lugnt utgå ifrån att Sovjetunionen i alla självständighetsförhandlingar kommer att hävda äganderätten över denna vitala del av Baltikums ekonomi. "Allunionell egendom" är den term som numera används av Moskva. Vad tvisten gäller är i

Estland 171 företag och organisationer.¹⁴ I Lettland och Litauen uppges motsvarande antal vara omkring 150 respektive 146.¹⁵ En mindre del av dessa håller redan på att överföras till republikernas förvaltning, men ingenting tyder på att Moskva bara därför skulle upphöra att betrakta dem som allunionell egendom. All delegering av beslutanderätten enligt den i november 1989 antagna lagen om ekonomiskt självstyre gäller nämligen "endast för de republiker som ingår i SSSR:s federativa system".¹⁶ Den ekonomiska betydelsen av de allunionella företagen var år 1988, mätt som andel av industriproduktionen, något mindre i Estland (29 procent) än i Lettland (40 procent) och Litauen (42 procent).¹⁷

Funktionellt sett är det befogat att tala om två parallella ekonomier i Baltikum: ett ryskdominerat "centralt" komplex med tung allunionell industri, kraftverk, järnvägar och hamnar — samt en "perifer" baltisk sektor där tonvikten ligger på jordbruk, livsmedelsindustri, lätt industri, landsvägstransporter och tjänsteproduktion. Detta återspeglas också i sysselsättningsstrukturen, vilken skiljer sig rätt väsentligt mellan balter och övriga nationaliteter (se tabell 6).

Tabell 6

*Nationalitetsfördelad sysselsättningsstruktur i Baltikum 1987
(andelar av den yrkesverksamma befolkningen i procent)*

	Estland		Lettland		Litauen	
	ester	övriga	letter	övriga	litauer	övriga
Jord- och skogsbruk	18	5	23	10	20	12
Industri	24	48	26	39	29	38
Byggnadsverksamhet	9	9	7	8	10	8
Transportväsende	7	13	7	11	7	11
Övriga näringar	42	25	37	32	34	31
Totalt	100	100	100	100	100	100

Anm: Brister i källmaterialet gör att siffrorna bör betraktas som ungefärliga.

Källor: *Trud v SSSR. Statistitjeskij sbornik*, Moskva 1988; *Narodnoje chozjajstvo Estonskoj SSR v 1988 godu*, Tallinn 1989; *Narodnoje chozjajstvo Latvijskoj SSR v 1987 godu*, Riga 1988; *Narodnoje chozjajstvo Litovskoj SSR v 1987 godu*, Vilnius 1988; Egna beräkningar.

Den i egentlig bemärkelse *baltiska* ekonomin består alltså enbart av krets tre och fyra (den olagliga zonen lämnar vi därhän). Karaktären är utpräglad "lätt". Omkring 20 procent av balterna arbetar fortfarande inom jordbruket. Inom industrin sysselsätts drygt 25 procent, och då i första hand med livsmedelsförädling och framställning av konsumtionsvaror. Just denna typ av företag dominerar i mindre landsortsstäder. Till de industrigrenar som huvudsakligen kontrolleras av baltiska myndigheter hör vidare skogsindustrin och byggnadsmaterialindustrin. Endast ett fåtal verkstadsföretag och tillverkare av kemiska produkter ingår för närvarande i den del av ekonomin som inte styrs från Moskva.

Nedan följer en systematisk översikt av Baltikums näringsliv. För att ge underlag till en analys av regionens framtidsmöjligheter, behandlas de tre republikerna liksom hittills i ett sammanhang.

Råvaror. Ett centralt problem för de baltiska ekonomierna är deras obetydliga tillgångar på energi- och råvaror. Estland utgör i viss mån ett undantag. I trakten av Rakvere finns där Europas största fyndighet av fosforit (6 mrd ton brutto, motsvarande 700 milj ton P_2O_5)¹⁸, ett mineral som lämpar sig för tillverkning av fosfathaltiga gödningsmedel. Blott en bråkdel av Estlands fosforitförekomster bearbetas idag (av företaget *Eesti Fosforiit*, vid Maardu nära Tallinn). Utvidgad brytning tycks för närvarande helt utesluten, då den allmänna opinionen i denna fråga är starkt negativ.

Utvinningen av oljeskiffer kring Kohtla-Järve i nordöstra Estland innebär ett ännu allvarligare miljöproblem. Årligen bryter där gruvkoncernen *Eesti Põlevkivi* 23—25 milj ton av denna lågvärdiga energiråvara.¹⁹ Huvuddelen utnyttjas som bränsle för två stora kraftverk utanför Narva. Endast 2,4 milj ton tillvaratas för destillering inom den kemiska industrin²⁰ — ett användningsområde som med tanke på råvarans rika organiska innehåll (kerogenhalten uppgår till 30 à 40 procent) anses mer intressant för framtiden än att fortsätta elda upp stora mängder som fast bränsle.²¹ De utvinningsbara skiffertillgångarna beräknas till 3,7 mrd ton.²²

Bortsett från dessa resurser finns i Baltikum i stort sett endast skog, torv samt råvaror för byggnadsmaterialindustrin. Skogstillgångarna är otillräckliga för att tillfredsställa den inhemska efterfrågan. För år 1988 anges virkesuttaget i Estland till 2,1 milj m³, i Lettland till 2,5 milj, samt i Litauen till 2,1 milj.²³ För att täcka underskottet måste de baltiska republikerna samma år importera 1,9 milj m³ rundvirke från andra delar av unionen.²⁴

Torv förekommer i stora mängder i alla tre republikerna (de sammantagna reserverna uppskattas till 6,2 mrd ton). Årligen utvinns mer än 10 milj ton.²⁵ Fortfarande vid mitten av 1960-talet svarade torven för nästan en tiondel av Baltikums bränsletillförsel, men idag tas den upp främst för jordbrukets behov.

Även vad beträffar mineraliska byggnadsmaterial (sand, grus, kalksten, dolomit, lera, byggnadssten) är Baltikum förhållandevis rikt utrustat. Förråden av kalksten lämpad för cementtillverkning är särskilt stora i Estland och Litauen.

Mindre mängder olja och naturgas har upptäckts i västra Lettland och Litauen. I den sistnämnda republiken påbörjades faktiskt oljeutvinning i blygsam skala efter att Moskva blockerat energitillförseln i april 1990. De litauiska oljefyndigheterna anses innehålla ca 5 milj ton.²⁶ Också järnmalm har påträffats i östra Lettland samt södra Litauen, men det är ännu oklart om dessa förekomster är brytvärda.

Energi. Bristen på inhemska energiråvaror och utbyggbar vattenkraft är kanske det största enskilda hindret på vägen mot ekonomiskt oberoende. Värst är situationen för Lettland, som varken förfogar över fossila bränsleresurser (som Estland) eller kan klara elproduktionen med hjälp av kärnkraftverk (som Litauen). År 1988 var Lettlands importberoende vad gäller bränslen 96 procent och för elkraft 50 procent.²⁷

Att importerad olja och naturgas är de viktigaste posterna i Baltikums bränslebalans framgår av de uppgifter som presenteras nedan (se tabell 7).

Endast Estland har tack vare oljeskifferbrytningen upp-

nått ett visst oberoende. Inhemska energislag täckte 1980 där hela 70 procent av bränsleförbrukningen. Tio år senare torde andelen dock ha gått ned till drygt 50 procent. I stället har naturgasanvändningen utvidgats i såväl Estland som grannrepublikerna — gasens andel av Lettlands och Litauens bränsletillförsel anges för år 1989 till 38 respektive 37 procent.²⁸

Tabell 7
Bränsleförbrukningens struktur i Baltikum år 1980
(andelar i procent)

	Estland	Lettland	Litauen
Olja	20	65	65
Naturgas	7	18	21
Kol	3	9	8
Oljeskiffer	63	0	0
Brännved och torv	7	8	6
Totalt	100	100	100

Källor: *Gorjutjie slantsy*, nr 1/1984; *Sovjetskaja Latvija* (encyklopedi), Riga 1985; *Liaudies ūkis*, nr 11/1989.

De energipriser som Baltikum betalar till sovjetiska leverantörer är fortfarande extremt låga (ett ton råolja kostade 1990 bara 30 rubel och tusen kubikmeter naturgas såldes för 28 rubel²⁹). Tillsammans med ett ekonomiskt system som premierat kvantitativ tillväxt framför sparande och effektivitet, har detta lett till ett oerhört slöseri. Störst energiintensitet har ekonomin i Estland, där förbrukningen av energi per enhet producerad nationalinkomst är lika hög som det sovjetiska genomsnittet. Lettland och Litauen ligger på 70 respektive 80 procent av denna nivå.³⁰ Jämförelser med väst blir osäkra, eftersom vi inte känner den sovjetiska ekonomins verkliga storlek. En litauisk skattning pekar på att de baltiska ekonomiernas energiintensitet kan vara mer än dubbelt så hög som motsvarande värden för Sverige och Finland.³¹

Flödet av energiråvaror till Baltikum är förvånansvärt stort med tanke på folkmängden och den ekonomiska utvecklingsnivån. Årsförbrukningen av olja är i Estland 3,5 milj ton³² och i Litauen 7,5 milj ton.³³ Samma republiker konsumerade 1989 1,3 respektive 5 mrd m³ naturgas — en kvantitet som kan komma att fördubblas när ledningsnätet byggts färdigt de närmaste åren.³⁴ Lettlands förbrukningssiffror är inte kända, men kan uppskattas till 6 milj ton olja och 4 mrd m³ naturgas per år. Oljan levereras antingen genom rörledning till det litauiska raffinaderiet i Mažeikiai (Baltikums enda: kapacitet ca 13 milj ton/år), eller på järnväg. Förutom de kvantiteter som är avsedda för baltiska behov, transiteras stora mängder exportolja till hamnarna i Ventspils (årligen 17 milj ton råolja genom rörledning, samt 13 milj ton oljeprodukter på järnväg)³⁵ och Klaipėda (järnväg, 11 milj ton/år).³⁶

Vad gäller elkraft är Baltikum totalt sett faktiskt nettoexportör. År 1988 producerades 49 TWh, medan områdets egen förbrukning uppgick till ungefär 37 TWh. Tyngdpunkten i produktionen låg i Estland (18 TWh) och Litauen (26 TWh).³⁷ Lettland täckte sitt elunderskott genom import av drygt 3 TWh från de skiffereldade estniska kraftverken och knappt 2 TWh från det litauiska kärnkraftverket i Ignalina.³⁸ Resten av Estlands och Litauens överskott levererades till Leningradområdet, Vitryssland och de centrala delarna av RSFSR.

Kraftindustrin i Estland domineras av de båda skifferkondenskraftverken *Balti Soojuselektrijaam* (1 435 MW) och *Eesti Soojuselektrijaam* (1 600 MW), båda belägna strax utanför Narva. De bemannas huvudsakligen med ryskspråkig arbetskraft och lyder under energiministeriet i Moskva. Under 1980-talet har de inte kunnat utnyttjas till sin fulla kapacitet, eftersom det råder överskott på kärnkraftsel som baskraft i nordvästra RSFSR.³⁹ Planer på att utvidga skifferbrytningen och anlägga ännu ett kondenskraftverk i Estland har därför skrinlagts.

Några vattenkraftsresurser finns knappast i Estland (vattenkraftverket vid floden Narva tillhör RSFSR), men där-

emot i Lettland. Floden Daugava skulle där fullt utbyggd kunna ge ca 4 TWh/år.⁴⁰ Idag utnyttjas ungefär tre fjärdedelar av denna potential. Vattenkraftverken heter *Rīgas HES* (402 MW), *Ķegums HES* (260 MW) samt *Pļaviņas HES* (825 MW). Tillsammans svarar dessa för 60 procent av Lettlands elproduktion. Återstoden genereras av ett par gaseldade kraftvärmeverk i Riga.⁴¹

Den viktigaste kraftproducenten i Litauen är förstas kärnkraftverket i Ignalina (2x1 500 MW). Reaktorerna är där av samma grundkonstruktion som i Tjernobyl, fast de är modifierade för att ge 50 procent större effekt. I princip är *Ignalinos AES* byggt som en militär anläggning för kombinerad framställning av elenergi och vapenplutonium. Kraftverket skulle ursprungligen ha bestått av fyra reaktorer — men utbyggnaden har inställts av tekniska, ekonomiska, ekologiska och politiska skäl. Idag utgör Ignalina en nagel i ögat på litauerna. Samtidigt är de nu beroende av kärnkraftverkets produktion, vilken med 17 TWh år 1989 precis motsvarade republikens egen elförbrukning.⁴²

Förutom Ignalina finns i Litauen ett stort kondenskraftverk som kan eldas med såväl olja som gas. *Lietuvos VRES* i Elektrėnai (1 800 MW) producerar omkring 9 TWh per år.⁴³ Ytterligare ca 3 TWh alstras i ett antal mindre kraftvärmeverk, vilka drivs med naturgas (Vilnius, Kaunas, Klaipėda) eller olja (Mažeikiai).

För närvarande har Litauen endast ett vattenkraftverk av betydelse, *Kauno HES* (100 MW) vid floden Nemunas nära Kaunas. Ännu ett byggs dock i Kaišiadorys mellan Vilnius och Kaunas. *Kaišiadorių HAES* blir något så ovanligt som ett stort pumpkraftverk (planerad kapacitet 1 600 MW), med uppgift att utnyttja nattens överskott av kärnkraftsel till att pumpa upp vatten som kan generera elkraft under belastningstopparna på dagen. Eftersom verket skall drivas tandemkopplat till Ignalina, har litauiska experter börjat ifrågasätta projektets ändamålsenlighet efter att den första etappen om 400 MW står klar.⁴⁴

Transportväsende. En stor del av det gods som transporteras

i Baltikum transiteras till eller från östersjöhamnarna eller Kaliningrad oblast. Det är fråga om ofantliga volymer varje år — omkring 40 milj ton genom Litauen⁴⁵, ungefär lika mycket genom Lettland, och inemot 10 milj ton genom Estland. De stora hamnarna, högsjörederierna samt järnvägen drivs för Sovjetunionens räkning, helt utan insyn från baltiska myndigheter. Endast åkerinäringen och flodsjöfarten (vilken i Lettland och Litauen sköts av separata rederier) räknas till republikernas ansvarsområde.

Av transportarbetet på land svarar järnvägen för tre fjärdedelar, eller drygt 50 mrd tonkm år 1988. Vägtransporternas andel är så liten som en fjärdedel (i dessa siffror medräknas inte rörledningarna).⁴⁶ Lastbilar används nästan enbart för korta distanser, medan järnvägen dominerar på längre avstånd. Det är svårt för en svensk att föreställa sig vilken central betydelse järnvägen har för den sovjetiska ekonomins funktion. Huvudlinjerna utnyttjas oftast till maximal kapacitet.

Järnvägsnätet i Baltikum och Kaliningradområdet bildar en administrativ enhet, *Pribaltijskaja zjeleznaja doroga* ("Baltiska järnvägen"), vars huvudkontor är beläget i Riga. Banlängden om sammanlagt 6 250 km är indelad i sju distrikt, varav ett i Estland (1 026 km), tre i Lettland (2 384 km) och två i Litauen (1 990 km).⁴⁷ Huvudlinjerna och den tunga trafiken går idag i öst-västlig riktning. De enda längre sträckorna med dubbelspår är (Minsk)-Vilnius-Kaunas-Kaliningrad samt den nord-sydliga linjen (Pskov)-Rēzekne-Daugavpils-Vilnius-(Grodno). Inte ens dessa är dock fullständigt elektrifierade. I övrigt förekommer dubbelspår och eldrift bara kring Riga, Vilnius och Tallinn. Godstrafiken sker nästan uteslutande med diesellok⁴⁸ (enstaka ånglok används i Litauen⁴⁹).

När planerna på en gemensam baltisk marknad skall börja förverkligas kan järnvägssystemets "sovjetiska" struktur bli ett problem. Det finns idag endast en nord-sydlig förbindelse inom Baltikum, nämligen den 790 km långa enkelspårssträckan Tallinn-Riga-Vilnius. Standarden på denna är minst sagt varierande: i Estland och Lettland fullt accepta-

bel, men i Litauen av svensk inlandsbanekaraktär.⁵⁰ Ändå trafikeras just det litauiska avsnittet mycket hårt av långa oljetåg på väg till Klaipėda.

De baltiska östersjöhamnarna ger som redan nämnts upphov till en enorm transitotrafik. Deras antal är fem, från norr till söder räknat Tallinn (9 milj ton/år), Riga (7 milj ton/år), Ventspils (36 milj ton/år), Liepāja (0,5 milj ton/år) samt Klaipėda (21 milj ton/år).⁵¹

Tallinn är, med sin nya uthamn Muuga, en av Sovjetunionens viktigaste hamnar för spannmåls- och livsmedelsimport.

I Riga finns en betydande containerhamn, vidare exporteras personbilar, stenkol och metaller, medan spannmål och maskiner importeras.

Ventspils är Sovjetunionens näst största oljehamn. Därifrån utgår så mycket som en fjärdedel av landets totala oljeexport. Även kemiska produkter lastas ut i relativt stora kvantiteter.

Den isfria hamnen i Liepāja har idag främst betydelse som örlogsbas.

Och Klaipėda, slutligen, har i och med 1980-talets stegrade oljeexport fått träda in för att avlasta Ventspils. Trots att den litauiska hamnen inte är ansluten till någon rörledning, och trots att oljeterminalen inte är konstruerad för att hantera mer än 4,5 milj ton/år, expanderade Klaipėdas oljeutförsl till drygt 11 milj ton år 1988.⁵² Dessutom finns där en stor torrlasthamn (år 1988 omsatte denna ca 6 milj ton⁵³), samt ena ändpunkten för en tågfarjelinje mellan Sovjetunionen och det forna Östtyskland (kapacitet 5,3 milj ton per år⁵⁴).

Transporterna genom Litauen till Kaliningradområdet går huvudsakligen på järnväg. Årsvolymen anges till hela 12 milj ton, varav 2,4 milj ton avser sovjetisk export och import över Kaliningrads hamn.⁵⁵ Dessutom finns en mindre naturgasledning som överför 0,2 mrd m³ per år.⁵⁶

Allunionell industri. Till den del av näringslivet som kontrolleras av Moskva hör — förutom energiförsörjning, järnväg och hamnar — framför allt verkstadsindustrin och den

kemiska industrin. Praktiskt taget alla verkstadsföretag i Baltikum lydde fram till 1990 under de allunionella ministerierna. Och trots tidigare utfästelser kommer uppenbarligen inte mer än ett fåtal fabriker att överföras till lokal förvaltning så länge som konflikten om områdets politiska status fortbestår.

Tyngdpunkten inom den baltiska verkstadsindustrin ligger i Lettland (45 procent) och Litauen (40 procent). Estlands andel (15 procent) är klart lägre än vad som motiveras av republikens folkmängd.

Viktigast ur Sovjetunionens synvinkel är de verkstadsföretag som räknas till det militär-industriella komplexet. Dit hör inte bara tillverkning av krigsmateriel (i Baltikum är denna av rätt liten omfattning), utan framför allt en stor och efter sovjetiska förhållanden mycket avancerad elektronikindustri. Även konsumtionsvaror (radio och TV) tillverkas av detta industrikomplex.

Såvitt känt förekommer militär produktion i Estland hos maskinföretaget *Dvigatel* i Tallinn (mekaniska komponenter till kärnvapensystem)⁵⁷, två skeppsvarv i Tallinn (reparationer och viss nybyggnad)⁵⁸, ett kemiskt-metallurgiskt kombinat i Sillamäe (uranutvinning 1949—1989)⁵⁹, elektronikföretagen *RET* och *H. Pöögelmann* i Tallinn (radioutrustning)⁶⁰ samt *Baltijets* i Narva (elektronisk styrutrustning, datorer)⁶¹.

I Lettland representeras försvarsindustrin av örlogsvarvet i Liepāja⁶², ett par skeppsvarv i Riga (reparationer och nybyggnad)⁶³, samt fyra högteknologiska Rigaföretag som producerar för både militära och civila behov: *VEF* (radio- och telemateriel)⁶⁴, *Radiotehnika* (radiomateriel)⁶⁵, *Alfa* (integrerade kretsar, datorer)⁶⁶ samt *Komutators* (militär elektronik)⁶⁷. Nämnas kan att *VEF* och *Radiotehnika* är Lettlands största industriföretag, med 17 000 respektive 13 000 anställda.⁶⁸

Litauens elektronikindustri är både större och modernare än de baltiska grannrepublikernas. Här finns ett helt militär-elektroniskt komplex. Av de elektronikföretag som säkert hör till försvarsindustrin märks *Vilma* (bandspelare, elektroniska komponenter)⁶⁹, *Volna* (militär elektronik, TV-appa-

rater)⁷⁰ och *Elektronas* (antennor, mottagningsutrustning)⁷¹, samtliga belägna i Vilnius. I Kaunas och Šiauliai ligger ett par andra TV-fabriker, förenade i koncernen *Banga*.⁷² Liksom *Elektronika* i Kaunas (okänd produktion)⁷³ kan dessa enbart genom sin ministerietillhörighet förutsättas tillverka någon typ av försvarselektronik. Samma sak gäller fabriken *Ekranas* i Panevėžys, vars civila huvudprodukt är bildrör.⁷⁴ Den militära datorindustrin företräds slutligen av *Nukleono* i Šiauliai (mikrodatorer av märket "Elektronika").⁷⁵

Att Sovjetunionen frivilligt skulle avstå från sådana nyc-kelföretag måste bedömas som helt uteslutet. I den händelse Baltikum skulle uppnå full självständighet, kan man därför utgå från att de antingen kommer att drivas vidare i sovjetisk ägo eller evakueras.

Också den allunionella sektorns civila del omfattar en lång rad viktiga industriföretag. Flera har, till följd av ministerie-systemets inbyggda tendens till specialisering, i praktiken nästan monopol på tillverkning av vissa produkter för den sovjetiska marknaden.

Till den estniska verkstadsindustrin hör företag som *Volta* (elmotorer), *Eesti Kaabel* (kabelverk), *Elektrotehnika* (transformatorer, omformare), *Tööstusaparaat* (mätinstrument), *Tallinna Masinatehas* (utrustning för oljeindustrin), *Ilmarine* (ångpanneutrustning) samt *Talleks* (traktorer och specialgrävmaskiner). Samtliga dessa är belägna i Tallinn. Utanför huvudstaden återfinns fabrikerna *Tartu Aparaaditehas* (reglerutrustning) och *Võit* (jordbruksmaskiner), båda i Tartu, vidare *Võruaparaat* i Võru (gasanalysatorer) och *Pärnu masinatehas* (mejeriutrustning samt maskiner för fiskförädlingsindustrin).⁷⁶

Av övriga allunionella företag i Estland märks de båda skifferkemiska kombinaten i Kohtla-Järve och Kiviõli (svavel, svavelsyra, skifferolja, impregneringsmedel, konstgödsel).⁷⁷

Lettlands civila verkstadsindustri omfattar flera tunga maskinföretag, såsom bilfabriken *RAFi* Jelgava (17.000 minibussar/år), skeppsvarvet *Milgrāvis* utanför Riga (Baltikums största reparationsvarv), koncernen *Rīgas elektroma-*

šīnu rūpnīca (elmotorer, traktionsutrustning för ellok, tvättmaskiner), fabrikerna *Rīgas dīzeļu rūpnīca* (dieselmotorer, mobila kraftaggregat), *Rīgas vagonu rūpnīca* (spårvagnar, diesel- och elmotorvagnståg) samt *Kompresors* (kylaggregat). Mopeder framställs också i Riga, av den kända fabriken *Sarkanā zvaigzne* ("Röda stjärnan"). Jordbruksmaskiner tillverkas på flera platser, bl a i Riga, Liepāja och Jelgava. Och den Baltiska järnvägens huvudverkstäder, med flera tusen anställda, finns i Daugavpils.⁷⁸

Baltikums enda stålverk, det skrotbaserade *Sarkanais metalurģs* (500 000 ton/år) är beläget i Liepāja, och styrs liksom annan tung industri från Moskva. Det gör också syntetfiberfabriken *Ķīmiskā šķiedra* i Daugavpils (50 000 ton/år), läkemedelsfabriken *Olainfarm* i Olaine, en nybyggd konstgödselfabrik i Ventspils, samt gummiföretaget *Sarkanais kvadrāts* i Riga.⁷⁹

Medan Lettlands verkstadsindustri är väl diversifierad, med en övervikt för tung maskinproduktion, har den litauiska motsvarigheten profilerats på tillverkning av konsumentkapitalvaror, verktygsmaskiner och datorer. Förutom den militära elektroniksektorn finns i Litauen således en helt civil datorkoncern, *Sigma* (minidatorer av typen SM), med huvudfabrik i Vilnius och filialer i flera landsortsstäder. Med ca 20 000 anställda är Sigma republikens största företag. Verktygsmaskiner tillverkas bl a av *Žalgiris* och *Komunaras* i Vilnius, samt Dzerzjinskijverken i Kaunas. Ett av de största företagen är vidare *Elfa* i Vilnius (bandspelare, små elmotorer för inbyggnad i hushållsapparater). Hemelektronik framställs mest inom den militära elektronikindustrin. Andra konsumentkapitalvaror produceras av *Vilniuselektrosvar* (svetsaggregat, dammsugare), fabriken *Vairas* i Šiauliai (cyklar och mopedmotorer), samt en maskinfabrik i Alytus (kylskåp).⁸⁰

Anknytning till verkstadsindustrin har också centralgjuteriet i Kaunas, kabelverket *Lietkabelis* i Panevėžys, samt tre skeppsvarv i Klaipėda (nybyggnad och reparation).⁸¹

Litauens allunionella industri omfattar dessutom tre energikrävande och miljöfarliga "monsteranläggningar": olje-

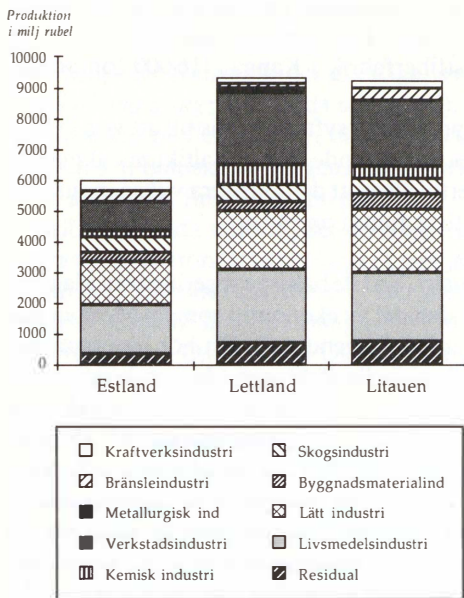
raffinaderiet i Mažeikia samt de båda konstgödselkombinaten i Jonava (ammoniak, kvävegödsel) och Kėdainiai (superfosfat), med en sammanlagd produktion om 4 milj ton gödningsmedel per år.⁸² Den kemiska industrin företräds vidare av en konstfiberfabrik i Kaunas (16 000 ton acetatfiber/år).⁸³

Ovanstående uppräknings syftade delvis till att visa i vilket järngrepp Moskva fortfarande håller Baltikums ekonomi. Tanken var emellertid även att demonstrera vilken industriell potential som faktiskt finns i området.

Republikledd industri. Vad de baltiska regeringarna idag kan påverka är endast den del av ekonomin som av Moskva inte anses utgöra "allunionell egendom". Dit hör inte bara de i egentlig mening allunionella företagen (de som kontrolleras av allunionella ministerier), utan uppenbarligen också delar av den gråzon som kallas "unionsrepublikansk" (företag som lyder *både* under republikernas myndigheter och ministerier i Moskva). I den senare gruppen ingår konventionella kraftverk, post- och televerk, skogsindustrin samt en del byggnadsföretag. Av dessa näringar är det i praktiken endast sågverksindustrin som kan behandlas som en integrerad del av den baltiska ekonomin. Kraftverken, högspänningsnätet och alla teleförbindelser kontrolleras tekniskt av Sovjetunionen. Och vad beträffar skogsindustrin, tycks Moskva fortfarande utöva ett starkt inflytande över åtminstone de större möbelfabrikerna samt hela massa- och pappersindustrin.

Den dualistiska uppdelningen mellan ryskt och baltiskt, allunionellt och republikanskt, är något som man svårligen kan bortse från vid en seriös diskussion om Baltikums ekonomiska framtidsutsikter. Fenomenet kommer med säkerhet att fortbestå långt efter att de baltiska staterna återerövrat sin självständighet. Om inte annat så därför att den tunga industrin knappast kan anses ha en naturlig marknad i väst. Alla utvecklingsstrategier måste därför i första hand ta fasta på den del av näringslivet som redan nu ligger under baltisk kontroll. I denna sektor dominerar lätt industri och livsmedelsförädling (se diagram).

Diagram
Estlands, Lettlands och Litauens industristruktur år 1985

Källor: *Narodnoje chozjajstvo Estonskoj SSR v 1988 godu*, Tallinn 1989; *Narodnoje chozjajstvo Latvskoj SSR v 1986 godu*, Riga 1987; *Narodnoje chozjajstvo Litovskoj SSR v 1987 godu*, Vilnius 1988; *Fakta om Sovjetestland*, Tallinn 1988.

Sammanlagt lämnar den republikledda delen av industrin ett ansevärt överskott i handeln med omvärlden (mer om detta längre fram).⁸⁴ Ett problem är dock att den lätta industrin i stor utsträckning bearbetar importerade råvaror — främst bomull från Uzbekistan, samt ull från Georgien och Kazachstan.⁸⁵ De enda industribranscher som helt baseras på förädling av lokala råvaror är livsmedelsindustrin och produktionen av byggnadsmaterial (men jordbruket är i sin tur beroende av importerat foder och konstgödsel). Den baltiska skogsindustrin försörjs, som vi redan sett, till ungefär 80 procent med inhemsk skogsråvara.

I Estland svarar lättindustrin för en knapp fjärdedel av industrins totala produktionsvärde. Motsvarande andel i Lettland och Litauen är ungefär en femtedel. Branschen kännetecknas av låg kapitalintensitet — men uppvisar ändå högre arbetsproduktivitet än verkstadsindustrin.⁸⁶ Tillverkningen är geografiskt utspridd. I synnerhet beklädnadsföretagen har inrättat många små filialer i landsortsstäder. Av den sovjetiska lättindustrins totala konsumtionsvaruproduktion svarade Baltikum år 1988 för 6,4 procent.⁸⁷ För vissa varor, exempelvis strumpor, var bidraget så stort som en tiondel.⁸⁸

Viktiga företag inom Estlands textilindustri är *Kreenholmi Manufaktuur* (bomullstyg), verksam i Narva sedan 1857, vidare *Balti Manufaktuur* i Tallinn (bomullstyg), *Pärnu Linakombinaat* (linneväv), samt *Sindi* öster om Pärnu (ylletyg). Beklädnadsindustrin representeras av koncerner som *Marat* (trikåvaror), *Klementi* (konfektion), *Lembitu* (konfektion) och *Kommunaar* (skor) — samtliga med huvudfabriker i Tallinn.⁸⁹

Textilindustrin i Lettland inkluderar *Rīgas manufaktūra* (bomullstyg), *Rīgas tekstils* (ylletyg) samt *Latvijas lini* i Jelgava (linneväv). Bland beklädnadsföretagen i Riga märks främst *Rīgas apģērbs* och *Latvija* (båda konfektion), samt den kända strumpfabriken *Aurora*.⁹⁰

Även Litauen har en betydande textilindustri. I Kaunas företräds denna bl a av *Liteksas* (ylletyg) och *Kauno audiniai* (silkestyg). Bomullstyg framställs av fabriken *Audėjas* i Vilnius. Och linbearbetningen — något av en baltisk specialitet — är i Litauen koncentrerad till Panevėžys, där ett stort linkombinat anlagts under sovjetisk tid. Bland företagen inom beklädnadsindustrin skall här endast nämnas *Gegužės pirmoji* i Kaunas (trikåvaror), samt *Sparta* (strumpor) och *Lelija* (konfektion) i huvudstaden Vilnius.⁹¹

Antalet företag inom den lätta industrin är sammanlagt ett par hundra: 47 i Estland, 73 i Lettland och 105 i Litauen.⁹²

Ungefär lika många är företagen inom livsmedelsindustrin. Det baltiska jordbruket är starkt inriktat på kreaturskötsel, vilket återspeglas i förädlingsledet. Viktigast är såle-

des slakteri- och mejerinäringarna, men även fisk- och fiskkonserverindustrin är väl utvecklad. Baltikums bidrag till den sovjetiska livsmedelsproduktionen är väsentligt större än vad som motiveras av den egna folkmängden om 2,8 procent. Enligt en uppgift från 1987 gäller detta speciellt för fisk (12,9 procent).⁹³ Och siffror för 1988 visar på en hög andel även för smör (9,1 procent), ost (7,7 procent), kött (7,5 procent), konserver (6,0 procent), mjölk (5,2 procent) samt korv (4,9 procent).⁹⁴ Stora fiskförädlingskombinat har anlagts i Tallinn, Riga, Ventspils, Liepāja och Klaipėda — men dessa bearbetar fångster från den oceangående fiskeflottan. De räknas därmed till den allunionella industrin. Vad republikerna förfogar över är enbart de fiskekolchozer och mindre fiskkonserverfabriker som är utspridda längs kusten.

Med undantag för cementtillverkningen är byggmaterialindustrin nästan helt inriktad på hemmamarknaden. Trots god inhemsk tillgång på råvaror är näringen kraftigt eftersatt. Den kännetecknas idag av föråldrade produkter och ett stort uppdämt investeringsbehov. Cement framställs av ett par betydande fabriker: litauiska *Akmencementas* i Naujoji Akmenė (3,4 milj ton/år), samt *Punane Kunda* vid estniska nordkusten (1,2 milj ton/år).⁹⁵ I övrigt företräds branschen av drygt hundra företag i hela Baltikum.

Den baltiska skogsindustrin har en långvarig tradition, men brist på skogsråvara har hållit tillbaka utvecklingen under sovjetisk tid. Mest tydligt är detta i fråga om massa- och pappersindustrin, som i huvudsak bevarat mellankrigstidens struktur.

I Estland representeras branschen av två massa- och papperskombinat, i Kehra (50 000 ton/år) samt Tallinn (60 000 ton/år; sulfitproduktionen stoppades 1990). Dessutom finns en fristående liten pappersfabrik i Kohila.⁹⁶

Den lettiska massa- och pappersindustrin omfattar bara en producent av både massa och papper, nämligen kombinatet i Sloka (50 000 ton/år). Fem renodlade pappersbruk arbetar med importerad massa. Dessa är belägna i Riga, Staicele, Līgatne, Ranka och Ogre (sammanlagt 100 000 ton/år).⁹⁷

Också i Litauen finns ett enda massa- och papperskombinat, i Klaipėda (50 000 ton cellulosa, 130 000 ton kraftpapper/år). Papper framställs dessutom vid ett par renodlade pappersbruk — i Grigiškės (70 000 ton/år) och Kaunas (60 000 ton/år).⁹⁸

Sammantaget svarar de baltiska bruken för inemot 6 procent av unionens pappersproduktion. För att göra detta är de emellertid beroende av en ansenlig massaimport från RSFSR. År 1988 tillverkades i Baltikum totalt 371 000 ton papper och 161 000 ton kartong — men inte mer än 209 000 ton cellulosa. Massaproduktionen var lika stor redan i slutet av mellankrigstiden.⁹⁹

Möbeltillverkning är sannolikt den gren av Baltikums skogsindustri som har störst potential, eftersom förädlingsvärdet där mer beror på design och kvalitet, än på en kapital- och råvaruintensiv produktionsapparat. Den baltiska andelen av Sovjetunionens totalproduktion är för möbler ca 7 procent.¹⁰⁰ I Estlands huvudstad finns ett par större möbelkombinat som redan exporterar utomlands (bl a till IKEA), nämligen *Standard* och *Tallinna Vineeri- ja Mööblikombinaat*. Vid sidan av dessa existerar ett flertal mindre fabriker. Enbart i Estland omfattar möbelindustrin tolv företag med 6 000 anställda.¹⁰¹ Lettlands viktigaste möbelkoncern heter *Rīga*. I övrigt räknar den lettiska möbelindustrin omkring 15 företag, och lika stor är möbelsektorn i Litauen.¹⁰²

I diagrammet över industriproduktionens fördelning på olika branscher finns förutom de hittills nämnda industrigrenarna en residualpost om 6—8 procent, som kanske kräver en förklaring. Såvitt jag kan förstå har denna ingenting med försvarsindustrin att göra. Den förefaller snarast bestå av det som på sovjetspråk kallas ”lokal industri”, dvs hantverk samt förädling av diverse restprodukter. Ända fram till 1989 var detta stommen i den republikledda industrin. Fortfarande år 1987 styrdes så mycket som 91 procent av Baltikums industri (mätt som produktionsandel) i praktiken direkt från branschministerierna i Moskva.¹⁰³

Jordbruk. Tvångskollektiviseringen 1949—1950 raserade

slutgiltigt allt som byggts upp på den baltiska landsbygden under mellankrigstiden. Upp till en tiondel av de självägande bönderna deporterades, och de som inte flydde till städerna (eller anslöt sig till gerillan) tvingades in i kollektivjordbruk efter sovjetisk modell. De ekonomiska effekterna blev förödande. I alla tre republikerna minskade jordbruksproduktionen kraftigt mellan 1940 och 1955: i Estland med 20 procent, i Litauen med 30 procent och i Lettland med nästan 40 procent.¹⁰⁴

Tre årtionden har gått åt till att söka reparera de skador som uppstod genom kollektiviseringen. Storskalighet, ökad kemikalieanvändning samt massiva investeringar är de enda botemedel som varit tillgängliga inom ramen för planekonomin.

Vid slutet av 1980-talet framstod Baltikums jordbruksnäring trots allt som relativt framgångsrik jämfört med resten av Sovjetunionen. Enligt officiell statistik var den totala produktionen år 1988 ungefär dubbelt så hög som förkrigsnivån.¹⁰⁵ Inriktningen på animalier har förstärkts, som ett led i den inomsovjetiska specialiseringen. På Baltikums lott har således fallit att förse nordvästra Ryssland, Leningrad och Moskva med kött och mjölkprodukter. Av köttproduktionen exporterar Estland 27 procent, Lettland 23 och Litauen 33 procent. Och för mjölk är den estniska exportandelen 37 procent, den lettiska 31 procent och den litauiska hela 41 procent (siffrorna avser 1988).¹⁰⁶

Specialiseringens baksida är att kreatursskötseln drivits mycket längre än vad det baltiska åkerbruket kan klara på egen hand. På 1930-talet var alla tre republikerna självförsörjande med såväl brödsäd som foder. Idag är de starkt beroende av införsel. I Litauens fall skördades 3,2 milj ton spannmål 1989, men för att täcka den inhemska förbrukningen måste man dessutom importera 1,3 milj ton kombifoder och 0,4 milj ton brödsäd.¹⁰⁷ Inom Estlands jordbruk verkar importberoendet vara ännu större. Med en spannmålsskörd om 0,9 milj ton (1989) anges behovet av proteinfoderinförsel där till hela 1,1 milj ton.¹⁰⁸

Det baltiska jordbrukets tyngdpunkt ligger i Litauen, som

svarar för hälften av regionens sammantagna jordbruksproduktion. Lettlands och Estlands andelar är 30 respektive 20 procent. Animaliesektorns dominans framgår redan av den officiella statistiken: sju tiondelar av jordbrukets bruttoproduktion. I verkligheten kan den dock sägas vara ännu större, eftersom 75—85 procent av åkerarealen används för odling av fodersäd, vall och ensilage. Brödsäden upptar omkring 17 procent av ytan i Litauen (främst vete, även råg), men endast 7 procent i Estland (råg). I övrigt odlas potatis på 5—6 procent av marken, tekniska grödor (lin och sockerbetor) på ett par procent av arealen samt grönsaker i närheten av de större städerna. Oljeväxter odlas inte alls.¹⁰⁹

Den genomsnittliga företagsstorleken är enorm — i Estland 4 300 ha, i Lettland 4 000 ha och i Litauen 3 100 ha. Företagstyperna är i grunden två: kollektivjordbruk (kolchozer) och statsjordbruk (sovchozer). De sistnämnda fungerar som vilket statsföretag som helst. Av tradition är de något större och bättre utrustade än kolchozerna (detta motiverades ursprungligen av ideologiska skäl). I Estland och Lettland är de bägge företagstyperna numera tämligen jämnt fördelade, men i Litauen hör mer än två tredjedelar av jordbruksmarken till kollektiven.¹¹⁰

Jordbrukets bidrag till nationalinkomsten är av naturliga skäl störst i Litauen: år 1988 omkring 32 procent.¹¹¹ Och när hela det sk agro-industriella komplexet (jordbruk, livsmedelsindustri, reparationsverkstäder, specialiserade byggföretag) räknats samman, blev andelen av förädlingsvärdet år 1989 faktiskt hela 52 procent.¹¹² Även om Lettland och Estland är väsentligt mindre agrara, svarar jordbruket där i alla fall fortfarande för en fjärdedel av nationalinkomsten.¹¹³

Jämfört med väst är det baltiska jordbruket inte särdeles effektivt. En estnisk genomsnittsko producerade år 1988 ca 4 100 kg mjölk (i Sverige ligger medelavkastningen på 6—7 000 kg/år). I Lettland och Litauen var produktiviteten ännu lägre, 3 600 respektive 3 700 kg. Dessa siffror bör dock sättas i relation till den sovjetiska genomsnittsnivån, vilken samma år var så låg som 2 800 kg.¹¹⁴ Intrycket av att produktiviteten i Baltikum ligger en bra bit över den allmän-

sovjetiska förstärks av andra uppgifter. Hektaravkastningen för spannmål är exempelvis under normala skördeår ca 70 procent högre i Estland, 60 procent högre i Litauen och 40 procent högre i Lettland.¹¹⁵

De relativt goda produktionsresultaten har emellertid uppnåtts till ett synnerligen kostsamt pris. Under perioden 1966-1980 anslogs i Estland och Lettland en fjärdedel, och i Litauen ungefär en tredjedel, av de totala investeringsmedlen till jordbruket. Motsvarande andel för hela Sovjetunionen var "bara" 19 procent.¹¹⁶ Det baltiska jordbrukets kapitalintensitet steg därmed dramatiskt. Mätt per hektar förfogar det litauiska jordbruket idag över nästan fyra gånger så mycket realkapital som genomsnittet för unionen.¹¹⁷

Privat sektor. Under denna rubrik behandlas till slut prestrojkans mer exotiska frukter: familj jordbruk, kooperativ, privata småföretag samt joint ventures. Gemensamt för dessa är att de ännu spelar en obetydlig roll, men att de växer fort, och då inte oväntat snabbast i Baltikum.

Startskottet för en återgång till arrenderade familj jordbruk kom 1988, när Michail Gorbatsjov i ett tal på sensommaren drog upp konturerna till en ny arrendepolitik.¹¹⁸ På sätt och vis hade Estland redan förekommit honom, eftersom experiment med "familjebrigader" inom jordbruket där i tysthet pågått sedan tidigt 1980-tal.¹¹⁹ Men nu sanktionerades reformen på högsta ort. I Baltikum väntade man inte på unionslagstiftningen (som antogs först våren 1990), utan började praktiskt taget omedelbart arrendera ut jord på evig tid och med arvsrätt. I början av april 1990 hade 1 400 fristående bondejordbruk etablerats i Estland, och så många som 5 700 i Lettland.¹²⁰ Men i Litauen var antalet endast 540, trots att över tusen tillstånd uppges ha varit klara redan hösten 1989.¹²¹ Medelstorleken på de estniska familj jordbruken anges till 25 hektar. Totalt övergick därmed under reformens första år drygt 1 procent av jordbruksmarken till den privata sektorn. Problemen är talrika — värst är nog bristen på lämpliga jordbruksmaskiner samt svårigheten att få tag på insatsvaror och byggmaterial.¹²²

Den kooperativa företagsformen introducerades på prov i slutet av 1986. Först våren 1988 permanentades den med en särskild lag¹²³, och det är från denna tidpunkt som tillväxten tagit fart. Som bekant sysslar de flesta kooperativ med tjänsteproduktion; av övrig verksamhet märktes i Estland år 1988 främst konsumtionsvarutillverkning (15 procent) och byggnadsarbete (10 procent).¹²⁴ Intressant nog tycks framställningen av konsumentvaror expandera snabbast. I Lettland härrörde så mycket som 30 procent av kooperativens omsättning 1989 från företag som specialiserat sig på konsumtionsvaror.¹²⁵

Just i Lettland förefaller kooperativens utveckling nu vara allra mest dynamisk. Vid årsskiftet 1989/1990 sysselsatte sektorn där inte mindre än 135 000 personer (10 procent av arbetskraften). Litauens kooperativ involverade samtidigt ca 80 000 människor (4 procent), och Estlands ungefär 40 000 (5 procent).¹²⁶ Blott hälften av kooperatörerna hade dock denna verksamhet som sitt enda näringsfång.

För att legalisera och uppmuntra en del av sovjetekonomins skuggsektor inrättades 1986 också en möjlighet till "individuell arbetsverksamhet". Denna enklare företagstyp utnyttjas främst av hantverkare. I Litauen rapporterades deras antal i slutet av 1989 vara 40 000 (2 procent av arbetskraften), vilket är en minskning med 20 procent jämfört med året dessförinnan. Även i Lettland och Estland har rörelseformen förlorat i betydelse. Andelen individuellt sysselsatta uppgår i dessa republiker till ungefär 1 procent.¹²⁷

Högst en halv promille av den baltiska arbetskraften hämtar sin utkomst som anställda i joint ventures med utländska delägare. Samriskföretagen är ändå viktiga, kanske inte så mycket ur strikt ekonomisk synvinkel som ur kulturell och psykologisk. Vad antalet beträffar intar Estland en särställning, med hela 91 företag registrerade per den 1 januari 1990 (7 procent av samtliga i Sovjetunionen). I Lettland fanns vid samma tidpunkt 30, och i Litauen 13 samägda företag.¹²⁸ Nästan alla är dock ännu mycket små, och de flesta har knappt börjat med sin verksamhet.

Miljöproblem

Till arvet från planekonomin hör dessvärre också en förstörd natur. Det skall dock genast sägas att situationen i Baltikum *inte* är så allvarlig att regionen hotas av någon omedelbar miljökatastrof. Sovjetunionens värst utsatta områden finns i Centralasien (Aralsjön), Donetskbäckenet, Ural och Transkaukasien, längs Transsibiriska järnvägen samt i de tungt industrialiserade centrala delarna av RSFSR.¹²⁹ Också jämfört med Polen, Östtyskland och Tjeckoslovakien har de baltiska republikerna ett relativt gynnsamt utgångsläge.

Vad gäller luftföroreningar emitterar regionen totalt 1,2 milj ton per år, vilket är ungefär dubbelt så mycket som årligen släpps ut enbart från Krakow.¹³⁰ De största utsläppen härrör från Estland och Litauen (se tabell 8).

Tabell 8
Luftföroreningar från stationära källor i Baltikum år 1988
(utsläpp i tusen ton)

	Baltikum	Estland	Lettland	Litauen
Totala utsläpp	1181,9	551,8	176,5	453,6
— fast stoft	343,7	253,1	41,9	48,7
— SO ₂	477,9	205,6	63,3	209,0
— NO _x	79,8	23,4	11,9	44,5
— CO	198,8	56,4	41,2	101,2
— övrigt	81,7	13,3	18,2	50,2

Anm: Ovanstående siffror bör betraktas som högst ungefärliga. Särskilt utsläppen av kväveoxider (NO_x) kan misstänkas vara större än vad som anges i den officiella statistiken.

Källor: *Narodnoje chozjajstvo Estonskoj SSR v 1988 godu*, Tallinn 1989; *Narodnoje chozjajstvo Latvvijskoj SSR v 1988 godu*, Riga 1989; *Lietuvos TSR socialinė raida 1988 metais*, Vilnius 1989.

Hälften av de miljöfarliga luftutsläppen i Baltikum kan härledas till tio stora industrianläggningar — fem i nordöstra Estland samt fem som är utspridda i Litauen. Ojämförligt värst av dessa är de skiffereldade kondenskraftverken utanför Narva, *Balti* (12 procent av totalutsläppen) och *Eesti* (11

procent), vars ofullständiga rening släpper igenom enorma mängder skifferaska och svaveldioxid. Bland andra utsläppskällor i det svårt härjade oljeskifferbäckenet märks cementfabriken *Punane Kunda* norr om Rakvere (5 procent), ett skiffereldat kraftvärmeverk i Kohtla-Järve (3 procent), samt det skifferkemiska kombinatet i samma stad (drygt 1 procent).¹³¹

Litauens bidrag till luftföroreningarna kommer i första hand från det olje- och gaseldade kondenskraftverket i Elektrėnai (8 procent av Baltikums totalutsläpp), cementfabriken *Akmencementas* i Naujoji Akmenė (6 procent), samt det stora oljeraffinaderiet i Mažeikiai (5 procent). Raffinaderiet och kraftverket släpper tillsammans ut drygt 100 000 ton svaveldioxid, 25 000 ton kolväten och 15 000 ton kväveoxider per år. Och cementfabriken i Akmenė svarar ensam för 10 000 ton svaveldioxid, 8 000 ton kväveoxider samt 40 000 ton kolmonoxid varje år. Till de mer lättidentifierade föroreningskällorna hör också konstgödselkombinaten i Jonava (2 procent) och Kėdainiai (1 procent).¹³²

Reningen vid ovanstående anläggningar är under all kritik. I huvudsak finns endast mer eller mindre väl fungerande partikelfilter, medan inga större insatser gjorts för att eliminera farliga ämnen ur rökgaserna.

Varifrån luftföroreningarna kommer i Lettland är inte lika lätt att få grepp om, eftersom de enskilda källorna är mindre och den statistik som finns endast särredovisar tio städer. Av dessa tycks tre vara särskilt hårt drabbade i relation till sin storlek: Ventspils (kemisk industri), Liepāja (stålverk, kraftvärmeverk) samt Olaine (läkemedelsfabrik).¹³³ Ytterligare ett samhälle med miljöfarlig produktion är Brocēni i östra Kurland, där det finns en gammal nedsliten cementfabrik.

En väsentlig del av luftemissionerna i Baltikum härstammar från de industrianhopningar som koncentrerats till de större städerna. Av totalutsläppen från stationära källor svarar Tallinn, Riga och Vilnius för ungefär 3 procent vardera. I dessa städer utgör dock bilavgaserna ett allvarligare problem. Hela två tredjedelar av huvudstädernas luftnedsmutsning orsakas av bilismen¹³⁴, vars miljöpåverkan blir särskilt

kännbar till följd av den usla sovjetiska bränslekvaliteten.

Även om de urbana miljöproblemen jämfört med de nordiska länderna måste betecknas som alarmerande, anses ingen stad i de baltiska republikerna lida av så allvarliga luftföroreningar att den förts upp på en förteckning över Sovjetunionens 68 värst drabbade städer.¹³⁵

Utsläppen av förorenat avloppsvatten var år 1988 — enligt officiell statistik — störst i Litauen (326 milj m³), följt av Lettland (257 milj m³) och Estland (197 milj m³). Av dessa flöden betecknades huvuddelen som "otillräckligt renat", vilket torde innebära enbart mekanisk rening. Andelen "helt orenade" utsläpp anges till 20 procent i Estland, 45 procent i Lettland och 40 procent i Litauen.¹³⁶

Merparten av de vattenföroreningar som syns i statistiken kan härledas till städernas avloppssystem.¹³⁷ I Estland svarar Tallinn för hälften, Tartu och Pärnu tillsammans för en tiondel, samt övriga städer för ungefär 7 procent.¹³⁸ Det är uppenbart att detta inte kan vara hela sanningen. Av de totala vattenutsläppen anses endast en mindre del (i Estland 16 procent¹³⁹) över huvud taget *behöva* någon rening. I den helt orenade återstoden ingår framför allt kylvatten från kraftverk och industrier, dessutom dräneringsvatten, dagvatten, grundvatten som pumpas upp vid brytning av oljeskiffer, samt huvuddelen av det vatten som förbrukas inom jordbruket.

Svårast drabbad av vattennedsmutsningen är Rigabukten, där inte mindre än tre förorenade floder (Daugava, Lielupe och Gauja) rinner ut, och där miljonstaden Riga fortfarande nästan helt saknar kommunal avloppsrening. Sedan mer än fem år tillbaka pågår visserligen arbetet med att anlägga ett reningsverk, men de utdragna sovjetiska byggtiderna gör att verkets första etapp inte kan tas i drift förrän 1992. Och allt avloppsvatten från Riga kommer knappast att kunna renas förrän någon gång efter sekelskiftet.¹⁴⁰

Bakteriehalterna i vattnet är så höga att det anses direkt hälsovådligt att bada vid två av Baltikums finaste stränder: i Jūrmala utanför Riga samt i estniska Pärnu. Till föroreningarna i Jūrmala bidrar inte bara Rigas avlopp, utan också

det närbelägna massa- och papperskombinatet i Sloka. I början av 1990 lyckades Jūrmalas kommunpolitiker efter en mångårig strid stoppa sulfitproduktionen vid detta bruk.¹⁴¹ Men sedan Lettland vägrats köpa massa på annat håll, och dessutom drabbats av nedskurna leveranser av tidningspapper, tycks massatillverkningen nu åter ha kommit igång.¹⁴²

Jordbrukets miljöpåverkan är bristfälligt utredd i Baltikum (liksom på många andra håll i världen). Mycket talar dock för att de storskaliga och kemikalieintensiva brukningsmetoder som introducerats de senaste decennierna idag utgör ett av de största miljöhoten i området.

Mätt per hektar tillförs de baltiska åkrarna 2,5 gånger så mycket handelsgödsel och nästan tre gånger så mycket organisk gödsel som genomsnittsvärdet för Sovjetunionen.¹⁴³ Förbrukningen av konstgödsel per ytenhet blir därmed 20–30 procent större än i både Danmark och Polen, som ju anses stå för huvuddelen av Östersjöns övergödning.¹⁴⁴ Enligt litauiska specialister tillförs de baltiska jordarna alldeles för mycket lågvärdigt kväve och kali (bl a i form av flytande ammoniak samt stallgödsel), och för lite fosfathaltiga gödningsmedel. Följden blir att växterna inte kan tillgodogöra sig mer än hälften av de verksamma beståndsdelarna. Överskottet läcker ut i grundvattnet, eller visar sig som hälsovådliga nitrathalter i potatis och grönsaker.¹⁴⁵

Förutom de övergripande hoten mot luft, mark och vatten förekommer också en rad lokalt avgränsade eller på annat sätt specifika miljöproblem. De allvarligaste berör oljeskifferområdet i nordöstra Estland. Landskapsbilden är där vanställd av gigantiska dagbrott, varphögar från gruvdriften samt de askberg som uppstår efter förbränningen i Narvas skiffereldade kraftverk. Själva gruvdistriktets ”månlandskap” uppges, trots fortlöpande rekultivering av färdigbrutna områden, idag omfatta 460 ha.¹⁴⁶ Och enbart vid kraftverket *Balti* lagras 60 milj ton skifferaska, vilken upptar en yta av 150 ha.¹⁴⁷ Varje år produceras ytterligare 7 milj ton av den kalkhaltiga askan. Hälften av denna volym avsätts märkligt nog till jordbruket¹⁴⁸, som ett jordförbättringsme-

del av synnerligen tivelaktigt värde. Förutom kalk innehåller askan höga halter tungmetaller samt även aluminium och en del radioaktiva ämnen.¹⁴⁹

I gruvstaden Kohtla-Järve, oljeskifferområdets centrum, är invånarna signifikant mer drabbade av sjukdomar än i andra delar av Estland. Vanligast är sjukdomar i andningsorganen, för vilka frekvensen uppges vara dubbelt så hög som genomsnittet i republiken.¹⁵⁰

Kanske ännu mer anmärkningsvärt är hälsoläget i den närliggande, för vanliga ester stängda staden Sillamäe. Minst 24 daghemsbarn (enligt en uppgift 300) insjuknade där våren 1989 i en egendomlig åkomma som gjorde att de tappade håret. Det visade sig snart att daghemmet byggts intill en tipp för radioaktivt anrikningsavfall från urankombinatet i staden.¹⁵¹ Hur allvarlig situationen i övrigt är kan svårligen avgöras utifrån, eftersom just Sillamäe typiskt nog utelämnats ur det estniska hälsovårdsministeriets sjukdomsstatistik. Endast för barnadödligheten föreligger vissa indikatorer. Av dessa framgår att Sillamäe uppvisar Estlands utan jämförelse högsta andel dödfödda (15,2 promille).¹⁵²

Utsläpp av fenoler och andra cancerframkallande lösningsmedel tycks vara ett allvarligt problem på många håll i Baltikum. Särskilt utsatta är floderna Lielupe (Lettland)¹⁵³ och Purtse (nordöstra Estland). I den sistnämnda samlas avloppsvattnet från den skifferkemiska industrin. År 1988 uppges detta ha innehållit hela 512 ton fenol.¹⁵⁴

Den sovjetiska krigsmakten bidrar också med anse- nliga föroreningar av såväl luft som vattendrag. Kring flertalet flygbaser är grundvattnet förgiftat av flygfotogen och avisningsmedel. Ett hårresande exempel är estniska Tapa, där vattnet i vissa brunnar faktiskt kan antändas.¹⁵⁵ Uttjänt materiel destrueras ofta ofullständigt, och deponeras så att människor lätt kan komma till skada. I Lettland har 14 personer fått brännskador efter att på stranden söder om Liepāja ha plockat sådant de trott vara bärnsten, men som visat sig vara fosfor från bomber som krigsmakten sänkt i havet.¹⁵⁶

Till de obehagligare miljöhoten hör de kända och okända

lagringsplatser för livsfarligt kemiskt och radioaktivt avfall som verkar finnas här och var i Baltikum. Förutom den tidigare nämnda tippen i Sillamäe går rykten om ett "hemligt objekt" i en övergiven del av oljeskiffergruvan "Viru".¹⁵⁷ Och i Lettland dumpar läkemedelsfabriken i Olaine sitt riskavfall i enkla plåttunnor på en närliggande tipp. Dessutom finns en större förvaringsanläggning i Baldone, 30 km sydöst om Riga, vilken påstås ta emot både kemikalier och radioaktivt material.¹⁵⁸

Utskeppningen av sovjetisk exportolja över Ventspils och Klaipėda utgör en annan problematisk verksamhet. Dels medför lastningen ofrånkomligen utsläpp av såväl olja som gasformiga kolväten, och smutsigt vatten från fartygens ballasttankar förorenar dessutom ständigt hamnbassängerna. Dels är olycksrisken mycket stor längs hela transportkedjan. Ett par allvarliga olyckor har dessvärre redan ägt rum: utanför Klaipėda förliste en brittisk oljetanker 1981, varvid 16 500 ton olja läckte ut, och i mars 1988 inträffade en järnvägsolycka med ett lastat oljetåg strax norr om samma hamn.¹⁵⁹

Potentiellt farligast av alla tänkbara baltiska miljökatastrofer vore naturligtvis en olycka i det litauiska kärnkraftverket Ignalina. Att analysera risken för detta ligger lyckligtvis utanför ramen för denna översikt. Här skall i stället avslutningsvis ges ett exempel på att även mer triviala industriolyckor stundom kan få efterverkningar långt från den plats där de ägt rum.

Den 20 mars 1989 exploderade en felkonstruerad lagringstank vid konstgödselkombinatet *Azotas* i den litauiska staden Jonava. Resultatet blev att 7 000 ton flytande ammoniak släpptes ut. Så snart ammoniakens kommit i kontakt med ett intilliggande lager av fast kvävegödsel utbröt en brand, vilken i sin tur spred ett gasmoln över stora delar av Baltikum (utsläppet noterades så långt norrut som i Finland). Sju personer omkom, 140 skadades svårt vid släckningsarbetet, och 37 000 människor måste evakueras. En yta av minst 600 km² i vindriktningen norrut kontaminerades av giftigt ammoniaknedfall. Flera rapporter tyder på att sjukdomsfre-

kvensen efter explosionen ökat bland invånarna i ett betydligt större område, bla ända upp till Rigabukten.¹⁶⁰ De verkliga konsekvenserna av denna olycka är ännu knappast kända.

Beroendet av Sovjetunionen

Många balter lever i tron att deras egna högt utvecklade republiker hänsynslöst exploateras av Sovjetunionen. Som vi har sett är detta på sätt och vis en rimlig beskrivning vad gäller invandringen, den militära närvaron, miljöförstöringen samt inriktningen av näringslivet på sovjetiska behov.

Samtidigt är det uppenbart felaktigt sett ur en strikt ekonomisk synvinkel. Femtio års planhushållning har förvandlat Baltikum till ett hjälplöst beroende bihang till den råvaruproducerande sovjetekonomin.

Det finns inget skäl att misstro de sovjetiska beräkningar som visar att Estland, Lettland och Litauen idag förbrukar mer resurser än de producerar. Den exakta storleken på underskottet kan däremot knappast fastställas, eftersom prissystemets snedvridning bla medför att den baltiska utförseln av färdiga produkter systematiskt övervärderas i relation till införseln av energi och råvaror. En färsk sovjetisk skattning pekar på att regionens använda nationalinkomst år 1989 kan ha överstigit den producerade nationalinkomsten med 2,1 mrd rubel, eller ungefär en tiondel.¹⁶¹

Om de baltiska republikerna nu är en så dålig affär för Sovjetunionen, kan man naturligtvis fråga sig varför de centrala myndigheterna under hela efterkrigstiden valt att styra sina knappa investeringsmedel till området. Svaret blir med nödvändighet mycket komplext. Till att börja med är det först på senare år som Baltikum börjat uppfattats som en "dålig affär". Under 1950- och 1960-talen låg priserna för energi och råvaror så lågt att investeringskalkylerna ofta visade på en högre avkastning i Baltikum (där infrastrukturen redan var väl utbyggd) än för alternativa lokaliseringar. Ett annat viktigt skäl är att den jämförelsevis höga levnadsstandarden, den "västliga" levnadsstilen samt möjlig-

heten att snabbt få egen bostad (framför de baltar som stått i kö) utgjort ett lockbete för kvalificerad ryskspråkig arbetskraft. Förmodligen är detta huvudförklaringen till att så mycken militär elektronikindustri kommit att förläggas just till Baltikum. Resultatet måste rimligtvis bli produkter av bättre kvalitet — men som planekonomin fungerar är det långt ifrån säkert att detta också avspeglas i högre priser.

Vid sidan av dessa ekonomiskt-rationella orsaker finns självklart även de geopolitiska. Ett annekterat område med fientlig befolkning måste — enligt maktens logik — så snabbt som möjligt koloniserar, genomsyras av ockupanternas språk och kultur, samt integreras med deras ekonomi.

När de baltiska folken nu plötsligt står inför uppgiften att återerövra sin självständighet, hindras de i själva verket också mer av ekonomiska faktorer än av politiska. Integrationen har drivits så långt att det är svårt att förstå hur de tre republikerna skall kunna komma loss.

Enligt det sovjetiska sättet att räkna (inklusive intermediära varor) tillgodoses ungefär 28 procent av Baltikums resursförbrukning genom införsel: 5 procent från utlandet och 23 procent från andra delar av SSSR.¹⁶² För industriprodukter i allmänhet anges importandelen till omkring 40 procent. Och om man enbart beaktar energi- och råvaror, insatsvaror samt investeringsvaror blir andelen förstås ännu större. Exempelvis är Lettland starkt importberoende av bränslen (96 procent), elkraft (50 procent), nonferrometaller (100 procent), stål (90 procent), kemiska råvaror (80 procent) och maskiner (63 procent).¹⁶³

Ovanstående siffror underskattar emellertid de baltiska republikernas beroende av Sovjetunionen. Ett relevantare mått på handelsutbytet betydelse vore att beräkna nationalinkomstens importintensitet, dvs importen i relation till förädlingsvärdet. Införseln skall ju betalas med utförsel, och exporten består per definition av färdiga varor.

Det visar sig då att kvoten mellan import och nationalinkomst år 1988 hamnade på 89 procent i Estland, 80 procent i Lettland, och 84 procent i Litauen. Så mycket orkar de baltiska republikerna helt enkelt inte med att exportera (utför-

sels andel av nationalinkomsten pendlade vid samma tidpunkt kring 70 procent).¹⁶⁴ Vi har alltså att göra med tre extremt öppna och störningskänsliga små ekonomier. Och situationen förbättras knappast av att hela sex sjundedelar av deras handelsutbyte för närvarande utväxlas med Sovjetunionen.¹⁶⁵

Lejonparten av den baltiska sovjethandeln genereras av den allunionella industrin. Och en mycket stor del av detta utbyte sker dessutom internt mellan företag som tillhör samma branschministerium, men som ligger på helt olika platser i Sovjetunionen. Det administrativa ledningssystemet har nämligen en inbyggd tendens till storskalighet och långt driven specialisering. Över tiden har detta lett till många närmast absurda konsekvenser. Typiskt för de allunionella industriföretagen är att de fungerar som enklaver i en främmande närmiljö. I gengäld ingår de i ett tätt sammanflätat icke-geografiskt system, med hundratals avnämare och underleverantörer utspridda på stora avstånd över hela unionen. Den sovjetiska ekonomin blir därför extremt transportintensiv, och dessutom sårbar för alla slags interna obalanser och störningar. På företagsnivå måste man kompensera detta genom att hålla stora lager av insatsvaror.

Som exempel på det inbördes beroendet inom den allunionella industrin kan nämnas att den estländska militärelektro-nikkoncernen *Baltijets* är beroende av underleveranser från 2 500 andra företag, varav endast ett fåtal är belägna i Estland.¹⁶⁶ Och den litauiska elmotorspecialisten *Elfa* är invävd i ett nätverk som inkluderar 520 underleverantörer samt 790 kundföretag över hela unionen.¹⁶⁷ En hel del talar för att dessa exempel är typiska för den mer avancerade verkstadsindustrin.

Interdependensen och den snäva specialiseringen gör att sovjetekonomin som helhet även är beroende av att de allunionella företagen i Baltikum kan fungera normalt. För vissa produkter intar de senare en dominerande ställning. Några exempel från Lettlands verkstadsindustri får tjäna som illustration till detta: bilfabriken *RAF* (100 procent av Sovjetunionens minibussar), Rigas vagnfabrik (landets enda

tillverkare av diesel- och elmotorvagnståg), samt radio- och telekoncernen *VEF* (56 procent av alla telefoner).¹⁶⁸

Bilden av Baltikums ekonomiska band till Sovjetunionen kan nyanseras ytterligare med hjälp av sektorfördelad handelsstatistik (se tabell 9). Siffrorna i tabellen hänför sig till "avsändande näringsgren", vilket medför att de på ett ungefär återspeglar handelsbalanssaldot för olika produktgrupper.

Tabell 9
Sektorfördelad handelsbalans för Baltikum år 1988
(saldo gentemot omvärlden i milj rubel)

	Estland	Lettland	Litauen
Samtliga industrigrenar	- 579,2	- 737,1	- 1 357,4
— kraftverksindustri	+ 90,5	- 58,6	+ 73,2
— olje- och gasindustri	- 254,2	- 483,2	- 562,7
— kolindustri	- 10,6	- 27,1	- 55,1
— annan bränsleindustri	+ 15,0	+ 1,0	- 2,7
— järn- och stålindustri	- 146,5	- 295,1	- 361,1
— nonferrometallindustri	- 80,0	- 122,4	- 177,4
— verkstadsindustri	- 575,8	- 274,6	- 623,6
— kemisk industri	- 200,1	- 49,5	- 466,9
— skogsindustri	+ 63,6	+ 7,7	+ 30,4
— byggmaterialindustri	- 15,9	- 13,8	- 20,0
— lättindustri	+ 182,7	+ 50,8	+ 367,9
— livsmedelsindustri	+ 366,8	+ 502,5	+ 511,6
— övrig industri	- 14,7	+ 25,2	- 71,0
Jordbruk	- 152,2	- 149,7	- 172,4
Övriga sektorer	- 16,2	+ 191,7	0,0
Totalsaldo	- 747,6	- 695,1	- 1 529,8

Anm: I ovanstående sammanställning ingår endast varuutbytet inom den "produktiva sfären" — dvs industri, jordbruk, byggnadsverksamhet, transportväsende samt handel med insatsvaror.

Källa: *Vestnik statistiki*, nr 3/1990.

Av statistiken framgår att alla tre republikerna år 1988 noterade ett anseeligt negativsaldo i handeln med omvärlden. Intressant är dock att den i egentlig mening *baltiska* ekono-

min (livsmedelssektorn, den lätta industrin och skogsindustrin) samtidigt redovisade ett överskott. De tunga minusposterna genererades av energiimporten (vilken främst återspeglas under rubriken "olje- och gasindustri"), samt införseln av stål, nonferrometaller, kemikalier och verkstadsprodukter. Att också jordbruket hamnat på minus kan förklaras med importen av foderspannmål. Utförseln av jordbruksprodukter bokförs nästan helt och hållet under rubriken "livsmedelsindustri".

Att de baltiska republikerna måste importera energi och råvaror är inte mycket att orda om. Det är däremot märkligt att verkstadsindustrin och den kemiska industrin redovisar så kraftiga underskott, trots att det är just dessa industrigrenar som byggts ut snabbast under sovjetepokens industrialisering. Expansionen har inte på något sätt ökat den baltiska ekonomins självförsörjningsgrad. I Lettland överstiger importen av verkstadsprodukter (färdigvaror och komponenter) idag utförseln från den egna verkstadsindustrin med 20 procent, i Litauen med 30 procent, och i Estland med hela 100 procent.¹⁶⁹ Det är inte svårt att förstå varför många balter hävdar att industriutbyggnadens primära syfte varit att knyta det ockuperade området till Sovjetunionen.

Och att detta i så fall lyckats blir uppenbart när man studerar handelns geografiska fördelning. Det är kanske inte så förvånande att utlandets andel av de tre republikernas handelsutbyte idag är relativt obetydlig (år 1988 svarade utrikeshandeln för 17 procent av importen, men bara 9 procent av exporten¹⁷⁰). Mer anmärkningsvärt är då att den inombaltiska handeln faktiskt inte tycks omfatta mer än ca 8 procent av varuutbytet. Hela återstoden, dvs fyra femtedelar av Baltikums handel, faller på RSFSR (50 procent), Ukraina (10 procent) eller Sovjetunionens övriga tio delrepubliker.¹⁷¹

En betydande del av Baltikums egentliga utrikeshandel utväxlas dessutom med de stater som fram till 1989 kunde sammanföras under beteckningen "socialistiska". Av Estlands export till utlandet år 1988 svarade denna ländergrupp för hela 56 procent, medan 27 procent gick till väst (Sveriges andel var 3 procent) och 17 procent till tredje världen.¹⁷²

Ungefär samma proportioner gällde vid mitten av 1980-talet för Litauen. Och i Lettlands fall uppges vid samma tidpunkt så mycket som 75—80 procent av utlandsexporten ha varit destinerad till länderna inom det socialistiska lägret.¹⁷³

Handelsstatistik för den baltiska västimporten har såvitt bekant aldrig publicerats. Man kan dock utgå från att införseln i detta fall överstiger utförseln flera gånger om. Det räcker med att erinra om den estniska västexportens blygsamma storlek år 1988 — endast ca 70 milj rubel i inrikespriser (motsvarande drygt 2 procent av Estlands totala utförsel, inklusive Sovjethandeln). Importen från utlandet till Estland värderades å andra sidan till 660 milj rubel, varav närmare hälften torde avse införsel som måste betalas i konvertibel valuta (enbart spannmålsinköpen uppgick till drygt 100 milj rubel).¹⁷⁴ Slutsatsen måste bli att de baltiska republikerna är finansiellt beroende av Sovjetunionen för att kunna upprätthålla sin västimport på en nödvändig nivå.

I stort förefaller de flesta baltiska ekonomer acceptera de siffror över varuhandeln inom Sovjetunionen som ovan presenterats. Den kritik som tidigare ofta riktats mot ”orättvis prissättning” (ett klassiskt exempel gäller Estlands elkraftsexport till RSFSR) har tonats ned i och med att man gradvis kommit till insikt om att en ”rättvis prissättning” enbart skulle missgynna Baltikum. Idag är det i stället tjänstebalansen som i debatten tilldrar sig störst intresse.¹⁷⁵ Det krävs ingen större eftertanke för att förstå att denna måste vara starkt positiv.

De tre republikerna har var sitt stort rederi (positivt sjöfartsnetto), hamnar och järnvägsnät som transiterar sovjetiska exportvaror (positivt transportnetto), de utgör mål för såväl utländsk som sovjetisk turism (positivt turistnetto), samt är i Sovjetunionen kända för sina många konsult- och programvaruföretag (positivt tjänstenetto).

Problemet är att dessa intäkter normalt inte redovisas i den sovjetiska statistiken. Under våren 1990 gjordes ett första försök att räkna ut en betalningsbalans för Estland (avseende år 1988). Till handelsbalansens saldo om -748 milj rubel fogades ett ofullständigt ”tjänstenetto” om + 188 milj

rubel, samt en märklig ”kapitalbalans” som slutar på + 366 milj rubel.¹⁷⁶ Tyvärr präglas metodiken av så mycket plane-konomiskt tänkande att resultatet blivit tämligen värdelöst.

Hittills har analysen byggts på sovjetiska inrikespriser, med de brister som detta automatiskt medför. För det aggregerade handelsutbytet mellan republikerna och omvärlden föreligger emellertid nu även en sovjetisk skattning av utfallet uttryckt i världsmarknadspriser (se tabell 10).

Tabell 10
Hur skulle världsmarknadspriser påverka Baltikums handel?
(varuhandel med omvärlden år 1988 i miljarder rubel)

	Estland	Lettland	Litauen
Inrikespriser:			
— export	3,0	4,9	6,0
— import	3,7	5,6	7,5
— saldo	- 0,7	- 0,7	- 1,5
Världsmarknadspriser:			
— export	1,9	3,7	4,1
— import	3,2	5,0	7,8
— saldo	- 1,3	- 1,3	- 3,7
Terms-of-trade (index):			
— inrikespriser	100	100	100
— världsmarknadspriser	73	85	66

Källor: *Vestnik statistiki*, nr 4/1990. Egna beräkningar av terms-of-trade.

Enligt dessa siffror skulle såväl Estlands som Lettlands handelsbalans år 1988 försämrast från -0,7 mrd inrikesrubel till -1,3 mrd valutarubel (-2,1 mrd USD). I Litauens fall påstås effekten bli ännu större: ett saldo om -1,5 mrd inrikesrubel skulle, omräknat till världsmarknadens priser, där sluta på -3,7 mrd valutarubel (-6,1 mrd USD).

Beräkningarna får givetvis betraktas som ytterst ungefärliga. De kan dessutom ifrågasättas enbart därför att de offentliggjorts av Sovjetunionens centrala statistikmyndighet mitt under Litauenkrisen våren 1990. Syftet med publice-

ringen var säkert just att visa hur svårt de baltiska republikerna skulle få att klara sig på egen hand.

Ändå bör man nog inte bortse från budskapet. Räkneövningens resultat verkar nämligen rimligt. Innebörden är att de baltiska republikernas terms-of-trade i samband med en övergång från sovjetiska inrikespriser till världsmarknadspriser skulle försämrats med 15—33 procent. Detta kan jämföras med en skattning av den brittiske sovjetexperten Philip Hanson, enligt vilken Baltikums bytesförhållande skulle kunna försämrats med inemot 40 procent.¹⁷⁷

Ovanstående siffror bevisar visserligen ingenting, men de ger en dyster påminnelse om att priset för total politisk självständighet sannolikt skulle komma att bli mycket högt. Det torde här räcka med att påminna om att Baltikums oljeförbrukning uppgår till ca 17 milj ton per år. Om hela denna volym skulle införskaffas som oraffinerad råolja till ett världsmarknadspris på 30 USD per fat, så stiger regionens oljenota i ett slag från 510 milj rubel till 3,3 mrd USD. Liknande prisstegringar kan förutsättas för naturgas och många importerade råvaror. De baltiska republikernas egna exportprodukter skulle däremot, åtminstone under ett inledande skede, med största sannolikhet få realiseras till ytterst ofördelaktiga villkor.

Den sammantagna effekten av en övergång till världsmarknadspriser i Baltikums handel med omvärlden låter sig knappast beräknas i förväg. De politiska faktorerna är alltför utslagsgivande (kommer den allunionella industrin att undantas?), och dessutom vet ingen ännu hur de ekonomiska variablerna eller sambanden egentligen ser ut.

En ytterst grov överslagsräkning kan ta fasta på den prognosticerade förändringen av terms-of-trade (enligt tabell 10) samt de uppgifter som anförts tidigare om de baltiska ekonomiernas importintensitet. Med ett importberoende på 80—89 procent av den producerade nationalinkomsten, skulle en försämring av terms-of-trade med 15 à 33 procent teoretiskt kunna leda till en minskning av nationalinkomsten i storleksordningen 20 procent. Detta bygger dock på det felaktiga antagandet att handeln i ursprungsläget är i balans (andra

antaganden är att hela försämringen av terms-of-trade slår igenom i nedskuren import, och att produktionens importelasticitet på kort sikt är 1:1). Om hänsyn dessutom tas till att handelsutbytet efter en omläggning till världsmarknadspri- ser troligen måste bringas i jämvikt (här bortses från tjänste- balansen), stiger "priset för självständigheten" med ungefär tio procentenheter till.

Å andra sidan bör vi slutligen introducera även tjänstesek- torn i den osäkra kalkylen. I och med detta vidgas pro- duktionsbegreppet (från nationalinkomst till BNP), sam- tidigt som det positiva tjänstenettot reducerar behovet av importtåstramningar. Kanske hamnar vi därigenom återigen på en negativ genomsnittseffekt om en femtedel av de baltis- ka republikernas BNP (mindre för Lettland och något mer för Estland och Litauen). Och om priset för en frigörelse från sovjetekonomin inte bleve högre än så, kan man vara säker på att de flesta balter skulle vara beredda att betala det.

III

Strävan efter ekonomisk frigörelse

Den baltiska rörelsen för ekonomisk frigörelse började inte, som ofta påstås, med det estniska IME-programmets lansering hösten 1987. Tvärtom vill jag hävda att det finns ett klart samband mellan dagens visioner och det tänkande som utvecklades i Lettland under tövädret i slutet av 1950-talet.

Chrusjtjovs bidrag till processen var hans administrativa omvälvning år 1957, då planekonomins branschvisa uppdelning i ett slag ersattes av en territoriell organisationsprincip. I stället för de dittillsvarande industriministerierna i Moskva inrättades 105 stycken *sovnarchozy*, dvs regionala ekonomiska planeringsorgan. De stora republikerna delades upp i ett flertal separata planeringsenheter, men för Baltikums del ansågs det tillräckligt med en *sovnarchoz* per republik.¹ Just genom denna identitet skapades förutsättningar för ett "ekonomiskt självstyre" med nationella förtecken.

Utvecklingen i denna riktning nådde längre i Lettland än i de övriga baltiska republikerna. Under en mycket kort period (1958—1959) kom där såväl parti som statsapparat under inflytande av nationellt sinnade kommunister. Krav restes — då liksom nu — på införande av språklagar, begränsning av invandringen, samt en omprofilering av näringslivet för att i högre grad än tidigare passa befolkningens behov och republikens naturliga förutsättningar. Sverige studera-

des redan vid denna tid som en attraktiv modell för en social välfärdsstat. Frigörelsen i Lettland hejdades emellertid effektivt genom en serie utrensningar på initiativ från Moskva. Bland dem som förlorade sina positioner och brännmärktes som "borgerliga nationalister" märks reformkommunisten Eduards Berklāvs (idag ledare för självständighetsrörelsen *LNNK*), samt Pauls Dzērve, det ekonomiska omtänkandets förgrundsgestalt.² Och 1961 avskaffades sedan Lettlands *sovnarchoz*, i och med att hela Baltikum då slogs samman med en del av västra RSFSR under en enda gemensam planeringsmyndighet.³

Sovnarchozsystemet betraktas allmänt som ett av de många missgrepp som ledde till Chrusjtjovs fall. Reformen begravdes slutgiltigt 1965, efter långvarig kritik för att uppmuntra "lokalism" (ry. *mestnitjestvo*), dvs lokal självtillräcklighet och brist på överblick. Och fortfarande idag värderas dess effekter i huvudsak negativt av de flesta auktoriteter på sovjetisk ekonomi.⁴ I Baltikum, däremot, minns man sovnarchozepoken med betydligt större värme.⁵

Sådan var alltså den historiska erfarenheten när en trängre krets estniska ekonomer i slutet av 1970-talet på nytt började diskutera möjligheten av ökat regionalt självstyre inom ramen för den sovjetiska planekonomin.⁶ Det politiska klimatet omöjliggjorde vid denna tid all offentlig debatt. Så snart Brezjnev fallit ifrån inleddes emellertid i Estland en våg av ekonomiska experiment inom jordbruk, tjänstesektor och lätt industri.⁷ Som den tongivande ekonomen framstod från 1984 Rein Otsason, vilken återvänt till Tallinn efter fyra års tjänst vid den sovjetiska ambassaden i Budapest.⁸ Uppenbarligen hade han tagit djupt intryck av de marknadsorienterade reformerna inom Ungerns ekonomi.

När Michail Gorbatjov för första gången nämnde behovet av "en radikal ekonomisk reform", på partikongressen i februari 1986, framstod Estland redan som något av perestrojkans ekonomiska laboratorium.⁹

Från självstyre till systemskifte

Det dröjde dock till hösten 1987 innan den estniska reformgruppen vågade gå ut offentligt med sitt självstyresprogram. Ett första principförslag till "full självhushållning i Estland" (rubriken valdes för att stå i samklang med de allmänna sovjetiska reformprinciperna) publicerades den 26 september 1987 i Tartutidningen *Edasi*.¹⁰ Artikeln undertecknades försiktigtvis endast av fyra personer: Siim Kallas, Tiit Made, Edgar Savisaar samt Mikk Titma. Den verkliga upphovsgruppen hade emellertid tio medlemmar¹¹, däribland Rein Otsason själv¹².

Stödet för "de fyras" upprop blev massivt. I den livliga debatt som följde utkristalliserades snabbt en radikal och en mer moderat variant, medan oppositionen mot förslaget fram till februari 1988 bara lyckades prestera fem av drygt hundra artiklar om ämnet i estnisk press.¹³ Och ett par månader senare hade självstyreskonceptet segrat fullständigt. Till och med den konservativa partiledningen under Karl Vaino erkände då att det behövdes ett nytänkande inom Estlands ekonomi.¹⁴

Nästa steg blev att utforma självstyreskonceptet i detalj. Detta arbete kom att bedrivas i två parallella grupper: ett "officiellt" kollektiv om 35 personer under ledning av Rein Otsason (Vetenskapsakademiens ekonomiska institut), samt ett "inofficiellt" problemråd som omfattade 65 personer och anfördes av Edgar Savisaar.¹⁵ Många av problemrådets medlemmar hämtades från Tartu universitet eller konsultfirman *Mainor*, där Savisaar själv arbetade under denna period.¹⁶ Själva beteckningen *IME* lanserades på problemrådets konstituerande sammanträde 30 mars 1988.¹⁷ Den står för *Ise Majandav Eesti*, dvs ett "självhushållande Estland". En poäng i sammanhanget är att ordet *ime* på estniska betyder "underverk".

Från denna tid härstammar sannolikt också de personliga motsättningarna mellan Otsason och Savisaar.¹⁸ När de konkurrerande arbetsgrupperna på hösten 1988 lade fram sina respektive självstyrelseförslag, visade det sig att de i långa

stycken var närmast identiska. Problemrådets koncept var dock något mer radikalt, och dessutom betydligt mer omfångsrikt och detaljerat. Kanske var det därför som folkfrontsledaren Savisaar fick i uppdrag att leda den slutliga utformningen av självstyresprogrammet¹⁹, trots att Otsason — som "regeringens man" — i september 1988 utsetts till chef för den estniska plankommissionen. På den posten blev Otsason emellertid inte långvarig. Redan i juli 1989 ersattes han av den mer dynamiske Savisaar.²⁰ Denne drog omedelbart igång en furiös lagstiftningskarusell för att hinna realisera IME-projektet under 1990. Om någon enskild person skall kallas för "det ekonomiska självstyrets fader", så torde det med andra ord vara Edgar Savisaar.

Det estniska konceptet för ekonomiskt självstyre spreds under 1988 till de baltiska grannrepublikerna. I Litauen väcktes frågan på allvar genom ett besök av de estniska ekonomerna Michail Bronshtein (Tartu) och Ivar Raig (IME-problemrådet) hos den litauiska vetenskapsakademien i slutet av maj.²¹ Som tidigare nämnts kan detta möte möjligen också ha initierat bildandet av folkfronten *Sąjūdis*, vilket ägde rum en vecka senare. Under sommaren utformades sedan i Litauen en egen variant på det estniska självstyrelsetemat.²² Tre personer framstår som drivande i denna process: akademiledamoten Eduardas Vilkas, professor Kazimieras Antanavičius, samt republikens nuvarande premiärminister Kazimiera Prunskienė.

Även för Lettlands del kan idéöverföringen dateras till sommaren 1988. En tävling anordnades då bland republikens ekonomer för att få fram det bästa programmet för ekonomisk självstyrelse.²³ Det är dock inte känt vilken grupp som vann, eller vad resultatet blev. Enligt republikens nuvarande ekonomiminister Jānis Āboltiņš började inget målmedvetet arbete förrän på hösten samma år.²⁴ Direkt utlösande var ett sambaltiskt ekonommöte, med 200 deltagare, vilket anordnades i Riga den 21—23 september. På denna konferens drogs de allmänna principerna för regionens ekonomiska självstyre upp.²⁵ I slutet av oktober tillsatte sedan den lettiska regeringen en arbetsgrupp för att tillsammans

med folkfronten utreda frågan. Av oförklarliga skäl drog även detta projekt ut på tiden. Först i början av juni 1989 förelåg ett färdigt lettiskt självstyreskoncept.²⁶ Åran för att det över huvud taget utformades ett komplett förslag kan tillskrivas Jānis Ābolīņš samt akademiledamoten Arnis Kalniņš, bägge under denna tid verksamma vid Lettlands jordbruksekonomiska institut.

IME-programmet framstod under ett par år som huvudsymbolen för Estlands pånyttfödelse. Varken i Lettland eller Litauen har planerna på ekonomiskt självstyre fått samma genomslagskraft och symbolvärde i den allmänna debatten. I Lettland är det i stället den rent nationella frågan som varit dominerande, medan opinionen i Litauen kan sägas ha hoppat över den ekonomiska fasen för att gå direkt på kärnfrågan om politisk självständighet. Trots detta har alltså även dessa republiker, i estnisk efterföljd, utformat sina ekonomiska självstyresprogram.

Vad är då de viktigaste elementen i balternas ekonomiska tänkande? Till att börja med strävar de förstås efter att så snart som möjligt *införa marknadsekonomi*, och göra slut på vad de uppfattar som mer än fyra decenniers planekonomiska diktat från Moskva. Samtidigt önskar balterna emellertid upprätta en *effektiv lokal kontroll* över näringslivet, såväl dess produktion och resursutnyttjande som investeringar. I detta ligger en principiell motsägelse, vilket kritiker av självstyreskoncepten ofta betonar. Att också liberala ryska reformister kan känna stor tveksamhet inför detta "autarkiska" drag, framgår av följande formuleringar från en artikel av akademiledamoten Jevgenij Primakov (sedan april 1990 en av medlemmarna i Gorbatsjovs presidentråd):

"Den 'autarkiska' modellen för regional finansiell autonomi står i strid med såväl republikernas som hela Sovjetunionens ekonomiska intressen, eftersom den kraftigt begränsar de enskilda företagens möjligheter till självfinansiering och finansiell autonomi. I detta avseende är denna modell totalt inkompatibel med [den allmänna] omstruktureringen av vårt lands ekonomiska system".²⁷

Och från företagshåll, särskilt från de stora verkstadsföretagen med övervägande rysk arbetskraft, uttrycks oro över att den hittillsvarande Moskvabyråkratin blott kan komma att ersättas med en lokal byråkrati. Dessa farhågor ventileras ofta i Baltikums ryskspråkiga tidningar, som här i *Sovjetskaja Estonija* av V. Tjetvergov (generaldirektör för den estländska krigsmaterielkoncernen *Baltijets* i Narva):

”...ännu existerar det centraliserade systemet för fördelning av materiella resurser, utrustning osv. Men även om det avskaffas, så kommer vi ändå inte loss från de byråkratiska metoderna ifall förslaget om ett överförande av [de allunionella] företagen till republikens administration förverkligas i sin nuvarande form.”²⁸

Inställningen till ekonomiskt självstyre bestäms emellertid mindre av renodlat ekonomiska överväganden än av nationell tillhörighet. En opinionsundersökning i november 1989 visadesåledes att hela 89 procent av esterna ansåg att genomförandet av ekonomiskt självstyre var ”synnerligen viktigt”, mot endast 40 procent av den icke-estniska befolkningen.²⁹

De baltiska planerna på ekonomiskt självstyre förankrades under 1989 först i den lokala republiklagstiftningen. Estlands och Litauens Högsta Sovjet fattade sina beslut redan den 18 maj, medan Lettland dröjde till den 27 juli. Samtliga dessa tre republikanska ramlagar är mycket radikala.³⁰ När de antogs stred de mot en lång rad sovjetiska lagar och förordningar. Åtminstone ur estnisk synvinkel utgjorde detta knappast något problem, eftersom man ju i Tallinn så tidigt som 16 november 1988 deklarerat sin suveränitet gentemot unionslagstiftningen. Litauen och Lettland löste frågan genom att anta sådana suveränitetsförklaringar i samband med de ekonomiska ramlagarna.³¹

Estlands, Lettlands och Litauens ramlagar om ekonomiskt självstyre är till sitt innehåll närmast identiska. Grundprinciperna kan sammanfattas i följande tio punkter:

- republikerna gör anspråk på full statlig suveränitet, in-

klusive äganderätten över alla naturresurser inom sitt territorium

- all infrastruktur samt befintliga industriföretag skall överföras från unionsmyndigheter till republikernas kontroll
- planekonomin skall ersättas av en reglerad marknadsekonomi, prisbildningen släpps fri (med vissa socialt motiverade undantag)
- olika typer av ägande tillåts: statliga, kooperativa samt privata företag
- statlig styrning skall främst ske med hjälp av indirekta, ekonomiska styrmedel
- självfinansiering blir en bärande princip såväl på republiknivå (statsbudgeten) som inom det lokala, kommunala självstyret
- en aktiv miljö- och strukturpolitik skall bedrivas, och invandringen regleras "till ursprungsbefolkningens skydd"
- republikerna bildar var sin centralbank, affärsbanker grundas, egen valuta införs och finansiella marknader etableras
- handeln med övriga Sovjetunionen skall ske på marknadsmässiga grunder
- rätten till utrikeshandel (fördelning av export- och importlicenser) ligger helt inom republikernas kompetens, utländska investeringar uppmuntras

Balterna insåg att en så omfattande förändring av de ekonomiska spelreglerna inte var genomförbar utan samtycke från centralmakten. Först ut med ett tämligen misslyckat förslag till unionell lag var den estniske premiärministern Indrek Toome. Under den första folkkongressen i Moskva (i slutet av maj 1989) presenterade han ett förslag som gick ut på att göra enbart Estland till experimentzon för regionalt självstyre.³²

Nästa steg blev att jämka samman de estniska och litauiska önskemålen till ett nytt lagförslag som kunde antas av Sovjetunionens Högsta Sovjet under sommaren. Balternas mål uppnåddes inte heller denna gång³³, men det nya utkastet låg till grund för den lag som — utvidgad till alla tre

republikerna — slutligen antogs i november.

Redan den 27 juli 1989 hade emellertid Högsta Sovjet i princip godkänt republikernas självstyresplaner, genom två korta och allmänt hållna förordningar. Nyckelformuleringen i en av dessa är att "Sovjetunionens ekonomiska lagstiftning endast skall gälla i de aktuella republikerna i den mån den inte lägger hinder i vägen för dessas övergång till ekonomiskt självstyre".³⁴ Detta var vändpunkten, och blev startskottet för ett omfattande lagstiftningsarbete i de baltiska republikerna. Målsättningen var att gå över till ekonomiskt självstyre redan från den 1 januari 1990.

I Moskva fortsatte samtidigt de baltiska försöken att få igenom en mer utförlig självstyreslag som exakt skulle reglera de tre republikernas kompetens i förhållande till centralmakten. Motståndet i Högsta Sovjet visade sig dock vara mer kompakt än balterna räknat med. Så kompakt, att man i kretsen kring det estniska IME-projektet under hösten 1989 övergav tanken på en unionell självstyreslag, och i stället förberedde sig på att inleda reformen helt på egen hand.³⁵

Den sovjetiska ledningen är helt dominerad av ryssar, och endast de mest radikala reformatörerna i Moskva har visat sympati för balternas frigörelsesträvanden. Särskilt negativ inställning har militären, centralplanerarna och de många industriministerierna gett uttryck för under ledning av försvarsminister Jazov och planchefen Masljukov. Även premiärminister Ryzjkov och reformekonomen Abalkin har intagit en avvisande attityd.³⁶

En motåtgärd var ett urvattnat förslag till ekonomiskt självstyre för samtliga delrepubliker (den s.k. Masljukov-Abalkin-planen), som lades fram våren 1989.³⁷ Ett försök att driva igenom denna för Baltikums del ofördelaktiga lagstiftning i Högsta Sovjet gjordes den 20 november 1989. Tack vare ett taktiskt skickligt utskottsarbete (lett av den litauiske ekonomen Eduardas Vilkas) förmådde emellertid de baltiska ledamöterna, i samarbete med radikaler och representanter för andra berörda regioner, blockera förslaget.³⁸

Och en vecka senare, den 27 november 1989, lyckades balterna faktiskt ta ett väsentligt steg framåt. Med knappast

möjliga marginal antogs då "Lagen om ekonomisk självständighet för Litauen, Lettland och Estland".³⁹ Endast en rösts övervikt räddade förslaget över den nödvändiga beslutsgränsen i Unionssovjeten — den mer konservativa av Högsta Sovjets båda kamrar (de totala röstsiffrorna fastställdes dock till 296 för och 67 emot).⁴⁰ Lagtexten är ganska oklar, men den gav ett entydigt besked i huvudfrågan, nämligen att de baltiska republikerna skulle tillåtas införa något slags marknadsekonomi redan från 1 januari 1990.

Kompromisser har tyvärr medfört att lagen är tvetydig i en lång rad avseenden. Den centrala formuleringen från förordningen av den 27 juli, att republikernas lagstiftning skall anses dominera över unionens lagar i ekonomiska sammanhang, har övertagits ordagrant. En passus har emellertid tillfogats om att förverkligandet av ekonomiskt självstyre skall ske "inom ramarna för Sovjetunionens lagstiftning". En annan formulering synes betona att det rör sig om en villkorlig delegering av rättigheter, och att den republik som söker bryta sig ut ur Sovjetunionen kan räkna med att få betala för allt som centralmakten anser vara "allunionell egendom".⁴¹

Krav som balterna *inte* lyckades få igenom var ett erkännande av republikernas äganderätt till naturresurser (endast nyttjanderätt godtas, därtill "i enlighet med republikernas och unionens intressen"), rätt till statlig styrning av republikernas näringsliv (endast "ekonomisk styrning" nämns; dessutom betonas kraftigt företagets självständighet), samt ett löfte om att industriföretag och infrastruktur skall överföras till republikernas ledning (som lagen nu är formulerad är detta en förhandlingsfråga som skall lösas separat).

I frågan om Estlands, Lettlands och Litauens rätt att övergå till egna valutor ger lagen ingen uttrycklig ledning. Där står endast att republikerna har rätt att "leda sitt finansiella system", samt att "rubeln skall utgöra grundvalen för mellanrepublikanska betalningsöverenskommelser".

Som synes kan lagtexten ge upphov till svårösta tolkningstvister. De låsta positioner som uppstått sedan lagen antogs visar också att "lagen om ekonomisk självständig-

het” knappast utgör nyckeln till Baltikums ekonomiska frigörelse.

Trots att lagen fastställde den 1 januari 1990 som övergångsdatum till ekonomiskt självstyre, visade Moskva ingen brådska med att skapa reella förutsättningar för tillämpningen. Tvärtom skärptes centralregeringens hållning i en rad tvistefrågor strax efter att lagen trätt i kraft.⁴² Listan på olösta konflikter växte snabbt, och omfattade redan efter ett par månader (februari—mars 1990) följande sju punkter:

- *Budgetkonflikten*. Republikerna vill få beskatta sig själva och bidra till unionsbudgeten med en klumpsumma. Tvisten avser såväl metoden som bidragets storlek (av Estland krävde Moskva 335 milj rubel för 1990, motbudet löd på 235 milj).⁴³
- *Materialförsörjningen*. Övergången till marknadsekonomi hämmas av att företagen inte själva kan skaffa råvaror från Sovjetunionen. Centralt fastställda leveranser måste därför ransoneras inom Baltikum.⁴⁴
- *Allunionella företag*. Estland kräver att få överta 171, Lettland ca 150 och Litauen 146 företag. Moskva har hittills endast släppt kontrollen över ett tjugotal mindre viktiga enheter i var och en av republikerna.⁴⁵
- *Prispolitiken*. Den sovjetiska regeringen har skarpt kritiserat de prishöjningar som företagits i Estland sedan 1 januari 1990. Moskva accepterar inte att de baltiska republikerna för en egen prispolitik.⁴⁶
- *Handelskonflikter*. När Estland reducerade utförseln av livsmedel till RSFSR och samtidigt höjde priserna inom republiken, utlöste detta ett veritabelt handelskrig. Och till Lettland blockerades leveranserna av tidningspapper som vedergällning för beslutet att stoppa massproduktionen i Sloka.⁴⁷
- *”Bankernas krig”*. Under denna beteckning sammanförs ofta två problem: dels Moskvas vägran att överföra sparbankerna till republikernas ledning, dels att Baltikum berövats rätten att sköta sina egna utlandsbetalningar från den 1 januari 1990.⁴⁸

- *Egen valuta.* Frågan om införandet av separata baltiska valutor väcker heta känslor både i Baltikum och i Moskva. Den sovjetiska positionen är glasklar — andra valutor än rubeln bör ej förekomma inom unionen.⁴⁹

Balternas sista stora steg mot ekonomiskt självstyre togs den 7 februari 1990, då en seg förhandlingsrunda äntligen resulterade i ett detaljerat tillämpningsavtal med centralregeringen i Moskva.⁵⁰ I denna överenskommelse stadfästes fyra konkreta eftergifter till de baltiska republikerna: (1) ett begränsat antal allunionella företag lämnas över, dock betydligt färre än väntat; (2) Litauen får dessutom överta sin lätta industri och skogsindustri, analogt med vad som redan skett i Estland och Lettland; (3) två specialiserade banker — jordbruksbanken *Agroprombank SSSR* och bostadsbanken *Zjil-sotsbank SSSR* — överförs till republikerna; samt (4) Baltikum tillförsäkras vittgående självständiga utrikeshandelsrättigheter.

Innebörden av den sista punkten fördunklas emellertid av den sovjetiska utrikeshandelsbankens direktiv att alla utlandsbetalningar från den 1 januari 1990 måste utföras via Moskva. Förutom kontrollfunktionen har detta visat sig ha en rent avskräckande effekt, eftersom transaktionstiderna stigit till omkring 60 dagar.⁵¹ Och det centrala utrikeshandelsministeriet tycks under våren 1990 dessutom systematiskt ha blockerat handläggningen av export- och importlicenser till de baltiska gränshandelsföretagen.⁵²

Inte heller den sovjetiska delegationen (anförd av Ryzjkov och Abalkin) gick lottlös från förhandlingsbordet. Vad balterna inte tycks ha fäst avseende vid är två formuleringar om att överenskommelsen ”skall preciseras efter antagandet av sovjetiska lagar om ägande, jord *samt andra lagstiftningsdokument*” (min kursivering) och att arbetet för att överföra företag till republikernas ledning skall drivas vidare i de fall företagen ”inte har allunionell betydelse”.

Reformarkitekten Abalkin har själv i en kommentar fastslagit att såväl tillämpningsavtalet som ”lagen om ekono-

misk självständighet” endast äger giltighet för de republiker som stannar inom Sovjetunionen.⁵³ Det är dessutom uppenbart att formuleringen ”andra lagstiftningsdokument” i första hand syftar på det s k Abalkin-Masljukov-projektet, som balterna trott vara begravet för tid och evighet. Så var det nu inte. I februari togs detta ånyo upp till behandling av Högsta Sovjet i Moskva. Och mot bakgrund av Litauenkrisen antogs Abalkins lagförslag med de generella självstyresprinciperna den 10 april 1990.⁵⁴

Med detta kan egentligen berättelsen om Baltikums ekonomiska självstyre avslutas. Den specifikt baltiska självstyreslagen är så diffus att den på ingen punkt kan sägas dominera över de generella principerna.

Alla konkreta eftergifter som centralmakten hittills gjort mot balterna stämmer också förbluffande väl in på det nya generella lagdokumentets innehåll: decentraliserad ekonomisk politik ”inom ramen för SSSR:s lagar”, nyttjande av naturresurser, delegerad rätt till utrikeshandel samt indirekt ledning av de delar av republikernas näringsliv som ”inte har allunionell betydelse” (dvs främst för att tillfredsställa sociala behov).

För unionsmyndigheterna reserveras däremot alla frågor om övergripande pris- och socialpolitik, skattesystemet, skötsel av infrastrukturen och den tunga industrin, försvaret, den ”allunionella marknaden” (tullen), samt ett enhetligt penningssystem (den konvertibla rubeln). Kontexten för den generella självstyreslagen är naturligtvis det gorbatojska paradiset som avtecknar sig mot horisonten — en ”frivillig” sovjetisk federation byggd på marknadsekonomis grund.

Det segdragna förhandlingsspelet mellan Baltikum och Moskva slutade således oavgjort: på papperet fick balterna mer självstyre i ekonomiska frågor än de någonsin haft sedan 1940, men inte så mycket som de skulle vilja ha. Och centralmakten har hittills lyckats förhindra att de tre ”otacksamma” republikerna tilldelas ekonomiska privilegier som inte också övriga landsdelar inom några år beräknas kunna få.

Med Litauenkrisen under våren och försommaren 1990 stannade dessutom hela processen upp. Alla diskussioner om överföring av allunionella företag till litauisk administration avbröts givetvis omedelbart efter republikens självständighetsförklaring den 11 mars 1990. Vad som särskilt retade upp Moskva var att litauerne två dagar senare ensidigt beslöt att "exproprierar" samtliga sovjetiska företag.⁵⁵ Såvitt känt stoppades strax därefter också överlämnandet av företag till Estland och Lettland, i och med att dessa republiker i litauisk efterföljd utropade sitt oberoende.⁵⁶

I väntan på en politisk förhandlingslösning är det föga meningsfullt att ytterligare analysera den ekonomiska dragkampen mellan Baltikum och Moskva. Fruktafarare är då att vända blicken tillbaka till republikerna, för att granska hur det havererade självstyresprojektet där successivt avlösts av andra ekonomiska visioner.

Från hösten 1989 började en detaljlagstiftning på ekonomins alla områden att växa fram i Baltikum. Enbart i Estland — som alltså leder den ekonomiska omdaningsarbetet — förutsågs mer än 200 nya lagar och förordningar.⁵⁷ Till de estniska lagar som färdigbehandlats fram till oktober 1990 hör den nya generella företagslagen, vidare en lag om kommunalt självstyre, en budgetlag, en lag om priser, en lag om naturresursers utnyttjande, en grundläggande skattelag, en lag om familjejordbruk, en banklag, en lag om reglering av utrikeshandeln, en lag om ekonomisk gräns, en punktskattelag, en lag om sociala avgifter, en arrendelag, en egenomslag samt en förordning om aktiebolag.⁵⁸ De båda sistnämnda möjliggör, åtminstone i teorin, privatisering av statliga företag.

Näst efter Estland är det Litauen som kommit längst i lagstiftningen. Under de första tio månaderna 1990 antog parlamentet i Vilnius en lag om kommunalt självstyre, en grundläggande egenomslag, en lag om republikens centralbank, en lag om tullväsendet, en generell företagslag, en lag om statliga företag, en lag om priser, en lag om företagsbeskattning, en lag om företagsregister samt en aktiebolagslag.⁵⁹

Lettland ligger däremot en bra bit efter sina baltiska grannar. Av hela det ekonomiska reformpaketet förelåg hösten 1990 inte mer än en banklag, en lag om företagsamhet samt ett lagpaket för det kommunala självstyret.⁶⁰ Ett drygt tjugotal viktiga ekonomiska lagar uppgavs vara på väg⁶¹, men det påstod man å andra sidan redan på senhösten 1989.

Utformandet av detaljlagstiftningen har uppenbarligen gått betydligt långsammare än vad balterna räknat med. I Lettlands fall kan detta skyllas på otillräckliga förberedelser. Att just denna republik ligger sist i det ekonomiska reformarbetet, hänger sannolikt ihop med bristen på framstående ekonomer inom den lettiska folkfronten (varken Kalniņš eller Āboltniņš räknas egentligen till folkfrontskretsen⁶²). Läget i Litauen ser betydligt mer hoppfullt ut, eftersom lagstiftningsprocessen där accelererat efter *Sqjūdis* valseger och republikens utropande till egen stat.

I Estland förefaller den inledande dynamiken (nio av de femton lagar som nämndes ovan antogs redan i november—december 1989) gradvis ha avtagit i takt med att frågan om politisk självständighet kommit att dominera dagordningen. På sätt och vis är detta rationellt — i perspektivet av statlig självständighet är det ju inte längre *ekonomiskt självstyre* som är lösningen på Estlands ekonomiska problem.

Omorienteringen mot ett fullständigt *systemsifte* är det viktigaste som hänt på det ekonomiska området under 1990. I alla tre republikerna har synen på marknaden, ägandet och statens roll radikaliserats väsentligt i förhållande till de självstyreskoncept som växte fram mellan 1987 och 1989. Åtskilliga av lagtexterna (som projekterats för att fungera inom Sovjetunionen) ansågs redan på våren 1990 vara föråldrade. Som exempel kan nämnas det estniska förslaget till egendomslag, vilket i ursprungsskicket (december 1989) endast förutsåg statlig, kooperativ samt "mindre" privat egendom.⁶³ När lagen till sist kunde antas, i juni 1990, hade det sovjetklingande begreppet "kooperativ egendom" rensats bort, och alla restriktioner på den privata äganderätten eliminerats.⁶⁴

Att denna omsvängning kommit till stånd beror natur-

ligtvis inte enbart på utvecklingen mot politisk självständighet. Den kan också ses som ett naturligt steg i en successiv fördjupning av reformtänkandet, särskilt mot bakgrund av de impulser som från hösten 1989 utgått från Polen.

I det följande kommer reformprogrammets innehåll att redovisas som de såg ut i september—oktober 1990. För överskådlighetens skull sker detta uppdelat på fem problemområden: (1) de allunionella företagen, (2) planerna på privatisering, (3) frågan om egen valuta, (4) framtida ekonomisk politik, samt (5) bildandet av en gemensam baltisk marknad. Men först skall här redogöras för den ekonomiska blockaden av Litauen.

Blockaden av Litauen

Det är ett känt faktum att handelsblockader sällan får avsedd effekt. Inte heller med den sovjetiska blockaden av Litauen uppnåddes det egentliga syftet, att tvinga republikens parlament att dra tillbaka självständighetsförklaringen av den 11 mars 1990.

Första månaden av "litauisk självständighet" präglades det sovjetiska agerandet mest av vapenskrammel och förvirring. Mycket tyder på att "systemets stöttepelare" i Litauen — KGB, Baltiska militärområdet och det lilla Moskva-trogna kommunistpartiet — under konflikten inledande skede handlade utan att invänta direktiv från Sovjetunionens politiska ledning. På liknande sätt uppstod redan i mars en "spontan" handelsbojkott, då företag i RSFSR och Ukraina i många fall vägrade att leverera varor till Litauen.⁶⁵

Först från början av april är det möjligt att urskilja en sovjetisk strategi. Militära aktioner tycks över huvud taget aldrig ha övervägts. Huvudinstrumenten blev i stället förstärkt gränsbevakning, en successiv tömning av republiken på utländska medborgare (främst journalister), samt en relativt mild ekonomisk blockad.

Hotet om handelssanktioner uttalades den 13 april, formellt i samband med ett ultimatum gällande några av de

lagar som Litauen antagit efter självständighetsförklaringen.⁶⁶ Efter att en tvådagarsfrist löpt ut dröjde det ytterligare tre dygn innan sanktionshotet sattes i verket. Från den 18 april till den 30 juni 1990 — i sammanlagt 74 dagar — blockerades sedan tillförseln till Litauen av ”de produkter som kan realiseras på världsmarknaden för konvertibel valuta”.

I första hand innebär detta ett totalstopp för råoljeleveranserna till raffinaderiet i Mažeikiai, samt att naturgasflödet reducerades från 18 till 3,5 milj m³ per dygn (varav 0,6 milj m³ avsågs för Kaliningrad oblast).⁶⁷

För att förstärka effekten av energiembargot iscensattes dessutom ett slags halvofficiell järnvägsblockad (Ryzjkov: ”jag vet inte vem som har gett order om den”⁶⁸), avseende 36 specificerade varuslag. Antalet ankommande godsvagnar minskade därvid med omkring 40 procent.⁶⁹ Bland produkter som stoppades märks smörjoljor, metaller, kullager, elkablar, kemiska råvaror, tidningspapper, timmer, socker, kaffe och bildäck.⁷⁰

Blockadens verkningar blev kännbara, men på det hela taget ändå inte så dramatiska som man skulle kunna tro. Helt stannade produktionen aldrig vid mer än tio industriföretag: oljeraffinaderiet i Mažeikiai, konstgödselkombinatet i Kėdainiai, konstfiberfabriken i Kaunas, fyra sockerfabriker samt tre företag inom den lätta industrin.⁷¹ Dessutom upphörde elproduktionen vid alla naturgaseldade kraftverk.

Betydligt fler var de fabriker som rapporterade driftsstörningar av ett eller annat slag. Under maj månad uppges blockaden ha orsakat minskad produktion vid inalles 189 litauiska industriföretag (dvs ungefär en tredjedel).⁷² Arbetslösheten steg trots detta inte till mer än 58 000 personer, eller runt 3 procent av den totala arbetskraften.⁷³

Inte heller mätt i ekonomiska termer blev genomslaget av den sovjetiska blockaden särskilt stort. Under senare halvan av juni, då de litauiska förråden sinat och effekten var som störst, skattades industrins produktionsbortfall till 53 milj rubel per vecka.⁷⁴ Detta motsvarar 23 procent av det normala produktionsvärdet.⁷⁵ Siffror för hela perioden pekar på för-

luster i storleksordningen 15 procent.⁷⁶ I jämförelse med de omställningssvårigheter som skulle drabba Litauen vid en omläggning av handeln till världsmarknadspriser får detta betraktas som en tämligen begränsad störning.

Hur kommer det sig då att det litauiska näringslivet kunde fortsätta att fungera trots blockaden? Till att börja med var det aldrig fråga om några heltäckande sanktioner. Järnvägens transportembargo tillämpades ytterst selektivt, och följaktligen kunde den allunionella industrins 46 viktigaste företag fortlöpande förses med bränsle och råvaror från sina respektive ministerier.⁷⁷ Dessutom fanns från början stora lager av insatsvaror hos de flesta tillverkande företag (dessa måste ju även i vanliga fall rätta sig efter leveransprincipen "never-in-time").

Många andra faktorer samverkade för att lindra blockadens effekter. Den litauiska regeringen införde bensinransonering från den 20 april⁷⁸, och tillsatte fyra dagar senare en "anti-blockad-kommission" med befogenhet att ransonera och omfördela befintliga resurser.⁷⁹ Genom kommissionens försorg organiserades snart också en rad psykologiska "genombrott", såsom framställning av tidningspapper från makulatur⁸⁰, oljeutvinning i liten skala (15 ton/dygn)⁸¹ samt istandsättande av ett nedlagt mindre vattenkraftverk.⁸²

Särskilt omtalade blev litauernas försök att etablera direkta kontakter med energi- och råvaruleverantörer i andra delar av Sovjetunionen. Störst framgång hade dessa i närområdet: med företag i Lettland, Estland, Vitryssland och Polen utväxlades ansevliga mängder bristvaror under senare delen av blockaden.⁸³ Bensin transporterades från grannrepublikerna i 200-litersdunkar på lastbilsflak. Till och med Röda armén rapporteras ha sålt drivmedel mot betalning i hårdvaluta.⁸⁴ Väsentligt mer problematiska var förbindelserna över längre avstånd, där flertalet "direkta handelsavtal" stupade på järnvägens transportblockad.⁸⁵ Några råoljeleveranser kom aldrig till stånd, trots en överenskommelse om byteshandel med ett oljedistrikt i Västsibirien (Kogalym)⁸⁶, och trots en vildvuxen ryktesflora om stora tankfartyg på väg till Klaipėda från Rotterdam eller Saudi-Arabien.⁸⁷

Med facit i hand kan man konstatera att handelssanktionerna fungerat som en katalysator för övergången till marknadsekonomi. När blockaden varat i 60 dagar hade litauiska företag redan lyckats importera för 620 milj rubel (motvarande hälften av normalt införselvärde) enbart med hjälp av "direkta förbindelser".⁸⁸ Priserna på dessa importvaror låg dock väsentligt högre än normalt⁸⁹, varför det är svårt att uttala sig om volymen. Importprisökningarna och den aktiva svartabörshandeln har i vilket fall utlöst en kraftig inflation i den litauiska ekonomin.

De externa återverkningarna av blockaden märktes tydligast av Litauens närmaste grannar. I och med att oljeraffinaderiet i Mažeikiai måste inställa driften, stördes bensinförsörjningen i Estland och Lettland, samt i Kaliningradområdet, Novgorod och Pskov.⁹⁰ Mer svårbedömda är följeffekterna för den sovjetiska ekonomin som helhet. Att det finns en multiplikatoreffekt är alldeles uppenbart, så ömsesidigt beroende som företag i olika delar av Sovjetunionen är. Den litauiske ekonomen Eduardas Vilkas hävdade i slutet av maj att de sovjetiska förlusterna var flera gånger större än de litauiska, och att de således kunde mätas "i miljarder rubel".⁹¹ När blockaden slutligen hävdes var lättnaden förmodligen lika stor i Moskva som i Vilnius.

Efter en symbolisk reträtt från Litauens sida — ett moratorium för självständigheten medan förhandlingar pågår⁹² — avvecklades samtliga blockadåtgärder i juli 1990.

Sovjetunionen hade med blockaden gett litauerna en påminnelse om deras ekonomiska sårbarhet. Men ur politisk synvinkel var det snarast Litauen som vunnit kraftmätningen. Och för Baltikum som helhet medförde Moskvas handelsembargo trots allt en rad positiva konsekvenser: (1) opinionen mobiliserades till förmån för självständighet, (2) förväntningarna på hjälp från väst blev mer realistiska, (3) den sovjetiska ledningen insåg att ekonomiska blockader inte är en bra metod, (4) utvecklingen mot marknadsrelationer fick en knuff framåt, och dessutom (5) stärktes det baltiska samarbetet. Nettoeffekten av sanktionerna blev med andra ord snarast motsatsen mot vad som varit avsikten.

De allunionella företagen

Frågan om de allunionella företagens framtid är en av de mest inflammerade i Baltikums ekonomiska dragkamp med Moskva. Ursprungligen gällde tvisten vem som skulle ha rätt att *leda* företagens verksamhet — republikernas myndigheter eller industriministerierna i Moskva? Men i takt med att marknadstänkandet vuxit sig allt starkare, och politisk självständighet blivit målet i Baltikum, har konflikten under 1990 övergått till att gälla *äganderätten* till de allunionella företagen.

Positionerna är diametralt motsatta och dessutom totalt fastlåsta. Att Sovjetunionen i en kommande förhandlingslösning skulle avstå från sin "allunionella egendom" verkar för närvarande mindre sannolikt än att man skulle vara beredd att ge Baltikum politisk självständighet.

Förklaringen till den avvisande sovjetiska hållningen kan sökas i såväl strategiska, ekonomiska som politiska faktorer. Det kan knappast råda något tvivel om att militärledningen motsätter sig ett överlämnande av örlogsbaser, luftförsvarsanläggningar, hamnar, järnvägar, kraftverk och annan infrastruktur. Och det tjugotal företag som tillverkar militär elektronik är så viktiga för unionen att det förefaller meningslöst att ens diskutera deras överförande i baltisk ägo. Även ur civil synvinkel uppfattas hamnar, järnvägar, rörledningar samt en rad specialiserade industriföretag som alltför centrala för att kunna överlätas utan allvarliga men för sovjetekonomin. Dessutom är arbetskraften inom denna del av Baltikums näringsliv till största delen ryskspråkig. Moskva ser sig som en garant för dessa människors välbefinnande — men vet också att utnyttja deras oro inför den baltiska nationalismen för egna politiska syften.

Den baltiska ståndpunkten erkänner visserligen begreppet "allunionell egendom"⁹³, men däremot inte Moskvas uppfattning att denna skulle vara identisk med hela den sektor av näringslivet som idag administreras av de centrala branschministerierna. Tvärtom menar man att i princip alla företag och all infrastruktur, utom rent militära installationer, utan

något som helst ekonomiskt vederlag skall tillfalla republikerna. På sikt hoppas man kunna privatisera en stor del av denna statsegendom.

Hur stor är då den allunionella sektorn? Antalet organisationer och företag som de baltiska republikerna vill överta har redan nämnts: 171 i Estland, runt 150 i Lettland och 146 i Litauen. Dessutom finns ett femtiotal militärt inriktade enheter som hittills aldrig tagits upp till förhandling. Men siffrorna ger lätt ett felaktigt intryck. Bland de 171 organisationer som Estland gör anspråk på, återfinns således endast ca 30 tillverkande företag.⁹⁴ Och i Litauen var det, som vi såg i avsnittet om den ekonomiska blockaden, bara 46 allunionella fabriker som försågs med bränsle och råvaror från sina ministerier. Vad listorna i övrigt innehåller är olika slags organisationer, byggnadstruster, transportföretag, hotell, konstruktionsbyråer och forskningsinstitut. Särskilt viktiga är förstås de organisationer som är förknippade med republikernas infrastruktur — järnvägen, rederierna (under dessa lyder i Sovjetunionen också hamnarna) samt energisystemet.

Den ekonomiska betydelsen av de allunionella företagen är, trots deras begränsade antal, mycket stor. I Estland ssyselsattes år 1988 knappt 17 procent av arbetskraften inom den allunionella sektorn.⁹⁵ Andelen av den producerade nationalinkomsten var 23 procent⁹⁶, och bidraget till industrins bruttoproduktion noterades till 29 procent⁹⁷. Och av den redovisade vinsten stod det Moskvastyrda näringslivet för 33 procent år 1989.⁹⁸ Ändå svarade skatteintäkterna från den allunionella sektorn inte för mer än 5,2 procent av republikens budgetmedel.⁹⁹ En betydande del av den avkastning som genereras av de allunionella företagen dras rutinmässigt in till "ägarna", dvs branschministerierna i Moskva.

I Lettland och Litauen intar den allunionella sektorn en ännu viktigare plats. Andelen av industrins bruttoproduktion ligger i dessa republiker så högt som 40 procent.¹⁰⁰

Förhandlingar om ett överförande av de allunionella företagen till republikernas ledning inleddes tidigt på hösten 1989. Trots motstånd från såväl branschministerier som

många av de berörda företagen själva, trodde uppenbarligen balterna att frågan var avgjord enbart i och med centralmaktens godkännande av ekonomiskt självstyre som princip. På annat sätt kan man knappast tolka de många seger vissa uttalanden som gjordes av baltiska företrädare vid denna tid.

”Hittills har 70 företag kunnat överföras till estnisk kontroll, om de återstående 100 pågår dragkampen ännu”, påstod IME-rådets koordinatör Liina Tõnisson i slutet av oktober 1989.¹⁰¹ I Lettland hävdade Jānis Āboltiņš en dryg vecka senare att ”44 företag redan lämnats över till republiken, och nya tillkommer så gott som varje dag”.¹⁰² Och i Litauen uppgavs 66 företag vara godkända för överlämning vid årsskiftet.¹⁰³

Klyftan mellan dessa siffror och den verkliga utdelningen illustrerar vikten av att aldrig lita på sovjetiska avsiktsförklaringar. Strax innan tillämpningsavtalet mellan de baltiska republikerna och centralregeringen undertecknades den 7 februari 1990, drogs en lång rad ”utlovade” organisationer överraskande tillbaka.¹⁰⁴ Vad som återstod var på papperet 40 företag till Estland, 51 till Lettland och 51 till Litauen.¹⁰⁵

Men inte ens så många överlämnades. Till avtalet fogades två förteckningar: en med mindre viktiga enheter som skulle överföras redan från den 1 mars 1990 (varav 21 till Estland och 23 till Lettland, sannolikt lika många till Litauen), och en lista med mer betydelsefulla företag. För de senare stipulerades ännu en förhandlingsomgång med berörda branschministerier, så att övertagandet kunde ske ”på grundval av långsiktiga överenskommelser” om leveranser, materialförsörjning, teknisk utveckling etc.¹⁰⁶

När sedan Litauen utropade sin självständighet, och både Estland och Lettland följde efter med sina deklarationer syftande mot samma mål, bröt hela processen samman. Till Estlands premiärminister Savisaar har Nikolaj Ryzjkov öppet deklarerat att han inte ser någon anledning för Sovjetunionen att uppfylla överenskommelsen, om inte Estland deltar i arbetet med att utforma ett nytt unionsavtal.¹⁰⁷ I praktiken innebär detta förstås att det inte blir något mer

överlämnande av allunionella företag. En enda riktig fabrik tycks esterna hittills ha fått överta: *Tallinna Helikassetitehas* ("Tallinns musikkasettfabrik") med runt 200 anställda.¹⁰⁸

Efter denna tummetott återstår att redogöra för centralregeringens försök att konsolidera den allunionella industrin i Baltikum. Som vanligt är det i Estland experimenten sjösätts först, även när det som här handlar om prosovetjiska grupper samagerande med Moskva.

Genom en föreskrift undertecknad av Sovjetunionens vice regeringschef Voronin, instiftades den 2 juli 1990 en "statlig branschöverskridande sammanslutning" med namnet *Integraal*.¹⁰⁹ Av Estlands regering tolkades detta som ett lömskt försök att förena republikens allunionella företag (järnvägen undantagen) i en sovjetägd jättekoncern, "helt skild från Republiken Estlands statsmakt, lagstiftning, näringsliv, penning- och bankväsende, skattesystem, prissystem samt budget".¹¹⁰ Den 5 augusti mobiliserades därför företrädare för RSFSR, Lettland, Litauen, Moskva, Leningrad och Moldavien för att skriva på ett gemensamt fördömande av sovjetregeringens åtgärd.¹¹¹ Och två dagar senare förklarade Estlands parlament att Voronins föreskrift saknade all giltighet på republikens territorium.¹¹²

Formuleringarna i den famösa föreskriften syntes verkligen ge anledning till oro. Där sades att *Integraal* skulle omfatta Estlands allunionella företag och lyda direkt under Moskva. Vidare gavs sammanslutningen rätt att anordna ett separat banksystem och driva sin egen utrikeshandel. Mest illavarslande ur estnisk synpunkt var en passus om att ingående företag skulle betala skatt direkt till unionen. Om detta applicerades på hela den allunionella sektorn skulle Estlands statsbudget gå miste om 220 milj rubel per år, eller ca 11 procent av de totala intäkterna (skattesatserna har fördubblats jämfört med 1989).¹¹³ Konstruktionen får ses som Moskvas försök att kompensera sig för esternas vägran att betala fullt bidrag till unionsbudgeten.

Om den estniska reaktionen således är lätt att förstå, bör man ändå fråga sig vad som *egentligen* dolde sig bakom den gåtfulla beteckningen *Integraal*. Rörde det sig om ett oblygt

försök att upprätta en parallell statsmakt, ett sovjetiskt holdingbolag, eller en form för ekonomiskt samarbete mellan ryskspråkiga arbetskollektiv?

Upprinnelsen tycks ha varit en kongress för Estlands prosovetiska krafter (folkvalda på olika nivåer, Interrörelsen samt OSTK), vilken avhölls i Kohtla-Järve den 26 maj 1990. Ett av besluten gick ut på att grunda en "sovnarchoz" för ekonomisk samverkan mellan de allunionella företagen.¹¹⁴ Själva sammanslutningen *Integraal* etablerades sedan i juni på en konferens som anordnades av OSTK. Syftet sades vara att förbättra den ryskspråkiga arbetarbefolkningens villkor. För att åstadkomma detta skulle *Integraal* bli organisera bostadsbyggande, förbättra utbudet inom handeln, starta joint ventures för tillverkning av konsumtionsvaror samt grunda en utvecklingsbank för nordöstra Estland.¹¹⁵ Enligt uppgift från en av grundarna var medlemskapet i organisationen frivilligt. Ännu vid mitten av augusti 1990 hade endast 11 av republikens allunionella företag anslutit sig.¹¹⁶

Även om *Integraal* omedelbart vann stöd hos centralmakten, är sanningen förmodligen att sammanslutningen bildades på lokalt initiativ. Det finns inte heller anledning att betvivla organisationens sociala välfärds mål. Samtidigt förefaller det högst troligt att vissa av initiativtagarna — framför allt den notoriskt prosovetiske generaldirektören för krigsmaterielkoncernen *Dvigatel*, Vladimir Jarovoj — medvetet sökte skapa en ekonomisk reservstruktur för den händelse att Estland skulle bli politiskt självständigt.

Efter det estniska parlamentets fördömande har det varit mycket tyst kring *Integraal*. De berörda företagen har själva valt att retirera till det ursprungliga konceptet. I september 1990 "återgrundades" därför en politiskt mindre provocerande samverkansgrupp på regional nivå. Den nya organisationen, som ännu inte fått något namn, räknade vid starten 16 allunionella medlemsföretag. Sammanslutningen skall verka "inom ramen för den Estniska republikens lagstiftning".¹¹⁷ Incidenten med *Integraal* förefaller således ha lösts till Estlands fördel. Helt säker kan man dock inte vara, eftersom unionsregeringen i slutet av oktober 1990 utfärdade

två snarlika förordningar gällande den allunionella industrin i Lettland och Litauen. Skillnaden mot *Integraal* är att man i dessa fall talar om "ombildning till aktiebolag", varvid 51 procent av aktiekapitalet skall överlåtas till arbetskollektiven. Förvaltningen av återstående 49 procent avses ske analogt med *Integraal* — i ett slags "statliga branschöverskridande holdingbolag".¹¹⁸

Ifall systemet med holdingbolag skulle inspirera Moskva att ta ett mer "aktivt ägaransvar" för sovjetiskägda företag i Baltikum, så innebär det inte nödvändigtvis något negativt för utvecklingen mot politiskt oberoende. Tvärtom kan det vara till hjälp. Om utgångspunkten ändå är att Sovjetunionen inte tänker avstå från en stor del av sin "allunionella egendom", måste det ju vara till fördel om denna förvaltas på ett regionalt förankrat och marknadsinriktat sätt. För mig framstår därför varken *Integraal* eller de sistnämnda förordningarna som något hot mot självständigheten, utan fastmer som ett förebud om en möjlig ekonomisk kompromiss.

Privatisering

Viljan att tillåta privat företagsamhet har från första början funnits med i de baltiska republikernas självstyreskoncept. Redan i "de fyras" upprop för ett "självhushållande Estland" utmålades en framtid med organisatorisk mångfald, utvidgat spelrum för kooperativen samt möjlighet att starta aktiebolag.¹¹⁹ Men ursprungligen tänkte man sig en ganska blygsam roll för den privata sektorn. Det var egentligen först hösten 1989 som idéer om *privatisering* började vinna insteg i den ekonomiska debatten. Omvälvningen i Östeuropa och den egna utvecklingen mot politisk självständighet bidrog sedan till att frågan snabbt fick högsta prioritet.

Medan "självstyre" som mål i princip är genomförbart i en planekonomisk miljö (dvs inom Sovjetunionen), svarar begreppet "systemsifte" mer mot de politiska krav som nu tagit över. Det är därför inte förvånande att privatiserings-

tanken under 1990 fått sitt största genombrott i Litauen. Men sedan följer grannrepublikerna efter i en något ovan ordning: Lettland synbarligen mest konsekvent, Estland ännu litet trevande.

Samtidigt som Estlands ledande ekonomer på senvintern 1990 var upptagna av interna strider (rörande frågan om egen valuta samt IME-projektets högskattepolitik), började en litauisk ekonomgrupp under ledning av Kazimieras Antanavičius att utarbeta ett privatiseringsprogram.¹²⁰ Impulserna kom från Polen, men även från tre amerikanska professorer som vistades i Litauen i början av året.¹²¹

Under våren och sommaren omsmältes så de gamla självstyresidéerna till en mer tidsenlig legering — med nya tillsatser av marknadstänkande och privatisering. Resultatet blev ett program för *den ekonomiska reformen i Litauen*, vilket presenterades i augusti 1990.¹²² Huvudelementen i detta reformpaket är en allmän övergång till privat företagsamhet, en jordreform, successiv utförsäljning av statliga företag, kompensation för all egendom som förlorades 1940, frisläppta priser, införande av en egen valuta, skapande av ett gynnsamt klimat för exportindustri och utländska investeringar, samt upprättande av ett socialt skyddsnät på miniminivå (något jämlikhetsmål nämns däremot inte).

Trots dessa nyliberala tongångar räknar man med att behålla en relativt stor statlig sektor i ekonomin. Målsättningen är att under de närmaste sex—sju åren privatisera inemot 60 procent av det totala realkapitalet. Vad som skiljer den litauiska ansatsen från de utförsäljningsplaner som diskuteras i Estland och Lettland, är att etablerandet av en privatägd sektor i första hand ses ur ett systemperspektiv, och inte som ett sätt att reducera befolkningens likviditetsöverskott. Det mest sympatiska inslaget är att 25—30 procent av statsegendomen skall fördelas medelst gratisutdelade *investeringscheckar*, som sedan kan användas för förvärv av aktier, rörelsekapital eller fast egendom. En ungefär lika stor del av realkapitalet skall auktioneras ut mot betalning i pengar — kontant eller på långsiktig kredit. Även utländskt kapital tillåts delta i denna del av privatiseringen.

Användandet av privatiseringscheckar torde vara det etiskt riktiga i en ekonomi där stora värdelösa rubelöverskott har koncentrerats på ett fåtal händer, och dessutom ofta tillkommit genom tämligen ljuskygga aktiviteter. I genomsnitt har varje litauer 1 900 rubel på banken.¹²³ Nästan en femtedel av kontoinnehavarna har dock tillgodohavanden på mer än 5 000 rubel.¹²⁴ Samtidigt har alla förvärvsarbetande systematiskt sugits ut av den sovjetiska staten. Löneandelen i Sovjetunionens BNP uppgår inte till mer än ca 40 procent¹²⁵, vilket är en extremt låg siffra jämfört med andra länder. Mot denna bakgrund bör man definitivt ta propagandans ord om "hela folkets egendom" som utgångspunkt vid en framtida privatisering.

Hur systemet med privatiseringscheckar i detalj skall utformas är när detta skrivs ännu inte klart. Professor Antanavičius pläderar själv för en lösning där värdet av checken skulle bli beroende av mottagarens aktiva tid i arbetslivet (han föreslår 800 rubel per år).¹²⁶ För att inte missgynna hemarbetande och handikappade har ett alternativt förslag lagts fram, där tilldelningen helt enkelt avgörs av personens ålder.¹²⁷ Det kan tilläggas att "gratischeckar" kommer att delas ut till samtliga invånare i Litauen — såväl litauer som inflyttade av andra nationaliteter.

Kompensation för förlorad egendom är endast aktuellt för dem som varit medborgare i republiken Litauen vid tidpunkten för förstatligandet (1940), samt deras ättlingar. För exillitauer är villkoret att de måste flytta tillbaka för att få rätt till ersättning. Då förlorad egendom i de flesta fall inte kan återvinnas, utgår kompensationen normalt i form av investeringscheckar.

Under den ekonomiska reformens inledande skede siktar man främst på att privatisera småföretag. En viktig målsättning är också att omedelbart genomföra en jordreform. Enligt planerna skall så mycket som 80 procent av jordbruksmarken vara överförd till privat ägo redan före årsskiftet 1990/1991.¹²⁸ För de familjejordbruk som avstyckas har en övre storleksgräns satts vid 80 hektar.¹²⁹

Tanken är emellertid inte att de befintliga stora bruknings-

enheterna med nödvändighet måste splittras upp på familjejordbruk. Till skillnad från i Lettland tycks en betydande del av Litauens landsbygdsbefolkning vara ganska tillfreds med dagens struktur.¹³⁰ Det finns dessutom ett genuint missnöje mot att "stadsbor" samt arvtagare till tidigare ägare nu kan komma och göra anspråk på jordbruksmark. En traktorförare från Kėdainiai-distriktet formulerade sannolikt den tyska majoritetens åsikt: "Nej! Rätten till jorden tillkommer endast dem som arbetat på den under alla dessa svåra år."¹³¹ Oron för jordreformen utnyttjas tacksamt av Litauens prosovjetiska kommunistparti.¹³² Inför dessa reformfientliga stämningar vågar regeringen knappast göra annat än att låta storjordbruken leva kvar. Man understryker således att alla strukturförändringar skall genomföras på frivillig väg. Bönderna kommer precis som övriga litauer att tilldelas investeringscheckar, och kan sedan själva välja hur de vill förfara. Resultatet förväntas bli att de flesta kollektiv- och statsjordbruk ombildas till aktiebolag.¹³³

Jämfört med det litauiska privatiseringsprogrammet framstår motsvarande planer i Lettland som ganska försiktiga. Hittills har reformpolitiken bäst konkretiserats i ministären Godmanis regeringsprogram, vilket presenterades för parlamentet i Riga den 18 juli 1990.¹³⁴ Åran för utformningen av privatiseringskonceptet tillfaller av allt att döma republikens ekonomiminister, Jānis Āboltiņš. Redan i början av året deklarerade denne (teknokraten Āboltiņš övertogs från den gamla regeringen), att han i och för sig inte kunde "se några gränser för privat egendom", men att "den privata sektorn måste utvidgas långsamt och metodiskt".¹³⁵

Hur klokt detta än må låta, är det svårt att begripa varför Āboltiņš ser något samband mellan privatiseringens omfattning och de "15—18 procent av realkapitalet som befolkningen idag har råd att köpa ut för sina banktillgodohavanden".¹³⁶ Tyvärr ses utförsäljningen av statlig egendom i alltför hög grad som ett sätt att dra in överlikviditet inför en kommande valutareform. Det totala privatiseringsmålet är i enlighet med detta angivet till 25—30 procent av realkapitalet under en period av 4—5 år (i beräkningen ingår då att den

privata sektorn kan utvidgas tack vare sin egen kapitalackumulation).

Bland objekt som anses särskilt lämpliga att auktionera ut nämns mindre butiker (med 3—5 anställda), restauranger, frisersalonger och liknande tjänsteföretag. Det kan även bli aktuellt att privatisera Lettlands 140 småföretag (med mindre än 300 anställda) inom industrin.

Vad som skall ske med de stora företagen är ännu höljt i dunkel. Enligt regeringsprogrammet skall dessa "denationaliseras" genom "ombildning till aktiebolag eller andelsbolag, varvid ägandet i första hand skall överföras på de arbetande".¹³⁷ Samtidigt förutses staten behålla den absoluta majoriteten av aktierna eller andelarna i en lång rad större företag (en förteckning över dessa skall göras upp senare). Även om det inte sägs rent ut, verkar det som om regeringen på denna punkt gjort gemensam sak med Lettlands nybildade industriförbund. Ordföranden för detta, Vladimirs Martinsons, har i ett upprop krävt att äganderätten till industriföretagen skall överföras på arbetskollektiven utan någon som helst betalning.¹³⁸

Det sistnämnda kanske kan tyckas radikalt, men är det inte. Martinsons uppfattning delas säkert av flertalet arbetare, men är också typisk för dagens teknosovjetiska etablissemang: med arbetarägda företag förblir den reella makten i de nuvarande företagsledningarnas händer. På den politiska skalan kan åsikten snarast betecknas som "centristisk". Intressant nog har Alberts Kauls, direktör för jordbruksfirman Adaži och den ende representanten för Baltikum i Gorbajtjovs presidentråd, framfört ett nära nog identiskt förslag i samband med diskussionen om en lettisk jordreform.¹³⁹

Till dem som kritiserat folkfrontsregeringens privatiseringskoncept hör den lettiska folkfrontens främste ekonom, Ojārs Kehris. Denne anser att den föreslagna utförsäljningen ger en alldeles för begränsad privat sektor. Enligt Kehris mening borde Lettland följa det litauiska exemplet genom att fördela den statliga egendomen till alla, exempelvis med hjälp av privatiseringscheckar. Först då skapas förutsättningar för nyföretagande och en dynamisk tillväxt.¹⁴⁰

Kanske är regeringens modell helt enkelt resultatet av en kompromiss, där teknokraterna (ledda av Āboltiņš) fått sin vilja fram beträffande privatiseringen av städernas näringsliv, medan folkfronten gått segrande ur striden om landsbygden. Den lettiska jordreformen är nämligen mycket radikal — och det lagförslag som publicerats förefaller vara betydligt mer genomtänkt än motsvarande planer i Litauen.¹⁴¹ Syftet är helt klart att återupprätta det privata familj jordbruket. Inom folkfronten ser man detta mindre som en ekonomisk fråga än som en kulturgärning för att trygga den lettiska nationens överlevnad. Reformens tidshorisont har därför satts mycket generöst, så att en verklig omstrukturering skall hinna genomföras.

Under jordreformens första fas (1990—1996) skall själva rätten till markanvändning omfördelas. Samtliga intressenter — gamla ägare och deras ättlingar, bönder som vill starta familj jordbruk, befintliga stats- och kollektiv jordbruk, t o m militären — måste därvid ansöka på lika villkor. Avgörandet sker i ett system med "jordkommissioner", som bildas i Lettlands 480 landskommuner (*pagasti*), i kretsförvaltningen och ända upp på parlamentsnivå. Först i en senare fas (från 1993 och 10—15 år framåt) avser man successivt omvandla jordbruksmarken till privat egendom. Helt gratis tilldelning förutses för tidigare ägare och deras arvtagare, samt för personer med stark lokal anknytning som vill starta familj jordbruk. Storleksgränsen för privat markinnehav har i Lettland satts vid 50 "standardhektar" (om jorden är av låg kvalitet tillåts upp till 80 hektar).

För att sammanfatta skillnaderna mellan Litauens och Lettlands planer på privatisering: den "nyliberala" litauiska ansatsen syftar till att snabbt förvandla republikens invånare till "ekonomiska subjekt" genom gratis utdelning av statlig egendom till alla och envar. I Lettland dominerar en "blandekonomisk" syn, där privata entreprenörer förväntas kunna betala, medan kollektiva ägandeformer uppfattas som en lösning inom industrin. Jordbruket utgör ett intressant undantag. På detta område förbereder man i Litauen en forcerad privatisering utan några strukturella ambitioner. Den

lettiska jordreformens tyngdpunkt ligger å andra sidan just på strukturförändringen. Även om processen därmed också måste bli utdragen i tiden, kommer den radikalaste omvandlingen av landsbygden förmodligen att genomföras i Lettland.

De pragmatiska esterna har av olika skäl kommit efter i utformandet av teoretiska privatiseringsprogram. Å andra sidan är det just i Estland som den privata företagsamheten fått bäst förutsättningar i praktiken. Redan från juni 1990 tilläts där privata affärer, restauranger och tjänsteföretag med anställd arbetskraft — enbart på grundval av ett enkelt regeringsbeslut. Med undantag för livsmedel och ett fåtal andra varor tillämpas i denna sektor helt fri prissättning.¹⁴²

Huvudproblemet för de 300 estländare som redan första månaden anmälde intresse att starta privata rörelser, var enligt deras egen uppfattning att komma över lämplig utrustning och lokaler.¹⁴³ Botemedlet för detta är en regelrätt privatisering av befintliga butiker och småföretag. Ett sådant steg förbereds också av den estniska regeringen.¹⁴⁴ Processen väntas ta två—tre år, och omfattar även mindre företag inom industrin. Av någon anledning väjer man dock för att sälja ut byggnader och annan fast egendom. Enligt det lagförslag som förelåg i augusti 1990 skulle enbart omsättningstillgångar och inventarier kunna överlåtas i privat ägo, medan lokalerna skulle arrenderas av staten.¹⁴⁵

I början av oktober 1990 offentliggjorde Estlands regering sitt första långsiktiga privatiseringsprogram.¹⁴⁶ Dokumentet ger förvånansvärt få konkreta besked, vilket kan bero på att man sökt tillgodose nästan alla politiska inriktningar på samma gång. Det övergripande målet sägs vara att privatisera 50—60 procent av realkapitalet under en period på 5—6 år. I princip skall detta ske genom utförsäljning mot betalning samt i form av kompensation för all egendom som konfiskerats efter 1940 (det senare är en eftergift åt Estlands kongress). Hur detta i praktiken skall genomföras är ännu tämligen oklart. Under den första etappen (1990—1992) begränsas utförsäljningen till vad befolkningen har råd att förvärva med hjälp av sina banktillgodohavanden.¹⁴⁷ Program-

met är på denna punkt identiskt med regeringens tidigare presenterade planer på privatisering av butiker och småföretag.

Egen valuta

Att ersätta den värdelösa rubeln med en egen valuta blev tidigt ett estniskt favoritprojekt. I självstyresprogrammets urversion från hösten 1987 talade man faktiskt om en "konvertibel rubel".¹⁴⁸ Men på mindre än ett år uppnåddes samstämmighet om att Estland borde återinföra kronan (*kroon*) som republikens betalningsmedel.¹⁴⁹ I och med detta hade frågan om penningssystemet även fått en politisk betydelse. För de flesta ester var IME-programmet vid denna tid något ganska abstrakt, men när drömmen om "riktiga pengar" (som delas av alla sovjetmedborgare) kläddes i nationaldräkt förvandlades strävan efter ekonomiskt självstyre till var mans angelägenhet.

Medan Edgar Savisaar varit den drivande kraften bakom det estniska självstyreskonceptet i allmänhet, är det Rein Otsason som mer än någon annan missionerat om den egna valutans välsignelser. Detta har Otsason gjort så framgångsrikt att han inte bara övertygat sina egna landsmän och de baltiska grannrepublikerna (samarförstånd med Lettland och Litauen uppnåddes efter överläggningar i Riga, i september 1988¹⁵⁰). Förslaget har dessutom vunnit anhängare i andra sovjetrepubliker — åtminstone Ukraina, Vitryssland och Georgien överväger i likhet med balterna att frånga rubeln och införa sina egna valutor.¹⁵¹

Det är sannerligen inte svårt att inse varför ett perspektiv med flera parallella myntsystem väcker sådan anstöt i Moskva. För alla dem som arbetar med att reformera *hela* sovjetekonomin framstår balternas strävan efter monetär avgränsning som ytterst kortsynt. Som en radikal ekonom uttryckt saken: "Vi är femton republiker och av detta vill vi ha en marknad. Därför är det nonsens att ge republikerna självständighet med egna valutor."¹⁵² Även Gorbatsjov per-

sonligen har i ett presidentdekret tagit avstånd från unionsrepublikernas planer på att inrätta separata penningssystem.¹⁵³

Hur har då Otsason argumenterat för den estniska kronan? Huvudlinjen är att ekonomiskt självstyre i praktiken blir meningslöst om inte Estlands regering kan föra en självständig penningpolitik.¹⁵⁴ Detta är i högsta grad ett giltigt argument. Underskottet i Sovjetunionens statsbudget har under hela 1980-talet finansierats med enorma lån i centralbanken, dvs genom "sedelpressarna". I takt med att marknadsmekanismerna börjar verka stiger inflationen snabbt. De kvarvarande obalanserna är dessutom så stora att det vore en hopplös uppgift att sanera enbart Estlands ekonomi, om den inte kunde avskärmats från unionen.

Själva detta avskärmande har tillika presenterats som ett mål i sig, nämligen för att skydda den estniska konsumtionsvarumarknaden för den utbredda "varuturismen" ifrån Leningrad, Pskov och andra sämre lottade ryska områden.¹⁵⁵ För majoriteten av ester och övriga sovjetmedborgare — såväl fackekonomen som lekmän — har just skyddsmotivet framstått som den verkliga finessen med en egen valuta.

Det tredje argument som använts är att en estnisk krona relativt enkelt skulle kunna göras partiellt konvertibel mot västliga valutor.¹⁵⁶ Och detta skulle i sin tur kraftigt underlätta Estlands handel med väst.

Som en röd tråd genom Rein Otsasons många framträdanden i valutafrågan löper hans försäkran om att den estniska kronan enbart är en ekonomisk, och inte en politisk angelägenhet. Att införa egen valuta, underströk han i december 1989, "betyder absolut inte, vilket vissa kamrater i Moskva (och inte bara där) hävdar, en 'avsöndring' från unionen. Pengar utgör en synnerligen ekonomisk företeelse".¹⁵⁷ I konsekvens med detta har han också beskrivit kronan som en *tillfällig lösning*, i väntan på att sovjetekonomin stabiliseras och rubeln kan göras konvertibel.¹⁵⁸

I december 1989 beslöt den estniska regeringen att gå på Otsasons linje och införa en egen valuta redan i slutet av 1990.¹⁵⁹ Motivet var i första hand att skydda den estniska

marknaden. Valet stod mellan två alternativa förslag: dels att gå direkt på en estnisk krona (Otsason), dels att avvakta med detta och i stället tillfälligt införa ett slags kupongvaluta — ”estniska certifikat” — vari en del av befolkningens inkomster skulle betalas ut (Savisaar).¹⁶⁰ Att frågan avgjordes till kronans fördel innebar förstas samtidigt en personlig revansch för Rein Otsason. Som tidigare nämnts hade denne ett halvår tidigare tvingats lämna sin post som ordförande för den estniska plankommissionen, och då ersatts av just Edgar Savisaar. Nu utsågs i stället Otsason till chef för den nybildade riksbanken, *Eesti Pank*, och gavs stor frihet att lösa de praktiska problemen kring kronans introduktion.

Efter en pristävling om sedlarnas och myntens utseende¹⁶¹, vidtog så förhandlingar med en rad västliga sedeltryckerier. Avtal om tryckning träffades den 12 april 1990 med ”en företrädare för en utländsk firma — en herre i medelåldern, som talade utmärkt engelska.”¹⁶² Totalt uppges beställningen omfatta 108 milj sedlar, till en kostnad av 2,5 milj USD. Denna sedelmängd beräknas räcka i två—tre år. Var tryckningen skall ske håller dock esterna hemligt. Av allt att döma blir det inte på Tumba bruk (vilket ryktet gjort gällande), utan snarare i USA eller Kanada.¹⁶³

Så långt, allt väl. Men i övrigt finns det anledning att ifrågasätta de planer som dragits upp. För det första har hela frågan om egen valuta kommit att politiseras på ett mycket olyckligt sätt. Självklart utgör kronan en politisk faktor i just den bemärkelse som Otsason så ihärdigt förnekat, nämligen som ett instrument i frigörelsen från Moskva. Men i den politiska striden inom Estland har projektet dessutom utnyttjats som slagträ av såväl den gamla regeringen (idag Toome-Otsason-falangen ”Vaba Eesti”) som av kretsen kring folkfronten och Edgar Savisaar.

Att valutareformen över huvud taget beslutades berodde förmodligen på att Indrek Toomes regering desperat sökte vinna trovärdighet inför det förestående valet i mars. Som övergångsdatum från rubel till kronor bestämdes, med publikfriande symbolik, 24 december 1990. I och med att Edgar Savisaar bildade regering efter folkfrontens seger i valet,

kom emellertid frågan om egen valuta i ett annat läge. Snart beskyllde de båda lägren varandra för att inte agera tillräckligt kraftfullt för kronans införande.¹⁶⁴ Och i slutet av juni 1990 vände sedan plötsligt folkfrontsregeringen 180 grader och lät Estlands "president" Arnold Rüütel skjuta upp valutareformen på obestämd tid. Först i mitten av november 1990 förutsågs en omarbetad version av programmet för övergång till egen valuta kunna läggas fram.¹⁶⁵

Alldeles oavsett Savisaars bevekelsegrunder var detta förmodligen ett riktigt beslut. Den estniska krona som Otsason tänkt införa skulle till en början knappast ha kunnat fullgöra fler funktioner än de föreslagna "estniska certifikaten". Någon tullgräns planerades inte, och i handeln med övriga Sovjetunionen skulle kronan och rubeln vara värda exakt lika mycket. Endast för tillresande sovjetmedborgare talades om flytande växelkurs för att jämna ut varuflödet i den privata gränshandeln. Någon inflationsbekämpande funktion skulle valutareformen av allt att döma inte få. Befolkningens kontanter och banktillgodohavanden i rubel skulle växlas in till kronor helt utan begränsningar — enligt den mest avancerade varianten till kursen 1,1:1 ("eftersom kronans köpkraft blir något större än rubeln"), men mer sannolikt en rubel för varje krona. Varken löner eller priser förutsågs egentligen påverkas av omläggningen.¹⁶⁶

Så en kort sammanfattning av planerna på att införa egna valutor i de båda grannrepublikerna. Fram till helt nyligen förefaller såväl Lettland som Litauen närmast ha varit inställda på att vänta och se hur valutareformen skulle avlöpa i Estland. Centralbanker har dock under våren 1990 etablerats i både Riga och Vilnius. Och när nu frågan om politisk självständighet blivit aktuell, har man på allvar börjat förbereda en övergång till *lats* respektive *litas* senast under 1992. Liksom i Estland har de lettiska och litauiska regeringarna klart deklarerat att småspararnas tillgångar under inga omständigheter kommer att konfiskeras.¹⁶⁷

För en utomstående betraktare är det svårt att förstå denna hänsyn till bankspararna. I huvudsak står rubeltillgångarna inte på banken för att trygga innehavarnas ålderdom,

utan därför att det helt enkelt inte går att omsätta pengarna i varor. Det är alltså i stor utsträckning fråga om ett ofrivilligt sparande. Varför skall dessa värdelösa rubelanhopningar nu plötsligt tillåtas påverka privatiseringsprocessen och det framtida ägandet, alternativt bytas in mot baltiskt mynt med ökad inflation som följd?

Det bästa för Baltikums ekonomi vore sannolikt att genomföra en "hård" valutareform, och vänta med denna tills republikerna uppnått politisk självständighet. Både tullgräns och riksgräns mot Sovjetunionen är helt nödvändiga förutsättningar. Dessutom bör endast en ytterst begränsad mängd rubel växlas in (återstoden kan antingen frysas på bankkonton eller konfiskeras, beroende på politiskt mod). I gengäld borde alla medborgare kompenseras med privatiseringscheckar av litauisk modell. Full konvertibilitet för de baltiska valutorna torde kunna åstadkommas omedelbart, förutsatt att man inför ett system med "clean floating" — dvs helt flytande växelkurs gentemot omvärlden (i ett sådant system behövs ingen valutareserv, eftersom betalningsbalansen per definition alltid är noll). Handeln med Sovjetunionen skulle hur som helst behöva avräknas till världsmarknadspri-ser. Vad jag nu beskrivit är självfallet en chockterapi. Levnadsstandarden skulle under ett övergångsskede falla dramatiskt, men det torde å andra sidan vara en oundgänglig konsekvens ifall balterna menar allvar med sitt tal om självständighet.

Framtida ekonomisk politik

Energibrist, råvarubrist, brist på kunskap, brist på konvertibel valuta och brist på investeringsvilligt kapital. Därtill en omställningskris, då arbetslösheten riskerar att stiga dramatiskt och realinkomsterna i värsta fall kan reduceras med 30 å 40 procent. Så ser den ekonomiska verkligheten ut för ett självständigt Baltikum. Först efter fyra—fem år kan man hoppas på att ekonomin stabiliserats och tillväxten åter kan ta fart. Risker för att de sociala konflikterna eskalerar under

denna tid är uppenbar. Att förklara för den ryskspråkiga minoriteten varför just den skall betala priset för balternas "extremism" är ett förstagrådigt pedagogiskt problem, i synnerhet som balterna själva inte förstått vad som väntar dem.

Mot denna bakgrund bör man nog inte fästa alltför stort avseende vid de baltiska politikernas framtidsplaner såsom de tar sig ut idag. Antingen stupar genomförandet på sovjetiskt motstånd (självständigheten dröjer), eller så kommer den ekonomiska krisen i samband med Baltikums utträde ur Sovjetunionen att fördröja utvecklingen så länge att både problem och lösningar hinner anta en annan form.

Trots detta kan det vara intressant att ta del av vissa grundläggande visioner. Hela självstyrestanken bottnade ju ursprungligen i att sådant som under sovjetisk tid blivit fel (planeekonomin, industrialiseringen, invandringen, miljöförstörelsen) skulle ställas till rätta igen. Alltså formulerades i det estniska IME-programmet mål som: marknadsekonomi, ekonomisk tillväxt, privat äganderätt, småföretagsamhet, småskalighet, lokalt inflytande, mångfald, valfrihet, ökat handelsutbyte med väst, satsning på jordbruket, begränsning av invandringen, social välfärd, ambitiös kulturpolitik, reformerat utbildningssystem, resurssnålhet samt ekologiskt ansvar.¹⁶⁸ Tongångarna i Lettland och Litauen har varit nära nog identiska.

Ambitionerna spretar således i många riktningar. Faran ligger givetvis i att försöka uppnå alla dessa mål på en och samma gång. Tyvärr finns redan idag en tendens att inteckna välfärden innan den skapats. När de nytillträdda baltiska regeringarna utfärdar löften om sociala skyddsnät och kompensation för prishöjningar¹⁶⁹ menar de förvisso väl, men de kan inte sägas vara särskilt trovärdiga. Den ryske direktören för *Baltijets* i Narva har här åter en poäng:

"Jag är övertygad: idag kan (Estlands) regering inte ge någon enda människa några som helst sociala garantier, inte ens till de allra fattigaste skikten — republikens budget tillåter det inte. Därför är människans arbete hennes enda sociala garanti."¹⁷⁰

Till detta kan tilläggas att *ägandet* också kunde utnyttjas som socialt skyddsnät, nämligen om privatiseringspolitiken i första hand inriktades på att ge *samtliga* invånare del av den statliga egendomen. Den som inte ville bli privat företagare, jordbrukare eller aktieägare skulle enkelt kunna avyttra sin del av kakan mot kontant betalning.

De ryskspråkigas oro inför de förestående förändringarna måste dessutom tas på allvar. I den mån de allunionella företagen kan lösa sina egna ekonomiska och sociala problem, exempelvis genom samverkan i regionala organisationer av typen *Integraal*, är detta något som borde uppmuntras snarare än fördömas av dem som strävar efter baltisk självständighet.

Drömmen om den sociala välfärdsstaten är dock starkt förankrad hos de flesta balter — särskilt påfallande i de båda "nordiska" republikerna Estland och Lettland. Det är således ingen slump att IME-gruppen kring Edgar Savisaar till en början siktade på en högskattepolitik. Med den skattelagstiftning som förbereddes i början av 1990 skulle det totala skattetrycket ha hamnat på ca 43 procent av Estlands BNP, vilket kan jämföras med 36 procent år 1989.¹⁷¹ Efter hård kritik från liberaler och mer marknadsorienterade kretsar (däribland "Vaba Eesti") retirerade dock Savisaar.

När den estniska folkfrontsregeringen i april började sammanställa sitt ekonomiska program, blev målsättningen i stället att sänka skattekvoten till ungefär 30 procent.¹⁷² Ett konkret steg i denna riktning togs med förslaget till ny inkomstskattelag, vilket lades fram i slutet av juni 1990. Den progressiva skatteskalen omfattar fyra steg: 0 procent (upp till 1 200 rubel per år), 16 procent (1 201-3 600 rubel), 24 procent (3 601-12 000 rubel), samt 33 procent (inkomster över 12 000 rubel per år). För de flesta inkomsttagare förutses därmed en marginalsatt om endast 16 procent.¹⁷³

Under våren och sommaren 1990 har den estniska regeringens ekonomiska planer stegvis anpassats till verkligheten. Den verkligt stora frågan är nu prispolitiken. Att marknadstänkandet förr eller senare måste nå även detta område har länge varit uppenbart. Processen skyndades på när det

sovjetiska finansministeriet vid halvårsskiftet drog in de centrala subventionerna av fisk, bröd samt vissa andra livsmedel.¹⁷⁴ Eftersom Estlands statsbudget redan var underbalanserad med ca 100 milj rubel (6 procent), valde regeringen Savisaar att vältra över prishöjningen på konsumenterna.

Nästa steg blev att eliminera livsmedelssubventionerna även ur Estlands egen budget. Den 15 oktober 1990 chockhöjdes därför priserna på kött och mejeriprodukter med mellan 50 och 400 procent (genomsnittet låg på över 100 procent). Genom denna åtgärd befriades republikens budget från en utgiftspost på omkring 400 milj rubel per år. Mer än tre fjärdedelar av detta belopp kommer att utbetalas som kompensation till pensionärer, studenter och barnfamiljer.¹⁷⁵

Ytterligare prishöjningar är att vänta i Estland under 1991, eftersom prissystemet successivt avregleras. Att släppa priserna helt fria tycks den estniska regeringen emellertid ännu inte vara mogen för.¹⁷⁶ Mindre försiktiga är man då i Lettland och Litauen, där statens kontroll över prisbildningen i princip skall avskaffas från 1991.¹⁷⁷

De baltiska republikerna införde i oktober 1990 en tullgräns mellan varandra och mot resten av Sovjetunionen.¹⁷⁸ Detta kontroversiella steg utlöste naturligtvis negativa reaktioner både i Moskva och bland den ryskspråkiga befolkningen i gränsområdena. Särskilt häftiga var protesterna i estländska Narva.¹⁷⁹ Ändå står balterna kvar vid sitt beslut, vilket uppfattas som en förutsättning för att kunna införa egen valuta och stabilisera hemmamarknaden.

Att döma av de senaste årens debatt kommer de baltiska republikerna i framtiden att föra en näringspolitik med starkt nationella förtecken. Något annat val har de för övrigt knappast. Det mesta talar idag för att den allunionella industrin även framledes kommer att kontrolleras av Sovjetunionen. Prioriterade sektorer blir därför tillverkning av konsumtionsvaror, lätt industri, jordbruk, livsmedelsförädling och turism. Dessa näringsgrenar ställer låga krav på importerade råvaror, anses relativt miljövänliga, är geografiskt väl utspridda samt sysselsätter en låg andel invandrad arbets-

kraft. Parallellt förespråkas en satsning på privat småföretagsamhet, och inom jordbruket en övergång till familjejordbruk. En tredje huvudriktning blir förstås en allmän omorientering från öst till väst, i fråga om ekonomiska förbindelser, kultur och samhällsliv i stort.

Några mer omfattande statliga insatser kan under de närmaste åren inte förväntas ens på dessa områden. Det mest sannolika framtidsscenarioet är att självständigheten åtföljs av en flerårig ekonomisk kris — med stor arbetslöshet, fallande produktion och kraftiga importtätstramningar som följd. I jämförelse med den allmänna sovjetiska krisen blir recessionen i Baltikum förmodligen djupare, men samtidigt betydligt mindre utdragen (det kanske är fråga om fem års svårigheter i stället för tjugofem). På kort sikt är bristen på råvaror och inhemska energitillgångar det allra största problemet. Prognosen på längre sikt får trots detta sägas vara mycket god. Befolkningens initiativkraft och kulturella västorientering gör att förutsättningarna för ett systemskifte är väsentligt bättre än i resten av Sovjetunionen.

Om Baltikum skall klara anpassningen till marknadsekonomi fordras en uttalat exportinriktad utvecklingsstrategi. Det gäller också att så snabbt som möjligt locka till sig västligt kapital. I Estland förbereds nu lagstiftning som skall ge utländska företag rätt att äga mark och annan fast egendom i republiken¹⁸⁰, och för handeln med omvärlden är målet att öka västandelen från dagens 2 procent till minst en tredjedel i slutet av 1990-talet. Under innevarande årtionde räknar esterna med att koncentrera alla krafter på att utvidga förbindelserna med Sverige, Finland, Danmark, Lettland, Litauen, Polen och Tjeckoslovakien. Först någon gång efter år 2000 kan det bli aktuellt att på allvar försöka integrera Estland i den västeuropeiska ekonomin.¹⁸¹

Vad kan då Baltikum exportera till väst? Strängt taget inte mycket, som läget är idag. Den värdefullaste tillgången är arbetskraften, utrustad med låga löner och en stor dos entusiasm. Legotillverkning för västliga företag torde därför höra till de verkligt intressanta möjligheterna. I detta sammanhang inställer sig genast frågan om den baltiska lönenivån.

Att översätta priser och löner i rubel till västvaluta är en meningslös operation. Om en baltisk industriarbetare idag kanske tjänar 300 rubel i månaden, innebär detta varken 300 kronor (turistkursen) eller 3 000 kronor (officiell kurs) omräknat i svenska pengar. Ett bättre riktvärde är då det belopp *i västlig valuta* som en yrkesskicklig baltisk arbetare skulle acceptera som månadslön. Enligt ordföranden för Lettlands industriförbund, Vladimirs Martinsons, skulle ett erbjudande om 100 dollar (600 kronor) i månaden av de flesta letter uppfattas som mycket attraktivt.¹⁸²

Martinsons har också värderat Lettlands exportmöjligheter i fem olika kategorier, ordnade i stigande fördelaktighetsgrad.¹⁸³ Beskrivningen äger giltighet även för Estland och Litauen. Försedd med en sju punkt (om turism) samt mina kommentarer ser klassificeringen ut så här:

- *Råvaror*. Lättast att exportera, men ger minst valutaintäkter. Utbudet begränsat: sand, grus, kalksten, virke, trävaror, jordbruksråvaror (t ex lin).
- *Arbetskraft*. Billig och välutbildad, kan utnyttjas för utländska investeringar samt för legotillverkning (materialförsörjning måste emellertid ordnas från väst).
- *Färdigvaror*. Ytterst lite kan idag säljas på världsmarknaden. Undantag finns dock, bl a möbler, tyger och vissa enklare metallvaror. Även livsmedelsexport skulle kunna bli intressant på sikt om gränsskyddet avvecklades i Sverige. Allmänt gäller att utförseln av förädlade varor måste expandera kraftigt om Baltikum skall kunna bygga upp ett ekonomiskt välstånd.
- *Teknologiexport*. Överlag är möjligheterna utomordentligt små, men det finns vissa teknologier där de baltiska republikerna varit ledande inom Sovjetunionen.
- *Intellektuella produkter*. Stor potential, särskilt vad gäller dataprogram, design av kläder och möbler (på designområdet är speciellt Estland framstående).
- *Turism*. Också mycket god potential, men detta förutsätter enorma investeringar i miljövård, hotell, vägar och annan infrastruktur.

När det blir aktuellt för Sverige att fundera över biståndsprojekt i Baltikum, bör dessa om möjligt väljas så att exportförmågan utvecklas på ett fördelaktigt sätt. Detta utesluter inte investeringar i miljöförbättrande åtgärder — tvärtom kan sådana genom turismen ge en alldeles särskilt värdefull multiplikatoreffekt. Och en annan effektiv hjälpinsats vore att bekosta unga balters utbildning inom områden som industri-, textil- och möbeldesign.

Erfarenheterna av 50 års sovjetmakt och planekonomi gör att de baltiska republikerna nu söker lösningar i motsatt riktning. Småskalighet och mångfald blir därför huvudprinciperna även inom industripolitiken. I Estland försöker man gynna småföretagsamheten genom att utveckla en stödjande infrastruktur på lokal nivå (marknadsrådgivning, bokförläggning, juridik, finansiering etc).¹⁸⁴ Även här borde Sverige kunna göra en betydelsefull insats. Förutom kunskapsöverföring skulle man kunna tänka sig hjälp med att organisera ett system av ”utvecklingsfonder” i de baltiska republikerna.

I detta sammanhang kan även nämnas att det finns planer på att etablera en ekonomisk frizon i nordöstra Estland. Initiativet kommer i detta fall från den ryskspråkiga staden Narva. Projektet stöds klokt nog av den estniska regeringen.¹⁸⁵ Om frizonen blir verklighet, och lyckas attrahera utländskt kapital, kan den förmodligen bidra till att minska motsättningarna mellan ester och ryssar i frågan om politisk självständighet.

Trots den allmänna inriktningen på småskalighet har det redan hunnit samlas en liten flock ”vita elefanter” i form av stora kapitalkrävande industriprojekt. Anledningen är den ständiga blockadsituation som balterna med viss rätt anser sig leva i. Bensinbristen har således tvingat Estlands regering att börja undersöka möjligheten av att anlägga ett eget oljeraffinaderi, eller åtminstone en importhamn för oljeprodukter.¹⁸⁶ I Lettland projekteras ett nytt massa- och papperskombinat för att ersätta det miljöfarliga bruket i Sloka.¹⁸⁷ Och för en närliggande framtid, kring år 2000, ventileras faktiskt planer på att anlägga ett kärnkraftverk i Estland.¹⁸⁸ En sådan investering skulle republiken omöjligen kunna kla-

ra på egen hand, så i detta fall förutses samverkan med Lettland inom ramen för den "baltiska gemensamma marknaden".

Mot en baltisk marknad?

Ännu finns inte mycket att säga om den baltiska marknaden, utom att den egentligen inte existerar. Oavsett hur man väljer att tolka begreppet är det fråga om en framtidsvision. Någon *marknadsekonomi* finns inte än. Men den håller på att växa fram. Som ett konkret exempel kan nämnas att den lätta industrin i Estland under 1991 bara kommer att få hälften av sina råvaror genom de traditionella, administrativa kanalerna.¹⁸⁹

I en annan bemärkelse utgör Baltikum en *potentiell marknad* med nästan 8 milj invånare. En svensk tillverkare av lantbruksmaskiner lär faktiskt ha klagat över att LRF, med sina insamlingar av begagnade maskiner till de baltiska familjejordbruken, *förstörde marknaden* för dem som ville sälja nytillverkat.¹⁹⁰ Uttrycker man sig så har man inte förstått de baltiska republikernas problem — ingen har ju gjort så mycket för att *skapa en framtida marknad* för nya jordbruksmaskiner som just de svenska bönderna och LRF.

Ytterligare en ekonomisk vision har under 1990 fått konturer som *den gemensamma baltiska marknaden*. Vad är då detta, kan man undra. Svaret är: ett samarbetsprojekt som till sin ambitionsnivå ligger någonstans i skärningen mellan planekonomiernas SEV, Romfördragets EEC och det löst sammanknutna EFTA. Men skalan är mindre, och vägen till målet oerhört mycket längre. Några likheter med EG, som vi känner det idag, finns naturligtvis inte alls. Utvecklingspotentialen förefaller dessutom rätt begränsad, eftersom de baltiska ekonomierna är alltför lika för att på ett meningsfullt sätt kunna komplettera varandra.

Initiativet till "den baltiska marknaden" kom från folkfronterna, och inte från de tre republikernas regeringar. Huvudlinjerna drogs upp den 8—9 september 1989, på ett möte

i den litauiska staden Panevėžys.¹⁹¹ Tanken var att skapa ett organ för ömsesidig koordinering av ekonomiska planer under perioden 1990—1992 (ungefär som SEV), för att sedan från 1993 successivt utveckla samarbetet till en ”gemensam marknad”.

På regeringsnivå manifesterades planerna för första gången 19 oktober 1989, då de dåvarande baltiska premiärministrarna (Toome, Bresis och Sakalauskas) samlades i Riga för att diskutera ekonomiskt samarbete i praktiken.¹⁹² Bland annat dryftades vid detta möte ett förslag om att inrätta handelsrepresentationer för grannrepublikerna i Tallinn, Riga och Vilnius. Detta skulle möjliggöra direkta bytesaffärer med knappa råvaror, utan att behöva gå den tunga omvägen över Moskva.¹⁹³

Några mer substantiella steg mot en ekonomisk integration togs därefter inte förrän i samband med Litauenkrisen och den sovjetiska blockaden. I gengäld väcktes då den baltiska marknaden till liv ”tre år för tidigt”, som en baltisk solidaritetsgest med det belägrade Litauen. Födelsedatum blev den 12 april 1990, platsen Vilnius. Fördraget undertecknades av Estlands, Lettlands och Litauens premiärministrar och trädde formellt i kraft när parlamenten ratificerat det i maj. Giltighetstiden sträcker sig i första hand till år 2000.¹⁹⁴

Målsättningen är att stegvis utveckla ”den baltiska marknaden” till en tvättäkta gemensam marknad, med rörelsefrihet för varor och kapital (dock ej arbetskraft), samt en koordinerad handelspolitik. Avsikten är vidare att integrera näringslivet genom statlig styrning och frivilligt samarbete inom olika branschorgan. Organisationens högsta beslutande församling blir det *Baltiska samarbetsrådet*, vilket skall ha sitt säte i Riga. Den exekutiva ledningen överläts till en ständigt arbetande kommission.

Ingen av dessa institutioner har ännu hunnit etableras. Samarbetet inom den baltiska marknaden har trots detta tagit fart, genom undertecknande av olika protokoll på ministernivå. Det första konkreta resultatet var ett jordbruksprotokoll (april 1990), sedan följde ett energiprotokoll (juni

1990) och ett materialförsörjningsprotokoll (augusti 1990).¹⁹⁵ På företagsnivå har dessutom ett avtal om industrisamarbete slutits mellan de tre republikernas sågverkskoncerner (augusti 1990).¹⁹⁶

Till den baltiska marknadens inrättningar hör slutligen också ett par finansiella organ, vilka med tiden kan komma att visa sig värdefulla. Den ena har döpts till *De baltiska republikernas finansiella fond*, och skall bildas genom att parlamenten avsätter budgetmedel i rubel. En av fondens uppgifter är att finansiera samarbetsrådets löpande verksamhet. Än viktigare är dess potentiella roll som nödhjälpsfond, ifall någon av republikerna åter skulle bli utsatt för ekonomiska sanktioner.¹⁹⁷

Betydelsen av den andra finansinstitutionen kan knappast överdrivas, trots att den ännu bara befinner sig på planeringsstadiet. Förslaget om att bilda en *Baltisk investeringsbank* är förankrat i Vilniusfördraget, och därmed har balterna i förbifarten skapat ett utmärkt brohuvud för framtida västligt utvecklingsbistånd. Banken skall vara öppen för utländska delägare — förhoppningarna står främst till de nordiska länderna samt Kanada och USA. Minst 2 mrd USD behövs emellertid som startkapital. Tanken är att kreditgivningen sedan skall utformas som "hjälp till självhjälp" på kommersiella villkor.¹⁹⁸

Hur den baltiska marknadens relationer till den sovjetiska ekonomin kan komma att se ut är förstås en öppen fråga. Lite utanför ramen faller de bilaterala samarbetsavtal som i augusti och september 1990 ingåtts mellan Litauen och RSFSR¹⁹⁹, Lettland och RSFSR²⁰⁰, Lettland och Tadzjikistan²⁰¹, samt mellan Estland och Leningrad²⁰². Dessa avtal "över huvudet på Moskva" fyller självfallet en viktig psykologisk och politisk funktion, men det ekonomiska värdet får nog anses vara ganska ringa. I huvudsak innebär de att republikerna förbinder sig att behålla handelsutbytet på nuvarande nivå, men hur detta skall gå till när den ekonomiska reformen ger företagen frihet att agera på egen hand är det ingen som vet.

Vari ligger då det baltiska dilemma? Vad är det egentligen som står i vägen för våra Östersjögrannars längtan efter politiskt och ekonomiskt oberoende?

Som framgått av denna studie är Estland, Lettland och Litauen åtminstone ur inrikespolitisk synvinkel redan idag fullt mogna för självständighet. På mindre än tre år har de baltiska folken lyckats avsovjetisera sig i praktiken, och historiens tråd har åter knutits samman där den så brutalt klipptes av i juni 1940.

Väsentligt mer problematiska är dock de ekonomiska förutsättningarna för självständighet. Priset för att lämna Sovjetunionen kommer under en övergångsperiod att bli mycket högt, men knappast så högt att inte de flesta balter ändå skulle vara beredda att betala det.

I ett längre tidsperspektiv har de baltiska staterna — trots ekonominns nuvarande efterblivenhet och bristen på råvaror och energi — stora möjligheter att bygga upp ett välstånd på västeuropeisk nivå. En underlättande faktor är balternas delaktighet i det västerländska kulturarvet, med dess traditionella betoning av individen framför kollektivet, samt flit och företagsamhet.

Nej, det baltiska dilemma ligger trots allt inte i konflikten mellan inrikespolitik och ekonomi. Beroendet av Sovjetunionen är visserligen extremt stort, och omställningskrisen kommer att bli ytterst kännbar, men dessa problem är ändå av övergående natur. Det enda verkliga hindret för Baltikums självständighet finns i perestrojkans huvudstad Moskva.

För att Estland, Lettland och Litauen åter skall kunna inta sin plats bland Europas suveräna stater räcker det tyvärr inte med perestrojka. När detta skrivs, i november 1990, finns det absolut *ingenting* som tyder på att reformatorn Gorbatsjov skulle vara beredd att låta Baltikum gå samma väg som Östeuropa. Alla de "samtal" och "förhandlingar", som förts mellan Sovjetunionens ledning och de baltiska republikerna sedan våren 1990, tycks från Moskvans sida

enbart ha som mål att blockera ytterligare utbrytningsförsök. Det förefaller som om syftet helt enkelt vore att vinna tid till dess att den ekonomiska reformen och det nya unionsavtalet, i Moskväs ögon, eliminerar behovet av självständighet.

Inte heller kan de baltiska nationerna ställa sina förhoppningar till väst. Händelseutvecklingen i samband med Litauenkrisen våren 1990 — då det fortfarande kanske fanns en viss möjlighet att sätta Sovjetunionen under press — uppenbarade hur lite USA:s stöd för Baltikums självständighet i realiteten är värt. Även Europas stormakter satsar helhjärtat på Gorbatsjov, trots att denne numera framstår som en ganska konservativ politiker på den sovjetiska skalan. Det är egentligen bara Polen, Tjeckoslovakien och de nordiska länderna, med Sverige och Danmark i spetsen, som visar ett aktivt intresse för den baltiska frågan.

Ändå tror jag faktiskt man kan utgå från att Estland, Lettland och Litauen kommer att uppnå full självständighet före sekelskiftet. Hoppet står till det som kommer efter perestrojkan. Om den ryska utvecklingen mot demokrati inte avbryts med våld — genom en militärkupp mot, för eller kanske t o m av Gorbatsjov — så kommer sovjetimperiet inom bara några år att kollapsa i själva centrum. Och det är sannolikt först då som de icke-slaviska folken i periferin får möjlighet att välja sin egen väg.

Men det gäller fortfarande att övertyga de ryska demokraterna om att de baltiska republikerna utgör ett ockuperat område. Häri ligger en viktig viktig uppgift för de nordiska länderna, Polen och Tjeckoslovakien. Frågan om Baltikums frihet måste föras upp på den internationella dagordningen, och framför allt då i ESK-sammanhang. Syftet bör inte vara att förhandla med Sovjetunionens nuvarande ledning. Ärendet måste i stället drivas långsiktigt och pedagogiskt, för att nå förståelse bland de demokratiska politiker som inom en relativt snar framtid kan komma att efterträda reformeliten kring Gorbatsjov.

Balterna själva måste i sin tur förmås att överge vissa av sina mer orealistiska och kontraproduktiva ståndpunkter.

Viljan att markera kontinuitet med mellankrigstidens republiker är principiellt värd all respekt, men den får inte drivas för långt. Det borde exempelvis vara en självklarhet att alla ryskspråkiga invandrare som väljer att bo kvar i ett självständigt Baltikum också garanteras medborgarskap. Att ryssarna kommit dit som en följd av främmande ockupation är i detta sammanhang fullkomligt ointressant — de är i första hand individer av kött och blod, och om de sedan känner samhörighet med sina nya hemländer så är deras närvaro enbart berikande.

Ett annat grundläggande krav man bör ställa på de baltiska republikerna är att det faktiskt genomförs en folkomröstning om självständigheten. Därmed inte sagt att man skall följa de absurda bestämmelser som föreskrivs i "Lagen om utträde ur Sovjetunionen". Men det vore nyttigt för såväl balterna själva som för deras relationer till omvärlden, ifall de på detta sätt tvingades försöka erövra den ryskspråkiga minoritetens sympati.

Det kan vidare ifrågasättas om det verkligen är så klokt av balterna att gå i närkamp med Moskva i frågan om den allunionella industrin. Detta problem kommer ändå att lösas förr eller senare när den statliga egendomen privatiseras. Långt viktigare är det då att snarast möjligt få kontroll över hamnar, järnvägar och energisystem, så att Baltikums ekonomi kan börja fungera på egen hand. På just dessa punkter bör man koncentrera all energi i de "självständighetsförhandlingar" som kan genomföras med den nuvarande, unionsfixerade sovjetledningen.

Så länge Gorbatsjov förmår kontrollera utvecklingen är det alltså knappast någon idé att hoppas på ett fullständigt oberoende för de baltiska republikerna. Desto större anledning finns det att försöka underlätta för den ekonomiska frigörelsen. För Sveriges del finns skäl att överväga ekonomiskt bistånd till Baltikum i mer betydande omfattning redan idag, trots att området fortfarande räknas till Sovjetunionen. Alla krafter måste inriktas på att hjälpa balterna att bygga upp en stabil ekonomisk grund att stå på innan det avgörande, politiska steget om några år kan tas.

Noter till första delen

1. Hans Magnus Enzensberger, "Återtågets hjältar", *Dagens Nyheter*, 31 december 1989
2. Z, "To the Stalin Mausoleum", *Dædalus*, Journal of the American Academy of Art and Sciences, Vol. 119, No. 1 (Winter 1990), s 332
3. *Tiesa*, 13 mars 1990
4. Romuald J. Misiunas & Rein Taagepera [1983], *The Baltic States: Years of Dependence, 1940—1980*, London: C. Hurst & Co., 1983, s 127—265, passim
5. Per Sandström, "Baltikum: Ekonomiskt självstyre, och sedan?", *Östekonomisk Rapport*, Nr 1, Vol 2 (26 februari 1990)
6. V. Stanley Vardys [1989], "Lithuanian National Politics", *Problems of Communism*, July—August 1989 (No. 4/1989), s 70
7. Ett valmanifest för tolv dylika obskyra rörelser publicerades i *Literaturnaja Rossija*, nr 52/1989. Efter nederlaget i valen till RSFSR:s folkkongress, i mars 1990, har de kryptotalinistiska krafterna reorganiserat sig i organisationen *Jedinstvo* ("Enhet"). Se John B. Dunlop, "New National Bolshevik Organization Formed", i *Report on the USSR*, nr 37/1990, s 7—9
8. Idem, "A Conversation with Dmitrii Vasil'ev, the leader of Pamyat", *Report on the USSR*, nr 50/1989, s 12—16. Här friläggs tydligt det fascistiska och antisemitiska draget hos *Pamyat*.
9. Se intervju med företrädare för RSFSR:s nybildade folkfront i *Vestnik Narodnogo Fronta Estonii*, nr 2/1990
10. En initierad analys av Boris Jeltsins politiska program återfinns i *Russkaja mysl*, 16 februari 1990. Huvudpunkterna i Jeltsins valmanifest inför valet till RSFSR:s folkkongress refererades i *Sovjetskaja molodjozj*, 6 februari 1990. Och hans programförklaring som nyvald ordförande i RSFSR:s Högsta Sovjet återgavs bl a i *Dagens Nyheter*, 1 juni 1990.
11. Juozas A. Kazlas, "Social Distance among Ethnic Groups", i Edgar Allworth (ed.), *Nationality Group Survival in Multi-Ethnic States*, New York: Praeger Publishers, 1977, s 241. Ett exempel på abstrakt gruppförakt är den estniske politikern Tiit Mades omtalade krönika "Storrysk nationalism", i *Svenska Dagbladet*, 24 juli 1989. För en nyanserad och insiktsfull skildring av vardagsmotsättningar mellan ester och ryssar, se David K. Shipler, "A Reporter at Large: Symbols of Sovereignty", *The New Yorker*, September 18, 1989, s 52—99
12. Toomas Ilves, "More Unrest: Ethnic Strife, Demonstrations and a Wary Official Response", i *Radio Free Europe Research*, Baltic Area Situation Report, No. 9/1987 (18 December 1987)
13. *Sovjetskaja Litva*, 5 januari 1990 och 24 februari 1990. Maciej Zaremba antyder i sin artikel "Kan man lita på lugnet i Litauen?" (*Dagens Nyheter*, 15 oktober 1989) att de antisemitiska yttringarna skulle kunna vara ett verk av prosovjetiska provokatörer.
14. *Sovjetskaja Estonija*, 8 maj 1990

15. *Sovjetskaja molodjozj*, 27 april 1990. Skattningen baseras på den andel av icke-letterna som sade sig vilja lämna Lettland om republiken blir självständig (15 procent). Ungefär lika stor andel föredrog den extremt provoketiska kommunistledaren Alfreds Rubiks på posten som ordförande i Lettlands Högsta Sovjet.
16. *Echo Litvy*, 13 april 1990
17. Vladimir Bepalko, "Federatsija, vai pilnīga neatkarība?", *Sovjetskaja molodjozj*, 21 februari 1990
18. Georg von Rauch, *The Baltic States: The Years of Independence, 1917—1940*, London: C. Hurst & Co., 1974, s 24—25
19. *Ibid*, s 87—91
20. V. Stanley Vardys [1978], "The Rise of Authoritarian Rule in the Baltic States", Vardys & Misiunas (eds.), *The Baltic States in Peace and War, 1917—1945*, University Park: The Pennsylvania State University Press, 1978, s 66—67
21. von Rauch, *op cit*, s 80
22. Paktens hemliga tilläggsprotokoll hänförde ursprungligen Finland, Estland och Lettland till den sovjetiska sfären, och Litauen till den tyska. I ett tysk-sovjetiskt gräns- och vänskapsfördrag av den 28 september 1939 ändrades emellertid uppdelningen så att även Litauen tillföll Sovjetunionen. Se faksimil av de mikrofilmade avtalen (originalen är försvunna) i Helmut König, "Das deutsch-sowjetische Vertragswerk von 1939 und seine Geheimen Zusatzprotokolle", *Osteuropa*, nr 5/1989, s 417—425 och 436—448. Autenticiteten hos dessa dokument förnekades länge av sovjetiska myndigheter, men erkändes slutligen av folkkongressen den 24 december 1989. Samtidigt förklarades den hemliga uppdelningen i intressesfärer ogiltig och lagstridig redan från avtalens undertecknande — något som kan utgöra en juridisk grund för de baltiska republikernas återupprättande som självständiga stater. Se *Izvestija*, 25 december 1989 (stenografiskt protokoll), och *Pravda*, 28 december 1989 (formellt beslut).
23. Misiunas & Taagepera [1983], *op cit*, s 15—29. Att Estlands införlivande med Sovjetunionen i verkligheten hade karaktären av ockupation, framgår av dokument som sammanställts för en av Estlands Högsta Sovjet tillsatt undersökningskommission. Se samlingsvolymen *1940 god v Estonii: Dokumenty i materialy*, Tallinn: Olion, 1989.
24. *Fakta om Sovjetestland*, Tallinn: Periodika, 1988, s 33
25. Misiunas & Taagepera [1983], *op cit*, s 41 och 274
26. Toomas Ilves, Dzintars Bungs & Saulius Girnius, "The Jews in the Baltic Republics", *Radio Free Europe Research*, Baltic Area Background Report, No. 80/1987 (15 May 1987)
27. Misiunas & Taagepera [1983], *op cit*, tabell 2—5, s 274—280. Dessa förlustsiffror utgör "guesstimates", dvs välinformerade men ändå högst ungefärliga uppskattningar.
28. Befolkningsuppgiften för 1939 avser Estland, Lettland och Litauen inom dagens gränser. Se *Trudovyje resursy pribaltijskich sovjetskich respublik*, Riga: Zinatne, 1967, s 6
29. *Trud v SSSR. Statistitjeskij sbornik*, Moskva: Finansy i statistika, 1988, s 53—54

30. Kalev Kukk, "Selbstbewirtschaftendes Estland: die Entwicklungsgeschichte und Grundzüge einer Konzeption", i *Einige Aspekte der Regionalpolitik*, Tallinn: ENSV TA, 1989, s 45
31. Beräknat efter Kalev Katus (ed.), *Migration Development: Towards the Regulation*, Tallinn: Valgus, 1989, s 31 och 169—170
32. Misiunas & Taagepera [1983], *op cit*, s 108; samt Gundar J. King, *Economic Policies in Occupied Latvia*, Tacoma, WA: Pacific Lutheran University Press, 1965, s 92
33. *Litva. Kratkaja ensiklopedija* [hädanefter förkortad *LKE*], Vilnius: Vyri-
ausioji enciklopedijų redakcija, 1989, s 553
34. Misiunas & Taagepera [1983], *op cit*, s 261—262
35. Denna förklaringsmodell används tex av Ulo Ignats [1989], i hans fak-
taspäckade bok *Estland — den sjungande revolutionen*, Göteborg: MH
Publishing, 1989; något mindre uttalat i Mikk Titma, *Estonija: Tjto u nas
proischodit?* (rysk övers.), Tallinn: Perioodika, 1989; samt Juris Dreifelds,
"Latvian National Rebirth", i *Problems of Communism*, July—August
1989 (No. 4/1989), s 77—95.
36. Anders Fogelklou, "Revolution uppifrån? Ett politiskt system i omvand-
ling", i Claes Arvidsson & Anders Fogelklou (red.), *Den sovjetiska ut-
maningen*, Stockholm: Norstedts, 1988, s 76
37. Saulius Girnius, "Protests Against Oil Drilling in the Baltic Sea", *Radio Free
Europe Research*, Baltic Area Situation Report, No. 8/1986 (9 December
1986)
38. Dreifelds, *op cit* s 81—82. Se även Ojars J. Rozitis, "Ein ungebautes Wasser-
kraftwerk in Lettland", i *Neue Zürcher Zeitung*, 5 februari 1988
39. Ulo Ignats [1988], *Fosforitbrytningen i Estland*, Göteborg: MH Publishing,
1988; samt Mare Taagepera, "The Ecological and Political Problems of
Phosphorite Mining in Estonia", *Journal of Baltic Studies*, Vol. XX, No. 2
(Summer 1989), s 165—174
40. Misiunas & Taagepera [1983], *op cit*, s 134—141
41. Att invasionen i Tjeckoslovakien verkligen hade stor betydelse för stäm-
ningen i Baltikum framgår av *ibid*, s xii och s 193—195. Se även den estniska
folkfrontsledaren Marju Lauristins personliga vittnesbörd i *Moscow News*,
nr 16/1990.
42. Dreifelds, *op cit*, s 82—83; samt "Glasnost in the Baltic: Summer Demon-
strations", i *Baltic Forum*, Vol. 4, No. 2 (Fall 1987), s 1—10 och 20—29.
43. I Lettland ställdes kravet öppet för första gången i juni 1987, av med-
borgarrättsgruppen *Helsinki 86*. Senare, i juni 1988, tillkom *Latvijas Nacio-
nālās Neatkarības Kustība* (Lettlands rörelse för nationellt oberoende). I
Litauen fanns sedan 1978 en underjordisk grupp som verkade för själv-
ständighet, *Lietuvos Laisvės Lyga* (Litauiska frihetsförbundet). Denna träd-
de fram i offentlighetens ljus i augusti 1987. Självständighetsrörelsen i Est-
land fick sitt första politiska forum i *Eesti Rahvusliku Sõltumatus Partei*,
ERSP (Estlands nationella självständighetsparti), vilket bildades av en grupp
tidigare dissidenter i januari 1988.
44. Uppgifterna avser 1989 års sovjetiska folkräkning. Resultaten har för Balti-
kums del offentliggjorts i *Rahva Hääli*, 5 april 1990; *Sovjetskaja Latvija*, 22
mars 1990; samt *Sovjetskaja Litva*, 3 mars 1990. Om inget annat anges har
dessa tidningar använts som källa för den demografiska statistik som presen-
teras.

45. Statistik över den naturliga befolkningstillväxten fördelad på olika nationaliteter är tyvärr ännu inte tillgänglig annat än i fragmentarisk form. Men eftersom det årliga migrationssaldot för ester, letter och litauer under en längre tidsperiod torde ligga nära noll (sannolikt har det varit svagt positivt 1959—1989), har jag utgått från att den naturliga tillväxten för dessa folkgrupper i stort sett överensstämmer med den absoluta ökningen (beräknad efter tabell 2).
46. *Baltisk revy 1938*, Lund: Malmö Ljustrycksanstalt, 1938, s 188
47. Tõnu Parming, "Population Changes and Processes", i Tõnu Parming & Elmar Järvesoo (eds.), *A Case Study of a Soviet Republic: The Estonian SSR*, Boulder, Co.: Westview Press, 1978, s 44; samt *Sovjetskaja Latvija* [encyklopedi, hädanefter förkortad SL], Riga: Glavnaja redaktsija entsiklopedij, 1985, s 110
48. *Narodnoje chozjajstvo Estonskoj SSR v 1988 godu* [hädanefter förkortad *Narchoz ESSR 1988*], Tallinn: Olion, 1989, s 14; samt *Narodnoje chozjajstvo Latvijskoj SSR v 1988 godu* [hädanefter förkortad *Narchoz LatSSR 1988*], Riga: Avots, 1989, s 33
49. Ignats [1989], *op cit*, s 111; samt Dzintra Bungs, "Migration to and from Latvia", i *Report on the USSR*, nr 37/1990, s 29
50. *Estonskaja SSR v tsifrach v 1988 godu*, Tallinn: Eesti Ramat, 1989, s 30; samt *Statistika Teataja*, nr 1 (september 1989), s 2
51. *Sovjetskaja Estonija*, 3 juli 1990
52. *Narchoz LatSSR 1988*, s 33; Dzintra Bungs, "Migration to and from Latvia", i *Report on the USSR*, nr 37/1990, s 30; samt *Sovjetskaja Latvija*, 22 augusti 1990
53. Beräknat efter tabellbilagan i Katus, *op cit*, s 165—170. Det cirkulerar också en uppgift om att hela 3,8 milj människor skulle ha invandrat till Estland under perioden 1946—1986, varav 3,3 milj sedan åter utvandrat (se t ex Ulo Ignats [1989], *op cit*, s 110). Detta är nonsens, även om invandringssaldot 0,5 milj i och för sig är korrekt. In- och utsiffrorna avser i detta fall den totala migrationen i Estland 1946—1986, alltså inklusive inomrepublikansk migration.
54. *Narchoz LatSSR 1988*, s 33
55. *Sovjetskaja Litva*, 11 januari 1990
56. Uppgifterna avser läget vid mitten av 1980-talet. Se Ignats [1989], *op cit*, s 111—113
57. *Trud v SSSR*, *op cit*, s 22
58. Kukk, *op cit*, s 46—47
59. *Trud v SSSR*, *op cit*, s 20 och 22—23
60. *Sovjetskaja Estonija*, 18 maj 1990
61. *Sovjetskaja molodjozj*, 23 mars 1990
62. *Sovjetskaja Litva*, 28 februari 1990
63. Saulius Girnius, "Some Figures on the Lithuanian Communist Party", i *Radio Free Europe Research*, Background Report, No. 54/1986 (16 April 1986); Romuald J. Misiunas & Rein Taagepera [1989], "The Baltic States: Years of Dependence, 1980—1986", i *Journal of Baltic Studies*, Vol. XX, No. 1 (Spring 1989), s 70; samt "Kopartija Latvii v tsifrach", i *Kommunist Sovjetskoj Latvii*, nr 6/1989, s 30

64. Toomas Ilves, "The Gorbachev Visit", *Radio Free Europe Research*, Baltic Area Situation Report No. 2/1987 (20 March 1987); samt Gorbatsjovs tal i Tallinn, återgivet av *Pravda*, 22 februari 1987
65. Toomas Ilves, "Criticism of Russification Escalates", *Radio Free Europe Research*, Baltic Area Situation Report No. 3/1987 (8 May 1987); samt idem, "Protest From Belorussian Intellectuals to Gorbachev Published in Estonia", *ibid*, No. 4/1987 (15 June 1987)
66. *Baltic Forum*, Vol. 4, No. 2 (Fall 1987), s 1—10
67. Siim Kallas, Tiit Made, Edgar Savisaar & Mikk Titma, "Ettepanek: kogu Eesti NSV täielikule isemajandamisele", *Edasi*, 26 september 1987; för tysk översättning se *Osteuropa*, nr 8/1989, s A 396 — A 399.
68. Se tex Vainos tal vid EKP:s 8:e CK-plenum, *Sovjetskaja Estonija*, 26 april 1988
69. Debatten på kulturarbetarnas möte refereras utförligt av Ignats [1989], *op cit*, s 52—61. Den instrumentella roll som Toome sedan spelade antyds av Titma, *op cit*, s 54; och berörs mer explicit (i samband med Vainos fall) av Rein Taagepera i "Estonia's Road to Independence", *Problems of Communism*, November-December 1989 (No. 6/1989), s 18
70. Titma, *op cit*, s 55—56.
71. Toomas Ilves, "The People's Front: The Creation of a Quasi Political Party", i *Radio Free Europe Research*, Baltic Area Situation Report, No. 5/1988 (20 May 1988)
72. Titma, *op cit*, s 56
73. Saulius Girnius, "Lithuanian and Estonian Economists Jointly Discuss Proposals for Autonomy", i *Radio Free Europe Research*, Baltic Area Situation Report, No. 7/1988 (13 July 1988)
74. Vardys [1989], *op cit*, s 56—57 och 61—62
75. *Ibid*, s 63
76. "An Interview with Sigitas Geda", *Baltic Forum*, Vol. 5, No. 2 (Fall 1988), s 34
77. Dzintra Bungs, "Profile of Party Leader Boriss Pugo", i *Radio Free Europe Research*, Baltic Area Situation Report, No. 6/1987 (29 August 1987)
78. Se tex Pugos tal på den 19:e partikonferensen, publicerat i *Pravda*, 1 juli 1988
79. Imants Lešinskis, "Cultural Relations or Ethnic Espionage: An Insider's View", *Baltic Forum*, Vol. 2, No. 1 (Spring 1985)
80. Dreifelds, *op cit*, s 84
81. Dzintra Bungs, "No Confidence Expressed in the Soviet Leadership of Latvia", *Radio Free Europe Research*, Baltic Area Situation Report, No. 8/1988 (4 August 1988). Förkortningen VAK står för *Vides Aizsardzibas Klubs*, dvs "Miljöskyddsklubben"
82. Ignats [1989], *op cit*, s 77
83. Dreifelds, *op cit*, s 86
84. Vardys [1989], *op cit*, s 59
85. Titma, *op cit*, s 87
86. *Sovjetskaja Latvija*, 6 februari 1990
87. *New York Times*, 28 oktober 1988. Intervjun publicerades även i svensk översättning: se *Svenska Dagbladet*, 29 oktober 1988.
88. *Pravda*, 22 oktober 1988

89. Adderat efter uppgifter från Ignats [1989], *op. cit.*, s 101; Dzintra Bungs, "Latvia Adopts a Compromise Position on Constitutional Changes", i *Radio Free Europe Research*, Baltic Area Situation Report, No. 1/1989 (5 January 1989); och Vardys [1989], *op cit*, s 66
90. *Financial Times*, 14 november 1988; om Tjebrikovs hårda kritik mot den estniska ledningen, se *Svenska Dagbladet*, 16 november 1988
91. Se framför allt Ignats [1989], s 96—108, där även texten till Estlands suveränitetsförklaring finns översatt till svenska.
92. *Pravda*, 28 november 1988
93. För en jämförelse mellan de tre suveränitetsförklaringarna, se Dzintra Bungs, "A Comparison of the Baltic Declarations of Sovereignty", i *Report on the USSR*, nr 37/1989, s 13—16
94. "Independent Movements in Eastern Europe", *Radio Free Europe Research*, Background Report, No. 228/1988 (17 November 1988)
95. *Svenska Dagbladet*, 6 november 1988
96. Se Vardys [1989], *op cit*, s 67—71; samt Saulius Girnius, "Central Committee Criticizes Lithuanian Restructuring Movement", i *Radio Free Europe Research*, Baltic Area Situation Report, No. 3/1989 (16 March 1989)
97. Egen intervju med Trivimi Velliste, i Stockholm 15 februari 1990
98. Att ledande personer inom den estniska folkfronten fortfarande i slutet av 1989 var negativa till medborgarkommittéerna framgick i ett samtal jag hade med Rein Veidemann i Tallinn den 7 november 1989; se även Mati Hints avvisande argumentation i *Eesti Ekspress*, nr 4/1989
99. *Sovjetskaja molodjozj*, 12 mars 1990
100. *Financial Times*, 12 mars 1990
101. Vardys [1989], *op cit*, s 71; Taagepera [1989], *op cit*, s 19; *Atmoda/Awakening* (Special Congress Edition), 7 oktober 1989, s 2; Dzintra Bungs, "A Victory for the Reformers in Estonia and Latvia", *Radio Free Europe Research*, Baltic Area Situation Report, No. 4/1989 (21 April 1989)
102. *Sovjetskaja Litva*, 19 maj 1989 och 24 maj 1989
103. *Kommunist* (Vilnius), nr 2/1990, s 5 samt 36—43
104. *Sovjetskaja Litva*, 24 januari 1990
105. *Sovjetskaja molodjozj*, 4 maj 1990
106. Dreifelds, *op cit*, s 88
107. *Atmoda*, 5 juni 1989
108. *Ibid*, 20 november 1989
109. Taagepera [1989], *op cit*, s 23—24; *Atmoda*, 30 oktober 1989
110. *Atmoda/Awakening* (Special Congress Edition), 7 oktober 1989
111. *Atmoda*, 28 augusti 1989
112. *Pravda*, 27 augusti 1989
113. *Financial Times*, 29 augusti 1989
114. *Pravda*, 16 september 1989
115. *Izvestija*, 20 september 1989
116. *Sovjetskaja Litva*, 22 december 1989, 24 december 1989. Tre månader efter klyvnigen hade Brazauskas nationella kommunistparti 86 000 medlemmar och det Moskvatrogna partiet ca 40 000 medlemmar — detta enligt *Sovjetskaja Latvija*, 12 april 1990.
117. *Ibid*, 10 april 1990. Lettlands kommunistparti hade vid delningen 165 000 medlemmar, av vilka runt 30 000 även registrerat sig i det nya oberoende partiet. Se *ibid*, 19 april 1990 och 28 april 1990.

118. *Sovjetskaja Estonija*, 27 mars 1990
119. *Sovjetskaja Litva*, 12 mars 1990. Litauens parlament har egentligen 141 platser, varav 140 hunnit besättas i början av juni 1990 (*Echo Litvy*, 6 juni 1990) Fördelningen av de sju senast tillkomna har tyvärr inte gått att utröna.
120. *Sovjetskaja Latvija*, 5 maj 1990, 8 maj 1990 och 14 september 1990; *Financial Times*, 5 maj 1990
121. *Sovjetskaja Latvija*, 25 oktober 1990
122. *Pravda*, 23 mars 1990; *Sovjetskaja Estonija*, 27 mars 1990, 31 mars 1990; *Sovjetskaja Latvija*, 24 mars 1990; *Russkaja mysl*, 30 mars 1990
123. För detta har Landsbergis också kritiserats i väst. Se tex Peter Schille, "Angst vor Sąjūdis", i *Der Spiegel*, 2 april 1990; samt Bobo Scheutz, "Vargarna i Vilnius", *Pressens Tidning*, nr 7/1990 (12 april 1990)
124. *Dagens Nyheter*, 13 januari 1990
125. Personlig information från två sovjetiska myndighetspersoner.
126. *Izvestija*, 21 mars 1990
127. Notis i *Report on the USSR*, nr 15/1990, s 33
128. *Izvestija*, 6 april 1990
129. *Dagens Nyheter*, 8 mars 1990
130. *Sovjetskaja Estonija*, 25 januari 1990
131. *Sovjetskaja Litva*, 13 mars 1990 och 14 mars 1990
132. *Financial Times*, 14 mars 1990; *Pravda*, 17 mars 1990
133. *Sovjetskaja Estonija*, 1 april 1990, 11 maj 1990 samt 18 maj 1990
134. *Sovjetskaja Latvija*, 9 maj 1990
135. *Sovjetskaja Estonija*, 13 maj 1990
136. Se tex den estniske förhandlaren Endel Lippmaas kommentar till Helsingforsmötet och dess inverkan på de sovjetisk-estniska "förhandlingarna" i *Der Spiegel*, 15 oktober 1990
137. *Sovjetskaja molodjozi*, 31 juli 1990; samt *Echo Litvy*, 31 juli 1990 (för en officiell kommuniké)
138. *Echo Litvy*, 17 augusti 1990
139. *Sovjetskaja Latvija*, 20 september 1990
140. Den ryska förhandlingspositionen redovisas i *Baltijskoje vremja*, 23 oktober 1990
141. Vid ett möte med de "Baltiska staternas råd" i Jūrmala den 27 juli 1990 lämnade Estlands, Lettlands och Litauens statschefer varandra ömsesidiga försäkringar om att inte delta i förhandlingarna om ett nytt sovjetiskt unionsfördrag (se *Echo Litvy*, 31 juli 1990). Ett uttalande med samma innebörd antogs av folkfronterna vid ett möte med "Baltiska rådet" i Riga den 11 augusti 1990 (*Sovjetskaja Estonija*, 14 augusti 1990).
142. *Echo Litvy*, 30 juni 1990
143. Se tex *ibid*, 3 oktober 1990, 12 oktober 1990, 20 oktober 1990, 23 oktober 1990, 30 oktober 1990; samt *Pravda*, 22 oktober 1990
144. En intervju med Bobkov publicerades av den litauiska tidningen *Respublika*, 5 oktober 1990. Materialet refererades utförligt i *Echo Litvy*, 10 oktober 1990
145. Se *Sovjetskaja Estonija*, 11 september 1990 och 31 oktober 1990; *Dagens Nyheter*, 16 september 1990; samt en utmärkt analys av Riina Kionka, "Are Tallinn and Moscow Talking?", i *Report on the USSR*, nr 41/1990, s 23—25
146. *Sovjetskaja Estonija*, 31 augusti 1990

147. De samverkande städerna och regionerna är Kohtla-Järve, Narva och Sillamäe i Estland, Daugavpils och Krāslava i Lettland, samt Sniečkus och Šalčininkai i Litauen. För deras appell till president Gorbatjov, se *Sovjetskaja Latvija*, 25 augusti 1990
148. *Sovjetskaja Estonija*, 31 oktober 1990
149. *Baltijskoje vremja*, 9 oktober 1990, 30 oktober 1990; *Sovjetskaja molodjozj*, 10 oktober 1990, 24 oktober 1990; samt *Izvestija*, 8 oktober 1990
150. *Sovjetskaja Estonija*, 31 oktober 1990
151. *Izvestija*, 10 november 1990
152. *Baltijskoje vremja*, 6 november 1990

Noter till andra delen

1. Detta är min intuitiva slutsats efter granskning av en lång rad fragmentariska uppgifter. Jan Åke Dellenbrant hävdar i sin uppsats *The Estonian Republic 1940—1990: Economic and Social Performances in a Comparative Perspective*, Uppsala, 11 september 1990 (stencil), att levnadsstandarden i Estland i slutet av 1930-talet nådde upp till 90 procent av Finlands nivå. Detta stämmer på ett ungefär med många andra indikatorer. Forskningen om Baltikums ekonomi är dock ännu tämligen outvecklad, och såvitt jag vet har hittills ingen förmått ge ett slutgiltigt svar på frågan om mellankrigstidens utvecklingsnivå.
2. B. Plysjevskij, "Narodnoje choziajstvo v minuvšjem godu" (territorialnyj aspekt), i *Planovoje choziajstvo*, nr 4/1990, s 54
3. Beräknat efter *Narodnoje choziajstvo SSSR v 1988 g.* [hädanefter förkortad *Narchoz SSSR 1988*], Moskva: Finansy i statistika, 1989, s 16 och 19; *Narchoz ESSR 1988*, s 224; samt *Narchoz LatSSR 1988*, s 54
4. Beräknat efter *Narodnoje choziajstvo SSSR za 70 let*, Moskva: Finansy i statistika, 1987, s 9; *Narchoz SSSR 1988*, s 14; *Narchoz LatSSR 1986*, s 224; samt *Narchoz LatSSR 1988*, s 15
5. *Narchoz SSSR 1988*, s 429; *Narodnoje choziajstvo SSSR za 70 let*, op cit, s 214
6. *Ibid*, s 132
7. Se tabell 4 för industrisysselsättningen. Antalet företag anges i *Narchoz ESSR 1988*, s 81; *Narchoz LatSSR 1988*, s 170; samt i *Narodnoje choziajstvo Litovskoj SSR v 1987 godu* [hädanefter förkortad *Narchoz LitSSR 1987*], Vilnius: Mintis, 1988, s 30
8. *Osnovnyje pokazateli balansa narodnogo choziajstvo SSSR i sojuznyje respubliki. Statistitjeskij sbornik* [hädanefter förkortad *Osnovnyje pokazateli balansa*], Moskva: Goskomstat SSSR, 1990, s 37 och 39
9. *Sovjetskaja molodjozj*, 16 juni 1990
10. A. Fjodotov, "Z'jivjot li Pribaltika v dolg?", i *Kommunist Sovjetskoj Latvii*, nr 8/1989, s 55
11. *Narchoz LatSSR 1988*, s 53—54
12. *Narchoz SSSR 1988*, s 332
13. *Izvestija*, 10 mars 1990
14. En förteckning över dessa publicerades i *Äripäev*, nr 2/1989 (13 november 1989).

15. Uppgiften om antalet allunionella företag i Lettland härstammar från republikens nuvarande ekonomiminister Jānis Abolīņš, som jag intervjuade i Riga den 2 november 1989. Motsvarande siffra för Litauen är hämtad från *Financial Times*, 10 mars 1990
16. *Pravda*, 2 december 1989
17. *Narchoz ESSR 1988*, s 80; *Narchoz LatSSR*, s 171; samt intern statistik från litauiska myndigheter.
18. BBC, *Summary of World Broadcasts*, Part I: The USSR, Weekly Economic Report [hädanefter förkortad *SWB*], SU/W1436/A/9 (10 April 1987); samt Ignats [1988], *op cit*, s 9
19. *Narchoz ESSR 1988*, s 99
20. *Sovjetskaja Estonija*, 17 augusti 1990
21. Se t ex Agu Aarna & Ilmar Öpik, "Ispolzovanie gorjutjich slantsev v Eston-skaj SSR", i *Gorjutjje slantsy*, nr 1/1984, s 7—15; samt K. L. Tenno, "Ekonomitjeskaja otsenka proizvodstva iskusstvennogo zjidskogo topliva iz pribaltijskich gorjutjich slantsev", *ibid*, nr 1/1988, s 86—91
22. *Kontseptsija IME (projekt)*, Tallinn: Problemnyj sovjet IME, 1988, s 19
23. *Narchoz SSSR 1988*, s 401
24. *Vestnik statistiki*, nr 4/1990, s 52
25. B. N. Sokolov (ed.), *Tarf v narodnom choziajstve*, Moskva: Nedra, 1988, s 35 och 114
26. *Echo Litvy*, 27 april 1990
27. Diverse siffror om Lettlands importberoende lämnades i Gorbatjovs tal inför centralkommitténs nationalitetsplenium i september 1989. Se *Izvestija*, 20 september 1989
28. *Sovjetskaja Latvija*, 1 mars 1990; samt *Sovjetskaja Litva*, 6 mars 1990
29. *Ibid*
30. Jämförelsen avser 1985. Beräknat efter *Materialno-technitjeskoje obespetje-nije narodnogo choziajstvo SSSR. Statistitjeskij sbornik*, Moskva: Finansy i statistika, 1988, s 65, 71—72 och 75; *Narchoz SSSR 1988*, s 12; *Narchoz ESSR 1988*, s 27; samt *Liaudies ūkis*, nr 6/1990, s 32
31. *Sovjetskaja Litva*, 6 mars 1990 (samt min egen tolkning av de uppgifter som där presenteras)
32. *Sovjetskaja Estonija*, 16 januari 1990
33. *Echo Litvy*, 17 maj 1990
34. *Svenska Dagbladet*, 26 april 1990; samt *Sovjetskaja Litva*, 6 mars 1990
35. *Sovjetskaja Latvija*, 4 januari 1990
36. *Urgent Ecological Problems in Lithuania*, Kaunas 1988, s 4
37. *Narchoz SSSR 1988*, s 379; *Narchoz ESSR 1988*, s 67; *Narchoz LatSSR 1988*, s 22; samt intrapolering mellan *Narchoz LitSSR 1987*, s 23, och *Sovjetskaja Litva*, 6 mars 1990
38. *Sovjetskaja Latvija*, 16 februari 1990
39. *Ekonomitjeskaja gazeta*, nr 3/1986
40. *Gidroenergetitjeskie resursy SSSR*, Moskva: Nauka, 1967, s 472
41. *SL*, *op cit*, s 336—337
42. *Soglasie* (Vilnius), nr 18/1989, s 6; och *Sovjetskaja Litva*, 6 mars 1990. För den som är intresserad av problemen kring Ignalinaverket rekommenderas ett reportage av Christer Larsson, "Litauerna har tröttnat på Ignalina", i *Ny Teknik*, nr 18/1990, s 14—17
43. *LKE*, *op cit*, s 47 och 378

44. *Urgent Ecological Problems in Lithuania*, op cit, s 2—3
45. *Sojuz*, nr 18/1990 (bilaga till *Izvestija*, 3 maj 1990)
46. Beräknat efter *Narchoz ESSR 1988*, s 200; *Narchoz LatSSR 1988*, s 262 och 268; samt *Narchoz LitSSR 1987*, s 101-102
47. *Narodnoje chozjajstvo Litvy*, nr 1/1990, s 55; samt *SL*, op cit, s 438—439
48. *Ibid*, s 439
49. Till de mer bisarra inslagen i den sovjetiska blockaden av Litauen hör den Baltiska järnvägens beslut att transportera bort 12 ånglok från republiken, eftersom de annars skulle kunna användas som vedeldade mobila ångcentraler. Jfr *Echo Litvy*, 9 juni 1990; samt *Sovjetskaja Estonija*, 14 juni 1990
50. Egen iakttagelse efter en tågresa Tallinn-Riga-Vilnius tor
51. *Soviet Shipping*, nr 3/1989, s 22; samt egen skattning för Liepāja.
52. *Urgent Ecological Problems in Lithuania*, op cit, s 4—5
53. *Soviet Shipping*, nr 3/1989, s 22.
54. *Izvestija*, 10 mars 1990
55. *Ibid*
56. *Echo Litvy*, 20 april 1990
57. Maskinföretaget *Dvigatel* lyder, liksom urankombinatet i Sillamäe och elektronikkoncernen *Baltijetsi* i Narva, under ministeriet för atomindustrin (Minatomenergoprom). Se *Pravda*, 6 september 1990
58. *Sovjetskaja Estonija*, 14 juni 1990; samt *Soviet Trade Directory*, London: Flegon Press, 1988, s 239
59. *Sovjetskaja Estonija*, 7 april 1990; Leslie Symons (ed.), *The Soviet Union: A Systematic Geography*, London: Hodder & Stoughton, 1983, s 150; *Estoniska SSR*, Tallinn: Estonskoje gosudarstvennoje izdatelstvo, 1962, s 459—460
60. *Ibid*, s 78—79; *Narchoz ESSR 1987*, s 118; *Äripäev*, nr 2/1989 (13 november 1989), s 15; *Sovjetskaja Estonija*, 17 april 1990; samt *Soviet Trade Directory*, op cit, s 270
61. *Sovjetskaja Estonija*, 29 april 1990, 20 september 1990
62. *Sovjetskaja Latvija*, 25 mars 1990
63. Muntlig information från en lettisk myndighetsperson (i Riga)
64. *SL*, op cit, s 351—352
65. *Ibid*, s 352
66. *Enciklopēdija Rīga*, Riga: Galvenā enciklopēdiju redakcija, 1988, s 152
67. *Komutators* är ett stort men hemligt elektronikföretag. Jfr *ibid*, s 75 (samt frånvaron av eget uppslagsord); även *SWB*, SU/W0083/A/8 (30 June 1989)
68. *Latvian Republic: Economic and Demographic Information*, Riga: Ministry of Economics, July 1990 (stencil), s 37
69. *Liaudies ūkis*, nr 5/1990, s 7—8
70. *SWB*, SU/W0036/B/1 (29 July 1988); samt *LKE*, op cit, s 74
71. *SWB*, SU/W0119/B/1 (16 March 1990)
72. *LKE*, op cit, s 586
73. *SWB*, SU/W0119/B/1 (16 March 1990)
74. *LKE*, op cit, s 651
75. *Liaudies ūkis*, nr 8/1990, s 18

76. Sammanställt efter Äripäev, nr 2/1989 (13 november 1989), s 14—15; *Eesti Nõukogude Entsüklopeedia* [hädanefter förkortad *ENE*], band 2, Tallinn: Valgus, 1987, s 324; samt *STD*, op cit, s 102, 176, 188, 203, 223, 227, 254, 259 och 277
77. *ENE*, op cit, band 2, s 322; samt Aarna & Öpik, op cit, s 10—12
78. *SL*, op cit, s 341—352; samt *Enciklopēdija Rīga*, op cit, s 248, 362, 382—383, 585—586, 633—634 och 709—710
79. *SL*, op cit, s 340—341 och 352—356
80. *LKE*, op cit, s 47—48, 170, 189, 247, 306, 401—402, 407, 543—544, och 653—654
81. *Ibid*, s 48 och 314
82. *Urgent Ecological Problems in Lithuania*, op cit, s 11—15, 21—26
83. *LKE*, op cit, s 303
84. *Vestnik statistiki*, nr 3/1990, s 46, 48 och 53
85. *Ibid*, nr 4/1990, s 53—60
86. De senaste uppgifterna om industrins realkapital fördelat på olika branscher härstammar från 1975. Lättindustrins andel var vid denna tidpunkt 10 procent i Litauen, 9 procent i Lettland och blott 6 procent i Estland. Andelen av industriarbetskraften var samtidigt runt 22 procent i alla tre republikerna. Och arbetsproduktiviteten (mätt som produktionsvärde per anställd) var år 1988 i Lettland ca 40 procent högre i den lätta industrin än inom verkstadsindustrin, och i Estland till och med dubbelt så hög. Jfr *Ekonomika i kultūra Litovskoj SSR v 1975 godu*, Vilnius: Mintis, 1976, s 69 och 83; *Narchoz LatSSR 1975*, s 92; *Narchoz ESSR 1975*, s 89; *Narchoz LatSSR 1988*, s 175 och 178; samt *Narchoz ESSR 1988*, s 82 och 85
87. *Narchoz SSSR 1988*, s 406
88. *Osnovnyje pokazateli sotsialno-ekonomitjeskogo razvitija SSSR*, Moskva: Goskomstat, 1989, s 139
89. *ENE*, op cit, s 326
90. *SL*, op cit, s 365—373
91. *LKE*, op cit, s 176, 298 och 458
92. *Narchoz ESSR 1988*, s 81; *Narchoz LatSSR 1988*, s 171; samt *Narchoz LitSSR 1987*, s 30
93. *Promyslennost SSSR. Statistitjeskij sbornik*, Moskva: Finansy i statistika, 1988, s 30—31
94. *Osnovnyje pokazateli sotsialno-ekonomitjeskogo razvitija SSSR*, op cit, s 45—46
95. *LKE*, op cit, s 112; *Sovjetskaja Estonija*, 27 april 1988; samt *Narchoz ESSR 1988*, s 102
96. *ENE*, op cit, band 2, s 324—325; Jarmo Eronen, *Future Prospects of Pulp and Paper Industry in the Soviet Union*, Helsinki: Indufor, 1985, s 91—92; samt *Sovjetskaja Estonija*, 5 april 1990
97. *SL*, op cit, s 359; Eronen, op cit, s 93; samt *Sovjetskaja Latvija*, 4 januari 1990
98. *LKE*, op cit, s 48, 221 och 626; samt Eronen, op cit, s 93 och 101

99. Produktionssiffrorna för 1988 hämtade ur *Narchoz SSSR 1988*, s 403; *Narchoz ESSR 1988*, s 102; *Narchoz LatSSR 1988*, s 195; *SSSR i sojuznyje respubliki v 1988 godu*, op cit, s 282; samt intern statistik från den litauiska plankommissionen.
Och vad beträffar massatillverkningen under mellankrigstiden, så uppgick denna i Litauen till 66 000 ton år 1937 (*LKE*, op cit, s 626), i Lettland producerades 29 000 ton år 1938 (*Narchoz LatSSR 1976*, s 126), och i Estland framställdes hela 102 000 ton cellulosa år 1940 (*Narchoz ESSR 1987*, s 114).
100. *Osnovnyje pokazateli sotsialno-ekonomitjeskogo razvitija SSSR*, op cit, s 141
101. *ENE*, op cit, del 2, s 325; samt informationsmaterial från den estniska möbelindustrin
102. *SL*, op cit, s 357—360; samt *LKE*, op cit, s 402—403
103. Förändringen mot en ökad andel republikledd industri (1987—1990) beror framför allt på den sovjetiska centralregeringens successiva omorganisation i samband med de allmänna ekonomiska reformerna. Den specifikt *baltiska* strävan efter ekonomiskt självstyre har i skrivande stund inte avsatt mer än marginella resultat. Andelen 1987 beräknad efter *Narchoz ESSR 1987*, s 92; *Narchoz LatSSR 1987*, s 69; samt *Narchoz LitSSR 1987*, s 31
104. Misiunas & Taagepera, op cit, s 81—104 samt 287
105. *Narodnoje chozjajstvo SSSR za 70 let*, op cit, s 214; samt *Narchoz SSSR 1988*, s 429
106. *Ibid*, s 486—487; samt *Vestnik statistiki*, nr 4/1990, s 57—58 och 60
107. *Sovjetskaja Litva*, 2 februari 1990, 6 mars 1990
108. *Sovjetskaja Estonija*, 19 januari 1990
109. *Narchoz ESSR 1988*, s 116 och 129; *Narchoz LatSSR 1988*, s 207 och 214—215; samt *Narchoz LitSSR 1987*, s 47 och 53
110. *Narchoz ESSR 1988*, s 163—164 och 168—169; *Narchoz LatSSR 1988*, s 237—238 och 240—241; samt *Narchoz LitSSR 1987*, s 79—81
111. *Osnovnyje pokazateli balanssa*, op cit, s 37
112. *Sovjetskaja Litva*, 6 mars 1990
113. *Osnovnyje pokazateli balanssa*, op cit, s 37 och 39
114. *Narchoz SSSR 1988*, s 493
115. *Ibid*, s 454
116. Beräknat efter *Narodnoje chozjajstvo SSSR za 70 let*, op cit, s 328—329; *Narchoz ESSR 1988*, s 191; *Narchoz LatSSR 1987*, s 170; samt *Narchoz LitSSR 1987*, s 92—93
117. *Narchoz LitSSR 1987*, s 21 och 52; *Narchoz SSSR 1988*, s 259 och 449
118. *Pravda*, 30 juli 1988
119. Toomas Ilves, "Back to the Family Farm?", *Radio Free Europe Research*, Baltic Area Situation Report, No. 7/1986 (27 October 1986)
120. *Ekonomika i zjizn*, nr 30/1990
121. *Ibid*; samt lantbruksrådet Bo Libert (stationerad i Moskva) i rapport till jordbruksdepartementet 1989-11-01
122. *Sovjetskaja Estonija*, 15 februari 1990
123. *Pravda*, 8 juni 1988
124. Andelarna avser produktionsvärde. Se Vello Räek & Lembit Saveljev, *Maloje predprinimatelstvo: opyt i nekotoryje problemy razvitija*, Tallinn: AN ESSR, 1989, s 13—14

125. *Sovjetskaja molodjozj*, 7 mars 1990
126. *SSSR v tsifrach v 1989 godu*, Moskva: Finansy i statistika, 1990, s 193; *Sovjetskaja Latvija*, 6 februari 1990; *Sovjetskaja Litva*, 2 februari 1990; samt *Sovjetskaja Estonija*, 1 november 1989
127. *SSSR v tsifrach v 1989 godu*, op cit, s 197; *Narchoz SSSR 1988*, s 329
128. *SSSR v tsifrach v 1989 godu*, op cit, s 33
129. *Ochрана okruzajajusitje sredy i ratsionalnoje ispolzovanie prirodnych resursov v SSSR. Statistitjeskij sbornik* [hädanefter förkortad *Ochрана*], Moskva: Goskomstat SSSR, 1989, s 8
130. *Ibid*, s 85
131. Andelarna av Baltikums totalutsläpp beräknade efter *Vypolnenije sotsialnoj programmy v Estonskoj SSR za 1988 god*, Tallinn: Goskomstat ESSR, 1989, s 37—38; samt tabell 8
132. Beräknat efter *Lietuvos TSR socialinė raida 1988 metais*, Vilnius: Lietuvos TSR Valstybinis statistikos komitetas, 1989, s 139; samt tabell 8. Mer detaljerad information om utsläppens sammansättning finns samlad i kompendiet *Urgent Ecological Problems in Lithuania*, op cit
133. *Jfr Narchoz LatSSR 1988*, s 148
134. *Ochрана*, op cit, s 22—27
135. *Doklad sostojanije prirodnoj sredy v SSSR v 1988 godu* [hädanefter förkortad *Doklad*], Moskva: Goskompriroda SSSR, 1989, s 15—18
136. *Ochрана*, op cit, s 78—79
137. *Doklad*, op cit, s 51
138. Beräknat efter *Vypolnenije sotsialnoj programmy v Estonskoj SSR za 1988 god*, op cit, s 39; samt *Ochрана*, op cit, s 35 och 78
139. *Narchoz ESSR 1988*, s 364
140. *Dagens Nyheter*, 18 oktober 1989
141. *Sovjetskajamolodjozj*, 10 januari 1990, 30 januari 1990
142. *Sovjetskaja Latvija*, 4 januari 1990; samt *Sovjetskaja Estonija*, 24 januari 1990. Att sulfitproduktionen återupptagits styrks av ett reportage från nyhetsbyrån FLT, vilket bl a publicerades i *Östgöta Correspondenten*, 15 juni 1990
143. Beräknat efter *Narchoz ESSR 1988*, s 160; *Narchoz LatSSR 1988*, s 234; *Narchoz LitSSR 1987*, s 77; *Narchoz SSSR 1988*, s 444; samt *Ochрана*, op cit, s 101
144. Se *ibid*, s 100; samt Sven Olof Ryding, *EG, Sverige och miljön*, Stockholm: SAF och Industriförbundet, 1990, s 59
145. Jordbrukets nitratläckage beskrivs utförligt i *Urgent Ecological Problems in Lithuania*, op cit, s 27—29 och 35—40; se även Thomas Michélsens utmärkta reportage från en estnisk grisfarm, "Gödseln gör vattnet odrickbart", i *Dagens Nyheter*, 12 oktober 1989
146. *Sovjetskaja Estonija*, 18 februari 1990
147. *SWB*, SU/W0016/A/12 (11 March 1988)
148. V. H. Kikas, "Mineralnaja tjest gorjutjego slantsa-kukersita i jejo ispolzovanie", i *Gorjutjie slantsy*, nr 1/1988, s 26
149. Ignats [1989], op cit, s 128; samt *Dagens Nyheter*, 5 oktober 1989
150. *Sostojanije zdravoochranjenija i zdorovja naselenija Estonskoj SSR za 1988 god*, Tallinn: Minzdrav ESSR, 1989, s 22—28

151. *SWB*, SU/W0068/A/16 (17 March 1989); *ibid*, SU/W0118/A/11 (9 March 1990); samt D. J. Peterson, "The State of the Environment": Solid Wastes", i *Report on the USSR*, nr 19/1990, s 13
152. *Sostojanije zdravoochranjenija i zdorovja naselenija Estonskoj SSR za 1988 god*, op cit, s 8
153. *Doklad*, op cit, s 51
154. *Sovjetskaja Estonija*, 6 december 1989
155. *Ibid*, 22 mars 1990
156. *Sovjetskaja Latvija*, 14 januari 1990
157. *Sovjetskaja Estonija*, 13 mars 1990
158. *Awakening* (Special Congress Edition), 7 oktober 1989
159. *Urgent Ecological Problems in Lithuania*, op cit, s 4—5; samt *Sovjetskaja Latvija*, 4 januari 1990
160. *SWB*, SU/W0069/1/11 (24 March 1989); *ibid*, SU/W0070/A/6 (31 March 1989); *ibid*, SU/W0095/A/9 (22 September 1989); *Dagens Nyheter*, 10 oktober 1989
161. G. Galachov, "Territorialnoje planirovanije v uslovijach rassjirenija rynotjnyh svjazej", i *Planovoje chozjajstvo*, nr 7/1990, s 61—62
162. *Vestnik statistiki*, nr 3/1990, s 36
163. *Izvestija*, 20 september 1989
164. Beräknat efter *Vestnik statistiki*, nr 3/1990, s 36; *Narchoz ESSR 1988*, s 27; *Narchoz LatSSR 1988*, s 4; samt *SSSR i so juznyje respubliki v 1988 godu*, op cit, s 265
165. *Vestnik statistiki*, nr 3/1990, s 36
166. *Sovjetskaja Estonija*, 29 april 1990
167. *Izvestija*, 10 mars 1990
168. *SL*, op cit, s 346; samt *Narchoz LatSSR 1988*, s 12
169. *Vestnik statistiki*, nr 3/1990, s 46, 48 och 53
170. *Ibid*
171. Skattningen av den regionala fördelningen bygger dels på *ibid*; dels på en sammanvägning av inomsovjetisk handelsstatistik från Estland (1987), Lettland (1977) och Litauen (1982). Se *Äripäev*, nr 9/1990, s 1; *SL*, op cit, s 330; samt *LKE*, op cit, s 54
172. Muntlig uppgift lämnad av Peeter Tammoja (ordförande i Estlands handelskammare) i ett föredrag i Tallinn 19 oktober 1989.
173. *LKE*, op cit, s 55; samt *SL*, op cit, s 332
174. Resonemanget bygger på den av Peeter Tammoja angivna andelen för västexporten (se not 172); samt *Vestnik statistiki*, nr 3/1990, s 53
175. Liksom så ofta i ekonomiska frågor har diskussionen kring detta ämne varit livligast i Estland. Se t ex en intervju med den estniska akademiledamoten Raimund Hagelberg i *Sovjetskaja Estonija*, 21 april 1990; samt andra artiklar på samma tema i *Ibid*, 31 mars 1990; och *Päevaleht*, 12 april 1990. För Lettlands vidkommande har tjänstebalansen penetrerats av Modris Šmulders, i debattskriften *Who Owes Whom? Mutual Economic Accounts Between Latvia and the USSR, 1940—1990*, Riga, 1990, s 14—24
176. *Eesti NSV 1988.a. maksebilanss* (intern sammanställning från Estlands statistiska myndighet)
177. Philip Hanson, "An Economic Deal between Russia and the Baltic Republics", i *Report on the USSR*, nr 4/1990, s 9—11

Noter till tredje delen

1. Alec Nove, *An Economic History of the USSR*, London: Penguin Books, 1980, s 344
2. Ansatserna till "ekonomiskt självstyre" i Lettland åren 1957—1960 skildras utförligt av King, *op cit*, s 188—204. Samma utveckling, fast sedd ur ett mer politiskt perspektiv, beskrivs av Misiunas & Taagepera, *op cit*, s 134—141. Och för en nyanserad "sensovjetisk" version av sovnarchoz-reformen och dess politiska konsekvenser i Lettland, se Irene Šneidere, *Sotsialistitjeskaja industrialisatsija v Latvii: Chod, itogi, problemy*, Riga: Zinātne, 1989, s 85—92 samt 217—218
3. King, *op cit*, s 193
4. Se tex Alec Nove, *The Soviet Economic System*, London: George Allen & Unwin, 1977, s 70—75; eller, för att ta ett sovjetiskt exempel, Nikolaj Sjmeljov & Vladimir Popov, *Na perelome: Ekonomitjeskaja perestrojka v SSSR*, Moskva: APN, 1989, s 91
5. För den estniska ekonomen Rein Otsasons principiellt välvilliga syn på sovnarchoz-systemet — åtminstone ur Estlands synvinkel — se *Literaturnaja gazeta*, 16 november 1988 (artikeln är tillgänglig på tyska i *Osteuropa*, nr 8/1989, s A 409 — A 418). Även i Lettland utföll reformen positivt, enligt Šneidere, *op cit*, s 89

När jag själv tillfrågat baltiska ekonomer om sovnarchoz-reformen, har dessa genomgående förnekat att den skulle spela någon roll som förebild för dagens självstyreskoncept. Å andra sidan har samtliga hävdad att den ur baltiskt perspektiv måste betraktas som relativt lyckosam.
6. Personlig information från Olev Lugus — tidigare nära medarbetare till Rein Otsason, och sedan hösten 1988 dennes efterträdare som direktör för vetenskapsakademiens ekonomiska forskningsinstitut i Tallinn.
7. För en översikt av experimenten, se Anders Åslund, *Gorbachev's Struggle for Economic Reform*, London: Pinter Publishers, 1989, s 88, 92—93, 97—98, 101—102, 106—107, 117 och 126
8. *Sovjetskaja Estonija*, 25 juli 1989
9. Se tex David Buchan, "Estonia demonstrates how it's done", i *Financial Times*, 19 mars 1986
10. Siim Kallas, Tiit Made, Edgar Savisaar & Mikk Titma, "Ettepanek: kogu Eesti NSV täielikule isemajandamisele" ("Ett förslag: full självhushållning för hela Estniska SSR"), *Edasi*, 26 september 1987. För tysk översättning, se *Osteuropa*, nr 8/1989, s A 396 — A 399. Dokumentet föreligger även i en svensk version, i Ignats [1989], *op cit*, s 31—34.
11. Jan Taaler, *Ekonomitjeskie aspekti pribaltijskogo varianta perestrojki: stavenlenije i razvitije*, Tallinn: ANE, 1990, s 21
12. Denna uppgift har jag från Olev Lugus. Märk dock att Taaler, *loc cit*, explicit anger att Savisaar ledde utformningen av texten.
13. Toivo Miljan, "Economic Autonomy in Estonia", i *Journal of Baltic Studies*, Vol. XX, No. 2 (Summer 1989), s 155—156
14. *Sovjetskaja Estonija*, 26 april 1988

15. De båda gruppernas sammansättning framgår av deras slutrapporter — *Kontseptsija chozjajstvennogo rastjota Estonskoj SSR*, Tallinn: AN ESSR, 24 oktober 1988, s 5—7; samt *Kontseptsija IME (Projekt)*, Tallinn: Problemnyj sovjet IME, 1 november 1988, s 96
16. Taaler, *op cit*, s 23—24; samt för Savisaars biografi, se *Vestnik Narodnogo Fronta Estonii*, nr 13/1988
17. Taaler, *op cit*, s 24
18. Motsättningarna mellan Otsason och Savisaar, samt deras respektive läger emellan, är vid det här laget närmast legendariska. Förutom att Otsason rent privat kan ha goda skäl att avsky Savisaar, representerar herrarna varsin motpol inom den estniska eliten. Otsason tillhör det gamla etablissemangets liberala falang (anförd av Indrek Toome), medan Savisaars position baseras på det folkliga missnöjet såsom det kommit till uttryck i Folkfronten.
19. Taaler, *op cit*, s 26
20. *Sovjetskaja Estonija*, 25 juli 1989
21. Saulius Girnius, "Lithuanian and Estonian Economists Jointly Discuss Proposals for Autonomy", i *Radio Free Europe Research*, Baltic Area Situation Report, No. 7/1988 (13 July 1988)
22. *Kontseptsija ekonomitjeskoj samostojatelnosti i chozjajstvennogo mehanizma Litovskoj SSR*, Vilnius: AN LitSSR, 1988
23. *Ibid*, s 1
24. Personlig information från Aboltniš under intervju i Riga den 2 november 1989
25. *Sovjetskaja Estonija*, 27 september 1988
26. "Kontseptsija ekonomitjeskoj samostojatelnosti (samoupravlenija i samofinansirovanija) Latvijskoj SSR", *Atmoda*, 5 juni 1989
27. *Pravda*, 7 december 1988
28. *Sovjetskaja Estonija*, 29 april 1990
29. *Ibid.*, 1 februari 1990
30. *Zakon Estonskoj SSR: Osnovy chozjajstvennogo rastjota Estonskoj SSR*, Tallinn, 18 maj 1989 (särtryck); "Zakon Litovskoj SSR: Ob osnovach ekonomitjeskoj samostojatelnosti Litovskoj SSR", Vilnius, 18 maj 1989 (publicerad i *Sovjetskaja Litva*, 24 maj 1989); samt *Zakon Latvijskoj SSR: Ob ekonomitjeskoj samostojatelnosti Latvijskoj SSR*, Riga, 27 juli 1989 (särtryck)
31. I Lettlands fall antogs suveränitetsförklaringen ologiskt nog först den 28 juli 1989, dvs dagen efter att ramlagen om ekonomiskt självstyre röstats igenom i republikens Högsta Sovjet. Se Dzintra Bungis, "A Comparison of the Baltic Declarations of Sovereignty", i *Report on the USSR*, nr 37/1989, s 13—16
32. För Toomes plädering för detta förslag, se *Pervyj Sjezd narodnych deputatov SSSR. Stenografitskij ottjet*, Tom II, Moskva: Izdaniye Verchovnogo sovjeta SSSR, 1989, s 102—107
33. *Financial Times*, 27 och 28 juli 1989.
34. Förordningarna återges i *Vedomosti Sjezda narodnych deputatov SSSR i Verchovnogo Sovjeta SSSR*, nr 8/1989 (2 augusti 1989), s 282
35. Personlig information från Liina Tõnisson (koordinatör för IME-rådet), som jag intervjuade i Stockholm 24 oktober 1989
36. För exempel på dessa sovjetiska politikernas inställning, se *Pravda*, 13 november 1989 (Jazov); *Izvestija*, 10 mars 1990 (Masljukov); *Sovjetskaja Estonija*, 2 februari 1990 (Ryzjkov); samt *Sovjetskaja Latvija*, 20 februari 1990 (Abalkin)

37. Se *Dagens Industri*, 16 februari 1989; *Pravda*, 15 mars 1989; samt Miljan, *op cit*, s 162
38. Röstsiffrorna blev 149 för och 211 emot. Se *Svenska Dagbladet*, 21 november 1989; samt *Pravda*, 21 november 1989. Min värdering av Vilkas insats baseras på hans egen muntliga beskrivning (intervju i Stockholm i början av december 1989). Jmf även Miljan, *op cit*, s 163
39. "Zakon SSSR: Ob ekonomitjeskoj samostojatelnosti Litovskoj SSR, Latvijskoj SSR i Estonskoj SSR", publicerad i *Pravda*, 2 december 1989
40. *Izvestija*, 28 november 1989; och *Sovjetskaja molodjozj*, 2 december 1989
41. *Sovjetskaja Estonija*, 16 februari 1990; samt *Sovjetskaja Latvija*, 16 februari 1990
42. Många av de lagar och beslut som tagits i Estland och Litauen inom ramen för det ekonomiska självstyret attackerades vid ett möte med Sovjetunionens Högsta Sovjets presidium redan den 16 januari 1990 (se *Pravda*, 17 januari 1990).
43. Taaler, *op cit*, s 14—15; uppgiften om det estniska motbudet har jag fått av Rein Kaarepere (i Sigtuna 27 november 1989); se även *Moscow News*, nr 5/1990
44. Taaler, *op cit*, s 15; samt *Sovjetskaja Estonija*, 28 december 1989
45. Se *Äripäev*, nr 2/1989, s 14—15; *Sovjetskaja Estonija*, 28 februari 1990; *Sovjetskaja Latvija*, 17 december 1989 och 16 februari 1990; samt *Financial Times*, 10 mars 1990.
46. *Pravda*, 17 januari 1990 och 16 juli 1990; *Pravitelstvennyj vestnik*, nr 4/1990; samt *Moscow News*, nr 5/1990
47. *Sovjetskaja Estonija*, 19 januari 1990, 31 januari 1990, och 16 februari 1990; samt *Sovjetskaja molodjozj*, 25 januari 1990.
48. Se t ex *Sovjetskaja Estonija*, 2 mars 1990 och 11 mars 1990; samt *Ekonomika i zjizn*, nr 16/1990.
49. *Pravda*, 14 maj 1990, 30 juli 1990
50. *Sovjet ministrov SSSR: Postanovlenije No. 120/1990 "O pervootjerednych merach po realizatsii Zakon 'Ob ekonomitjeskoj samostojatelnosti Litovskoj SSR, Latvijskoj SSR i Estonskoj SSR' v 1990 godu"* (stencil); för en skildring av förhandlingsspelet samt en resumé av överenskommelsens innehåll, se även *Sovjetskaja Estonija*, 16 februari 1990 (allmänt), samt 28 februari 1990 (om de allunionella företagen)
51. *Sovjetskaja Estonija*, 11 mars 1990
52. *Baltijskoje vremja*, 28 maj 1990
53. *Sovjetskaja Latvija*, 20 februari 1990
54. Zakon SSSR: "Ob osnovach ekonomitjeskich odnosjenij Sojuza SSR, sojuznyh i avtonomnych respublik", publicerad i *Ekonomika i zjizn*, nr 17/1990
55. Ett beslut med denna innebörd publicerades i *Sovjetskaja Litva*, 15 mars 1990; för sovjetregeringens svar, se *Pravda*, 20 mars 1990
56. *Rahva Hälil*, 27 juni 1990
57. En förteckning över de nya lagar och förordningar som förutsågs den 14 december 1989 (sammanlagt 233 stycken) finns i *Bjulleten IME*, nr 2, Tallinn: Gosplan ESSR, december 1989, s 5—46
58. *Sovjetskaja Estonija*, 19 november 1989, 5 december 1989, 14 december 1989, 22 december 1989, 28 december 1989, 5 januari 1990, 10 januari 1990, 11 januari 1990, 1 februari 1990, 14 juni 1990, 29 juni 1990, 19 september 1990, 11 oktober 1990 samt 27 oktober 1990

59. *Sovjetskaja Litva*, 22 februari 1990, 1 mars 1990, 2 mars 1990; samt *Echo Litvy*, 22 maj 1990, 1 augusti 1990, 23 augusti 1990, 24 oktober 1990, 25 oktober 1990 samt 27 oktober 1990
60. *Sovjetskaja Latvija*, 24 februari 1990, 28 februari 1990, 3 mars 1990, 6 mars 1990, 17 april 1990, 24 oktober 1990
61. Muntlig uppgift från Jānis Abolitiņš, lämnad under ett föredrag på Exportrådet i Stockholm den 7 juni 1990
62. Personlig information från Ojārs Blumbergs (ekonomisk rådgivare till den lettiska folkfronten), som jag intervjuade i Riga den 2 november 1989
63. Information lämnad av Olev Lugas i Stockholm den 5 april 1990; samt det lagförslag som publicerades i *IME Bülletään*, nr 7, Tallinn: Eesti Majandusministeerium, mars 1990, s 10—26
64. *Sovjetskaja Estonija*, 26 juni 1990
65. *Echo Litvy*, 5 april 1990.
66. *Pravda*, 14 april 1990
67. *Echo Litvy*, 20 april 1990
68. *Ibid*, 28 april 1990
69. *Ibid*, 27 april 1990
70. *Ibid*, 21 april 1990, 8 maj 1990; samt *Rahva Hää*, 26 april 1990
71. *Echo Litvy*, 21 juni 1990
72. *Ibid*, 14 juni 1990; samt *Narchoz LitSSR 1987*, s 30
73. *Echo Litvy*, 28 juni 1990; samt *Sovjetskaja Litva*, 2 februari 1990
74. *Echo Litvy*, 28 juni 1990
75. År 1989 noterades den litauiska industrins bruttoproduktion till 11 820,9 milj rubel (i 1982 års fasta priser), vilket motsvarar ett veckogenomsnitt på 227 milj rubel.
76. *Echo Litvy*, 25 juli 1990
77. *Sovjetskaja molodjozj*, 17 maj 1990; samt *Echo Litvy*, 24 maj 1990, 8 juni 1990
78. *Ibid*, 21 april 1990
79. *Ibid*, 26 april 1990, 27 april 1990
80. *Ibid*, 4 maj 1990; *Izvestija*, 5 maj 1990
81. *Echo Litvy*, 11 maj 1990, 12 maj 1990
82. *Ibid*, 16 juni 1990
83. Saulius Girnius, "Lithuanian Economy under Moscow's Economic Blockade", i *Report on the USSR*, nr 26/1990, s 20—22; *Echo Litvy*, 8 maj 1990, 11 maj 1990, 1 juni 1990; samt *Sovjetskaja molodjozj*, 12 maj 1990;
84. *Der Spiegel*, 11 juni 1990
85. *Echo Litvy*, 29 maj 1990, 6 juni 1990
86. *Ibid*, 16 maj 1990, 19 maj 1990
87. *Ibid*, 23 maj 1990, 24 maj 1990; *Sovjetskaja molodjozj*, 15 maj 1990, 25 maj 1990; samt *Päevaleht*, 24 maj 1990
88. *Echo Litvy*, 21 juni 1990; normal införsel under 60 dagar beräknad efter *Vestnik statistiki*, nr 3/1990, s 46
89. *Echo Litvy*, 30 maj 1990
90. *Moscow News*, nr 18/1990 och 28/1990
91. *Sovjetskaja molodjozj*, 25 maj 1990
92. *Echo Litvy*, 30 juni 1990

93. Begreppet "allunionell egendom" förankrades dels i republikernas ramlagar för ekonomiskt självstyre, antagna i maj och juli 1989, och dels i den unionella "Lagen om ekonomisk självständighet för Litauen, Lettland och Estland" av den 27 november 1989.
Formuleringen i den sistnämnda lagen ger dock snarast stöd åt den baltiska uppfattningen: "Efter överenskommelse mellan unionen och republikerna förs militära tillgångar, stamledningar för olja och gas, samt andra objekt av allunionell betydelse, till unionens egendom". För originalets ordalydelse, se *Pravda*, 2 december 1989.
94. *Äripäev*, nr 2/1989, s 14—15
95. *Sovjetskaja Estonija*, 17 april 1990
96. *Ibid*, 24 november 1990
97. *Narchoz ESSR 1988*, s 80
98. *Sovjetskaja Estonija*, 19 juli 1990
99. *Ibid*, 17 april 1990
100. *Narchoz LatSSR 1988*, s 171; samt intern statistik från litauiska myndigheter.
101. Egen intervju med Liina Tõnisson i Stockholm, 24 oktober 1989
102. Egen intervju med Jānis Āboltiņš i Riga, 2 november 1989
103. *Sovjetskaja Litva*, 29 december 1989
104. *Sovjetskaja Estonija*, 28 februari 1990
105. Se *ibid* för Estland; *Sovjetskaja Latvija*, 16 februari 1990, för Lettland; samt *Financial Times*, 10 mars 1990, för Litauen.
106. *Sovjet ministrov SSSR: Postanovlenije No. 120/1990*, op cit
107. *Sovjetskaja Estonija*, 9 augusti 1990
108. *Ibid*, 28 februari 1990; samt *ENE*, op cit, del 2, s 327
109. *Sovjetskaja Estonija*, 13 juli 1990
110. Citatet taget ur den estniska regeringens uttalande från den 11 juli 1990. Se *Ibid*, 19 juli 1990
111. *Ibid*, 8 augusti 1990
112. *Ibid*, 9 augusti 1990
113. *Ibid*, 13 och 19 juli 1990
114. *Pravda*, 28 maj 1990; *Ekonomika i zjizn*, nr 23/1990; samt *Sovjetskaja Latvija*, 5 juni 1990
115. *Ekonomika i zjizn*, nr 26/1990
116. *Sovjetskaja Estonija*, 17 augusti 1990
117. *Ibid*, 18 september 1990
118. Beskrivningen grundar sig på sovjetregeringens förordning gällande Lettland, nr 1062/1990 (daterad 19 oktober 1990), vilken återgavs in extenso i *Sovjetskaja Latvija*, 24 oktober 1990. Motsvarande beslut om de allunionella företagen i Litauen utfärdades den 23 oktober 1990 (se *Echo Litvy*, 27 oktober 1990)
119. *Edasi*, 26 september 1987 (uppropet här citerat från *Osteuropa*, nr 8/1989, s A 398)
120. Se en intervju med Antanavičius, publicerad i *Sovjetskaja Litva*, 22 februari 1990

121. Den amerikanska delegationen bestod av Lawrence Summers (Harvard), Andrei Shleifer (Chicago) samt Iozefas Kazickas. Expertgruppen gav utförliga rekommendationer för hur Litauen borde förfara för att införa marknadsekonomi. För en sammanfattning av förslagen, se *Sovjetskaja Litva*, 19 januari 1990
122. *Echo Litvy*, 10 augusti 1990
123. *O sotsialnom i ekonomitjeskom razvitii sojuznych respublik v 1989 godu. Ekonomitjeskij obzor*, Moskva: Goskomstat SSSR, 1990, s 44
124. *Sovjetskaja Litva*, 22 februari 1990
125. Ungefärligskattning, baserad på *Narchoz SSSR 1988*, s 5, 33, 77 och 83
126. *Baltijskoje vremja*, 21 augusti 1990
127. *Echo Litvy*, 25 juli 1990
128. *Baltijskoje vremja*, 21 augusti 1990
129. *Echo Litvy*, 17 juli 1990
130. *Ibid*, 14 augusti 1990
131. *Ibid*, 27 juli 1990
132. *Pravda*, 12 augusti 1990
133. *Echo Litvy*, 14 augusti 1990
134. Regeringsprogrammet refereras bla i *Atmoda/Awakening*, nr 10 (31 juli 1990); *Baltijskoje vremja*, 31 juli 1990; samt *Sovjetskaja Latvija*, 31 juli 1990
135. *Ibid*, 13 februari 1990
136. Abolitiņš på Exportrådet i Stockholm den 7 juni 1990
137. Citerat efter *Sovjetskaja Latvija*, 31 juli 1990
138. *Sovjetskaja molodjozj*, 24 juli 1990
139. *Sovjetskaja Estonija*, 22 juni 1990
140. *Baltijskoje vremja*, 7 augusti 1990
141. Förslaget till jordreforms lag publicerades i *Sovjetskaja Latvija*, 10 augusti 1990.
142. *Sovjetskaja Estonija*, 7 juni 1990
143. *Sovjetskaja molodjozj*, 28 juni 1990
144. *Sovjetskaja Estonija*, 30 maj 1990
145. *Ibid*, 29 augusti 1990
146. *Ibid*, 5 oktober 1990
147. *Ibid*, 12 oktober 1990
148. *Edasi*, 26 september 1987 (citerad efter *Osteuropa*, nr 8/1989, s A 398)
149. Se *Kontseptsija choziajstvennogo rastjota Estonskoj SSR*, op cit, s 30—31 [Otsasons variant]; samt *Kontseptsija IME (projekt)*, op cit, s 11—12 [Savisaars variant]
150. *Sovjetskaja Estonija*, 27 september 1988
151. *Argumenty i fakty*, nr 29/1990 (Ukrainas suveränitetsförklaring); Kathleen Mihalisko, "Belorussia as a Sovereign State: An Interview with Henadz' Hrushavy", i *Report on the USSR*, nr 35/1990, s 11—16 (om Vitryslands suveränitetsförklaring); samt *Osnovye printsipy ekonomitjeskoj samostojatelnosti Gruzinskoj SSR*, Tbilisi, 1989, s 16 (georgiskt självstyreskoncept efter baltisk förebild).
152. Ur en intervju med Michail Lubskij, ekonom vid Oleg Bogomolovs forskningsinstitut (IMEPO) i Moskva. Se *Svenska Dagbladet*, 12 september 1990
153. *Pravda*, 30 juli 1990
154. Se t ex en intervju med Otsason som nyttillträdd riksbankschef, i *Sovjetskaja Estonija*, 12 januari 1990

155. För exempel på skyddsargumentet i mer eller mindre renodlad form, se *ibid*, 2 november 1989, 14 november 1989, och 10 december 1989. Illustrativ är också intervjun med Otsason i *Literaturnaja gazeta*, 16 november 1988.
156. Se tex *Sovjetskaja Estonija*, 14 november 1989, samt 10 december 1989
157. *Ibid*
158. Jfr *ibid*, 12 januari 1990; samt *Literaturnaja gazeta*, 16 november 1988
159. *Sovjetskaja Estonija*, 10 december 1989
160. *Ibid*, 2 november 1989
161. Det segrande sedelförslaget utformades av Vladimir Taiger. För resultatet i färgtryck, se *Äripäev*, nr 3/1990, s 12
162. *Sovjetskaja Estonija*, 13 april 1990
163. *Baltijskoje vremja*, 28 maj 1990
164. Se exempelvis *Päevaleht*, 14 juni 1990, och 15 juni 1990; samt *Sovjetskaja Estonija*, 16 juni 1990
165. *Ibid*, 6 juli 1990
166. Beskrivningen bygger på de besked som lämnades på Rein Otsasons och handelsministern Ants Laos gemensamma presskonferens den 8 december 1989. Se *ibid*, 10 december 1989
167. För uppgifter om Lettlands planerade valutareform, se *Baltijskoje vremja*, 28 maj 1990; samt *Atmoda/Awakening*, nr 10 (31 juli 1990). För motsvarande information om Litauen, se *Echo Litvy*, 10 augusti 1990; samt *Baltijskoje vremja*, 21 augusti 1990.
168. *Kontseptsija IME (Projekt)*, op cit, passim
169. Se tex en intervju med Estlands premiärminister Edgar Savisaar i *Sovjetskaja Estonija*, 11 maj 1990; kommentarer till det lettiska regeringsprogrammet i *Atmoda/Awakening*, nr 10 (31 juli 1990), och i *Sovjetskaja Latvija*, 31 juli 1990; samt en intervju med Litauens premiärminister Kazimiera Prunskienė i *Sovjetskaja Litva*, 13 mars 1990
170. *Sovjetskaja Estonija*, 29 april 1990
171. *Eesti Ekspress*, 23 mars 1990
172. *Sovjetskaja Estonija*, 24 april 1990
173. *Ibid*, 12 juli 1990
174. *Ibid*, 21 augusti 1990
175. Se *Sovjetskaja Estonija*, 30 augusti 1990, 19 september 1990, samt 16 oktober 1990
176. *Sovjetskaja Estonija*, 7 augusti 1990
177. *Sovjetskaja Latvija*, 31 juli 1990; *Baltijskoje vremja*, 31 juli 1990, 21 augusti 1990; *Echo Litvy*, 10 augusti 1990
178. Se tex *Sovjetskaja Estonija*, 27 oktober 1990 (Estlands lag om den ekonomiska gränsen); *Äripäev*, nr 32/1990 (karta över Estlands planerade gräns-posteringar); *Baltijskoje vremja*, 9 oktober 1990 (med bild på Lettlands förste tullstationschef); *Echo Litvy*, 11 oktober 1990 (reportage från en av Litauens kontrollpunkter); samt *ibid*, 27 oktober 1990 (Litauens nya tulllag)
179. *Sovjetskaja Estonija*, 25 oktober 1990
180. *Svenska Dagbladet*, 21 september 1990
181. Information lämnad av Olev Lugus, på besök i Stockholm den 5 april 1990.
182. Vladimirs Martinsons på Exportrådet i Stockholm, den 7 juni 1990
183. *Ibid*
184. Räk & Saveljev, op cit, s 24—29

185. *Sovjetskaja Estonija*, 24 juni 1990, 25 september 1990; samt *Dagens Nyheter*, 18 september 1990
186. *Sovjetskaja Estonija*, 16 januari 1990, 4 juli 1990
187. *Sovjetskaja Latvija*, 7 januari 1990, 24 januari 1990; samt *Sovjetskaja molodjozj*, 6 juni 1990
188. *Sovjetskaja Estonija*, 17 augusti 1990; och *Sovjetskaja Latvija*, 19 juli 1990
189. *Sovjetskaja Estonija*, 27 juli 1990
190. Klagomålet torde vara autentiskt. Jag hörde det i andra hand av en journalist som intervjuat mannen i fråga.
191. *Atmoda*, 18 september 1989
192. *Sovjetskaja Estonija*, 22 oktober 1989
193. Information från den litauiske ekonomen Edmundas Kačkus, som jag intervjuade i Vilnius den 3 november 1989.
194. Fördraget om den baltiska marknaden återges i *Echo Litvy*, 17 april 1990; samt *Sovjetskaja Estonija*, 15 maj 1990
195. *Echo Litvy*, 29 april 1990, 15 augusti 1990; *Sovjetskaja Estonija*, 3 juni 1990
196. *Ibid*, 18 augusti 1990
197. *Sovjetskaja molodjozj*, 25 maj 1990
198. *Echo Litvy*, 12 maj 1990
199. *Ibid*, 17 augusti 1990
200. *Sovjetskaja Latvija*, 20 september 1990
201. *Sovjetskaja Estonija*, 16 september 1990
202. *Ibid*, 21 september 1990

Litteratur

På det politiska och historiska området finns ganska mycket litteratur om Baltikum, även om det naturligtvis fortfarande är svårt att hitta böcker som tar hänsyn till de senaste årens fantastiska utveckling mot självständighet. Till den som vill bilda sig vidare har jag följande godbitar att rekommendera:

1. George von Rauch, *The Baltic States: The Years of Independence, 1917-1940*. London: C. Hurst & Co., 1974 (265 s)
Det grundläggande historiska verket om mellankrigstiden. Finns även i en nytryckt upplaga.
2. Romuald J. Misiunas & Rein Taagepera, *The Baltic States: Years of Dependence, 1940-1980*. London: C. Hurst & Co., 1983 (333 s)
Fristående fortsättning om Baltikum under sovjetisk tid. Välskriven och rikligt dokumenterad. Boken är ett "måste" för alla som vill förstå bakgrunden till dagens situation.
3. Romuald J. Misiunas & Rein Taagepera, "The Baltic States: Years of Dependence, 1980-1986", i *Journal of Baltic Studies*. Volume XX, No 1. Spring 1989, s 65-88 (24 s)
Uppdatering av ovanstående bok.
4. Rein Taagepera, "Estonia's Road to Independence", i *Problems of Communism*. November-december 1989, s 11-26 (16 s)
5. Juris Dreifelds, "Latvian National Rebirth", i *Problems of Communism*. July-August 1989, s 77-95 (19 s)
6. V. Stanley Vardys, "Lithuanian National Politics", i *Problems of Communism*. July-August 1989, s 53-76 (24 s)
Tre insiktsfulla uppsatser som tillsammans ge en god bild av det baltiska återuppvaknandet mellan 1987 och juni 1989.

Betydligt svårare är läget vad gäller ekonomisk litteratur. Det finns faktiskt ännu inget övergripande verk att rekommendera. Den som ger sig till tåls något år kommer dock sannolikt att ha tillgång till flera utländska arbeten om Baltikums ekonomi. Och om allt går som planerat föreligger snart också resultatet av en mer omfattande studie av Estlands, Lettlands och Litauens näringsliv som svenska UD och SIDA initierat.

Förteckning över några baltiska organisationer

Eestimaa rahvarinne. Estlands folkfront. Grundad i april 1988.

ERSP. Förkortning för *Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei*, dvs Estlands nationella självständighetsparti. Etablerat i januari 1988.

Helsinki 86. Lettisk medborgarrättsgrupp som bildades i juli 1986.

Interdvizjenije. "Interrörelsen". Används som beteckning på Estlands mest prosovjetiska krafter. Första mötet hölls i juli 1988.

Interfront. Lettlands prosovjetiska rörelser. Bildad i oktober 1988.

Jedinstvo. "Enhet". Litauens motsvarighet till "interrörelserna" i Estland och Litauen. Etablerades i november 1988.

Latvijas Tautas fronte. Lettlands folkfront. Uppstod sommaren 1988.

Lietuvus Persitvarkymo Sąjūdis. "Litauiska rörelsen för perestrojka" är den litauiska folkfronten *Sąjūdis* ursprungliga namn. Etablerad i juni 1988.

LLL. Förkortning för *Lietuvos Laisvės Lyga*, dvs det Litauiska frihetsförbundet. Har verkat underjordiskt sedan 1978 och öppet sedan augusti 1987.

LNNK. Förkortning för *Latvijas Nacionalas Neatkarības Kustība*, eller Lettlands rörelse för nationellt oberoende. Bildad i juni 1988.

OSTK. Prosovjetisk "direktörsklubb" som förekommer såväl i Estland (från 1988) som Lettland (från 1990). Förkortningen svarar mot den ryska beteckningen *Objedinjonnyj Sovjet Trudovykh Kollektivov*, dvs Arbetarkollektivens förenade råd.

Pamjat. Betyder ordagrant "Minne". Samlingsbeteckning på diverse halvfascistiska, antisemitiska rysk-nationella grupper. Förekommer främst i Moskva och Leningrad (knappast alls i Baltikum).

Sąjūdis. "Rörelsen", kortform för den litauiska folkfronten.

Vaba Eesti. "Fria Estland", en politisk centrumrörelse i Estland. Bildad våren 1990. Liberal och marknadsinriktad framtoning, men stöds främst av den gamla kommunistiska eliten.

VAK. Lettisk miljörörelse. Förkortningen står för *Vides Aizsardzības Klubs*, dvs Miljöskyddsklubben. Grundad i slutet av 1970-talet.

Vienybe-Jedinstvo-Jednosc. Litauiska interrörelsen "Enhet" skriver sitt tredelade officiella namn på litauiska, ryska och polska.

Personregister

- Albalkin, Leonid 100, 103-104
Aboltiņš, Jānis 96-97, 106, 113,
119, 121
Andrejeva, Nina 28
Antanavičius, Kazimieras 96,
117-118
Berkļāvs, Eduards 94
Bespalko, Vladimir 13-14
Bobkov, Filipp 46
Brazauskas, Algirdas 30, 38, 41
Bresis, Vilnis 135
Brezņev, Leonid 9, 23, 94
Bronsjtein, Michail 96
Bush, George 45
Chrusjtjov, Nikita 21, 93-94
Dekanozov, Vladimir 17
Dzērve, Pauls 94
Godmanis, Ivars 41, 47, 119
Gorbatjov, Michail 9-11,
19-20, 27-28, 38-39,
41-42, 45-46, 55, 76, 94, 97,
120, 123, 137-139
Gorbunovs, Anatolijs 31, 41, 45
Hanson, Philip 91
Hitler, Adolf 16
Ivāns, Dainis 20
Jakovlev, Aleksander 29-30, 33
Jarovoj, Vladimir 115
Jazov, Dmitrij 100
Jeltsin, Boris 12, 45-46
Kallas, Siim 95
Kalniņš, Arnis 97, 106
Kauls, Alberts 120
Kazickas, Iozefas 159 (not)
Kehris, Ojārs 120
Landsbergis, Vytautas 41, 45
Lauristin, Marju 29
Ligatjov, Jegor 28, 38
Made, Tiit 95, 140 (not)
Martinsons, Vladimirs 120, 132
Masljukov, Jurij 57, 100, 104
Medvedjev, Vadim 33
Otsason, Rein 94-96, 123-
126, 154-155 (not)
Palm, Viktor 29
Peters, Jānis 31
Primakov, Jevgenij 97
Prunskienė, Kazimiera 41, 96
Pugo, Boriss 31-32
Päts, Konstantin 15
Raig, Ivar 96
Rubiks, Alfreds 39-40, 141
(not)
Ryzjkov, Nikolaj 100, 103, 108,
113
Rüütel, Arnold 41, 45, 129
Sakalauskas, Vytautas 135
Savisaar, Edgar 29, 41, 47,
95-96, 113, 123, 125-126,
129-130, 155 (not)
Shleifer, Andrei 159 (not)
Sljunkov, Nikolaj 33
Smetona, Antanas 15
Sniečkus, Antanas 18
Songaila, Ringaudas 30
Stalin, Josef 16
Summers, Lawrence 159 (not)
Titma, Mikk 95
Tjebrikov, Viktor 33, 38
Tjetvergov, V. 98, 128
Toome, Indrek 29, 41, 48, 99,
125, 135, 155 (not)
Tõnisson, Liina 113
Ulmanis, Kārlis 15
Vagris, Jānis 32
Vaino, Karl 28-29, 95
Velliste, Trivimi 35
Vilkas, Eduardas 96, 100, 110
Veronin, Lev 114
Vysjinskij, Andrej 17
Väljas, Vaino 30
Zajkov, Lev 38
Zjdanov, Andrej 17

BALTIKUM

INDUSTRI

METALLURGISK INDUSTRI

VERKSTADSINDUSTRI

KEMISK INDUSTRI

SKOGSINDUSTRI

BYGGNADSMATERIALINDUSTRI

BRÄNSLEINDUSTRI

LÄTT INDUSTRI

LIVSMEDELSINDUSTRI

STÖRRE KRAFTVERK (>1000 MW)

STATSGRÄNS

I dag framstår det som möjligt att Baltikum politiskt och ekonomiskt återigen kan bli en del av Norden. Baltikum lever i en brytnings-tid och har anslagit sin egen väg.

Är det realistiskt att tro att de baltiska staterna kommer att bli självständiga? Hur snart kan de bli självständiga? Vilka är de värsta farorna som lurar längs vägen? Hur bör dessa bemötas? Vilken nivå ligger deras ekonomi på i dag? Hur snabbt kan de omvandlas till marknadsekonomier? Hur skall övergången gå till?

Per Sandström, sovjetspecialist knuten till Östekonomiska Institutet, klargör en komplicerad verklighet på ett enkelt och lättbegripligt vis. Han ger också en initierad beskrivning av reform- och frigörelseprocessens riktning inom den baltiska ekonomin. *Baltiskt dilemma* är en bok som utgör en grund för vår syn på Baltikum och dess ekonomi under de närmaste åren.

Östekonomiska Institutet

ISBN 91-7150-398-6

9 789171 503985